Információs Társadalom

Az információs társadalom kritikája

Frank Webster
Információ és az információs társadalom

Dessewffy Tibor – Ságvári Bence
Teória és praxis az információs korban

Z. Karvalics László
Az információs társadalom – a metakritika hiábavalósága és gyötrelmessége

Pui-lam Law – Rodney Wai-chi – Shanhua Yang és munkatársai
Mobil-telefónia és az IKT Kínában. A vándormunkások esete a Gyöngy-folyó deltájában

2007. VII. évfolyam 4. szám

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
Alapítva 2001-ben

Szerkeszti: Pintér Róbert – főszerkesztő
Gyenes Fruzsina
Rohonyi András
A lapszám felkért szerkesztője: Demeter Tamás
Infinit Hírlevél rovat szerkesztője: Borovitz Tamás
A Konferenciabeszámoló rovat szerkesztője: Székely Levente
A Kutatási Jelentés című rovat szerkesztője: Molnár Szilárd
Szakmai Klub rovat szerkesztője: Gyenes Fruzsina
A Szemle című rovat szerkesztői: Kollányi Bence – Rab Árpád

Lapterv: Szépkilátás Stúdió
Kiadja:
Az INFONIA (Információs Társadalomért,
Információs Kultúráért) Alapítvány – a Gondolat Kiadó,
a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács
együttműködésével

Szerkesztőbizottság: Nyíri Kristóf – elnök
Adam Tolnay
Alföldi István
Berényi Gábor
Demeter Tamás
Kolin Péter
Lajtha György
Mimi Larsson
Molnár Szilárd
Patrizia Bertini
Pintér Róbert
Prazsák Gergő
Székely Iván

A szám megjelenését az NJSZT támogatta

Szerkesztőség: 1111 Budapest, Stoczek u. 2–4. I. em. 108.
Tel.: 463-2526, fax: 463-2547
E-mail: inftarsfolyoirat@infonia.hu
Megrendelhető a Gondolat Kiadónál
Tel.: 486-1527
E-mail: gondolat@gondolat.axelero.net
Éves előfizetési díj: 3000 Ft
Készült az Imagine Print Kft. nyomdaüzemében
Felelős vezető Szecsődi István
ISSN 1587-8694

KLASSZIKUSOK

Frank Webster
Információ és az információs társadalom fogalma
Az itt közölt tanulmány a szerző „Az információs társadalom elméletei" című, 1997-ben megjelent kötetének 2. fejezete (*Theories of the Information Society*. London, Routledge). A szerző fő célja itt a következő kérdések felvetése: Amikor az emberek „információs társadalomról" beszélnek, vajon mit értenek ezen? Milyen kritériumokat nyújtanak ahhoz, hogy az információs társadalmat megkülönböztethessük más típusoktól? Az információs társadalom meghatározásai között analitikailag ötféle definíciót lehet megkülönböztetni, amelyek mindegyike kritériumokat tartalmaz annak azonosítására, ami új. Ezek a következő típusokba sorolhatók: technológiai, gazdasági, foglalkoztatási, térszemléletű és kulturális meghatározások. A fejezet második részében a szerző magának az „információnak" a különféle értelmezéseit elemzi, hangsúlyozva, hogy sohasem szabad lemondanunk az információ jelentését és rendeltetését firtató kérdésekről.
Kulcsszavak: információs társadalom, információ, az információs társadalom elméletei
7

Kondor Zsuzsanna
Kritikai racionalitás a másodlagos írásbeliség korában
A kritikai racionalitásnak tetemes hagyománya alakult ki a nyugati gondolkodásban. A tanulmány egyrészt e hagyomány gyökereire, másrészt pedig e hagyomány jelenleg folyó átalakulására s annak okaira világít rá. A szerző sokban támaszkodik Hajnal István és a Hajnal munkásságának szerves folytatását jelentő Torontói Iskola írásbeliségfogalmára, a filozófia történetében markáns formát öltő kritikai racionalitás bizonyos megnyilvánulásaira, valamint nyelvfilozófiai vizsgálódásokra és kognitív pszichológiai kutatásokra.
Kulcsszavak: filozófia, írásbeliség, kommunikáció, reprezentáció
36

Maren Hartmann
A mítosz és metaforái: médiatársadalmi eszményképek
A tanulmány szerzője abból indul ki, hogy a társadalomelméletek egyre gyakrabban kommunikációelméleti köntösben jelennek meg, és metaforák segítségével írják le a változónak tételezett társadalmat (vagy annak néhány aspektusát). Az információs társadalom fogalma egyike az ilyen kommunikációelméleti metaforáknak csakúgy, mint a hálózati társadalom vagy a médiatársadalom. Az elemzés kitér e metaforák különleges nyelvi kifejezési formaként betöltött szerepére, röviden érintve az eszményképek fogalmát is. Összefoglalja ez egyes fogalmak történetét és azok leginkább elterjedt teoretikus olvasatait, a médiatársadalom fogalmát állítva a középpontba. A munka lényegét annak a kérdésnek a vizsgálata alkotja, hogy ezek a fogalmak a jelenlegi és a jövőbeli társadalom milyen formáját sugallják, illetve miképp kezelheti ezeket a kommunikációtudomány.
Kulcsszavak: médiatársadalom, kommunikációtudomány, mítosz, metaforák
47

Faragó Péter
Demokrácia az információs társadalomban
A tanulmány a demokrácia helyzetét elemezi az információs társadalom időszakában. Az elemzés során feltárulnak a demokratikus intézményrendszer korlátai, fény derül arra, hogy mennyiben támogatják a hálózatok a szabadságjogok gyakorlását jelenleg, és milyen eddig kiaknázatlan lehetőségeket rejt még magában. A tanulmány azt mutatja be, hogy a politika mennyiben befolyásolja az egyes demokratikus szabadságjogokat. Az írás azt is számba veszi, hogy az információs társadalom szakirodalmának jelentősebb alakjai milyen demokráciafogalmakkal dolgoztak vízióik vagy elemzéseik megfogalmazásakor. Végül elemzi azt is, hogy a politika miért van lépéshátrányban az információs társadalmak technokulturális közegéhez képest.
Kulcsszavak: demokrácia, demokratikus intézményrendszer, hálózatok, szabadságjogok, információs társadalom

68

Dessewffy Tibor – Ságvári Bence
Teória és praxis az információs korban
Az elmúlt években az információs társadalommal kapcsolatos elméletek lassú kiüresedésének lehettünk tanúi. Nem arról van szó, hogy elapadt az ezeket tápláló intellektuális muníció. Még ma is születnek friss és újszerű megközelítések, az információs társadalom fogalmát azonban túl sokan, túl sokfelé és túl sokféle célra kezdték el használni, ami menthetetlenül kikezdte korábbi szerepét. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a szociológia is csak nagy fáziskéséssel, az eredendő idegenkedés és szűklátókörűség legyőzése után kezdett el behatóbban foglalkozni a témával. Ez a kezdeti bénultság azonban a mai napig érezteti hatását. Az információs társadalom elméleteiben, illetve a szociológia szerepfelfogásában bekövetkezett átrendeződés rövid felvázolását követően a tanulmány szerzői az idevágó elméletek olyan koncepciója mellett tesznek hitet, amely nem aspirál az önálló diszciplína rangjára, viszont a legkülönbözőbb tudományterületekből kiinduló kutatások számára közös nyelvet, problémafelvetést és szemléletet kínál.
Kulcsszavak: információs társadalom, szociológia, narratívák

86

Demeter Tamás
Eszmetörténet és kommunikációtörténet: tanulságok a mobil információs társadalom kutatói számára
Az elmúlt 50 évben a kommunikációtörténeti megfontolások inspiráló erőt jelentettek a tág értelemben felfogott eszmetörténeti kutatások számára, a tudománytörténettől a filozófiatörténetig. A kommunikációtechnológia szignifikáns változásai közvetlenül és társadalmi változások előidézésén keresztül is bizonyos kognitív következményekkel járnak. A technológia által a megismerésre gyakorolt, történetileg plauzibilis hatások némelyeket arra ösztönöztek, hogy felderítsék a mobilkommunikációnak a kognitív képességekre gyakorolt hatását. E tanulmány szerzője szerint a kommunikáció története, ha megfelelően kezeljük, nem nyújt támogatást a mobilkommunikáció és a megismerés kapcsolatainak tanulmányozásához. Érvelése középpontjában a szignifikáns, azaz a tudásmegőrzés és -átörökítés folyamatában releváns kommunikáció és a *nem szignifikáns*, vagyis *ilyen szerep híján* levő kommunikáció közötti fogalmi distinkció áll. Álláspontja szerint jelenlegi fejlettségi szintjén a mobilkommunikáció egyáltalán nem tekinthető szignifikáns kommunikációnak.
Kulcsszavak: eszmetörténet, kommunikációtörténet, mobilkommunikáció, megismerés, szignifikáns kommunikáció, nem szignifikáns kommunikáció

97

Z. Karvalics László
Információs társadalom – a metakritika hiábavalósága és gyötrelmessége
Az információs társadalom elméletével kapcsolatos kritikai pozíciók térképének megrajzolása előtt a tanulmány részletesen elemzi azokat a gondolkodói „ősbűnöket", amelyek sok esetben magának az információs társadalom eszméjének az elutasítását is eredményezhetik. Ilyen bűnként elsősorban az információs társadalom eredetileg és – végső értelme szerint is – holisztikus elméletének „feldarabolását", illetve az „információdominanciára" való mesterséges leszűkítését és eltorzítását emeli ki a szerző, s ezeket számos szövegrészlettel illusztrálja. Az idézetek túlnyomórészt az ugyanebben a tematikus folyóiratszámban megjelent írásokból származnak.
Kulcsszavak: elméletkritika, Frank Webster, Maren Hartmann, információs társadalom (fogalom és diskurzus), valóságábrázolás, hamis tudat, logikai-érvelési hibák
107

KUTATÁSI JELENTÉS
RESEARCH REPORTS

Pui-lam Law – Rodney Wai-chi Chu – Shanhua Yang és munkatársai
Mobil-telefónia és az IKT Kínában. A vándormunkások esete a Gyöngy-folyó deltájában
Dél-Kínában a vándormunkások a legalacsonyabb jövedelmű csoporthoz tartoznak, az utóbbi években mégis meredeken emelkedett közöttük a mobiltelefont használók száma. Még érdekesebb, hogy mobiltelefonjaik ára havi jövedelmük háromszorosát vagy négyszeresét is elérheti. Ennek a jelenségnek a nyomába szegődve, a tanulmány szerzői 2003-tól kezdve mélyinterjúkat készítettek a vándormunkások mobiltelefon-használatáról és annak társadalmi következményeiről Dongguan Cityben. Tanulmányukban áttekintik a mobil-telefónia fejlődését Kínában, és bemutatják a vándormunkások körében kialakult tipikus mobiltelefon-használati mintákat, feltárva azoknak a munkások társadalmi kapcsolataira gyakorolt hatásait. Rávilágítanak arra, hogy a kiterjesztett kapcsolati hálózatok hogyan segítik a vándormunkásokat a számukra kedvezőbb munkafeltételek elérésében. Végül bemutatják a rohamosan terjedő alkalmi munkavállalás jelenségét, és előrejelzéseket tesznek az IKT terjedésének várható jövőbeli hatásaira vonatkozólag a mai Kínában.
Kulcsszavak: Dél-Kína, mobiltelefon, vándormunkások, hálózatépítés
124

OLVASÁS KÖZBEN

Székely Levente
Információgazdaság 146

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Csótó Mihály
EFITA 2007. Az Európai Agrárinformatikai Szövetség konferenciája az IKT szerepéről a vidéki környezet védelmében és a fenntartható fejlődésben 155

SZAKMAI KLUB

Gyenes Fruzsina
A jövő információs társadalma. Magyarország 50 év múlva (a tudomány és a képzelet találkozása) 159

INFINIT HÍRLEVÉL

Székely Iván
A redős papsapkagomba és a tudásmenedzsment 162

SZEMLE

Olvasói levél 169
English summaries of the original papers 173

Beköszöntő

Az információs társadalom elméletei meglehetősen fragmentált képet mutatnak: nem látszik egység sem megközelítésbeli, sem módszertani, sem fogalmi tekintetben, de még a releváns problémák körének kijelölésében sem. Ez vélhetően részben annak köszönhető, hogy az információs és kommunikációs technológiák fejlődése kivételesen dinamikus, és így társadalmi következményeinek felismeréséhez és nyomon követéséhez is meglehetősen élénk tekintetre van szükség. Azonban e kutatási terület gyors átalakulásai sem mentesíthetnek az alól, hogy a folyamatot olykor lassítva és közelebbről szemügyre vegyük, hogy vallatóra fogjuk kurrens elgondolásainkat, és megállapítsuk teherbíróképességüket: mit tudunk és mit nem általuk leírni, magyarázni és megérteni. Jelen összeállításunk ennek megfelelően kettős célt tart szem előtt. Egyrészt pillanatképet kínál e gyorsan változó területről azzal, hogy felvillantja a társadalomtudományi vizsgálódások egynémely aspektusát. Másrészt – és ez a fontosabb cél – kiemeli azokat a pontokat, amelyeket illetően a jelenlegi elméletek sérülékenynek tűnnek. Ez a kritikai irányultság fogja össze az itt közölt tanulmányokat.

Összeállításunkban az olvasó talál átfogóbb igényű, az információs társadalom elméleti megközelítésének különböző lehetőségeit vizsgáló tanulmányokat, melyek az információs társadalom kutatásának lehetőségfeltételeit vizsgálják – jelesül például, hogy mennyiben és miként lehetséges egyáltalán az információs társadalom módszertani elkülönítése más társadalmi típusoktól, vagy hogy milyen implikációi vannak az információs társadalom elméleteire sajátságosan jellemző fogalmiságnak. Ezek mellett azonban törekedtünk arra is, hogy e témakör egyes részleteit közelebbről is szemügyre vegyük – így kaptak itt helyet a demokrácia tartalmi átalakulásának kérdéseit és a megismerés feltételrendszerének átalakulását vizsgáló elméletek kritikái is. A tanulmányok sorát metakritikai reflexió zárja, amely a tanulmányokhoz hasonló intenciókkal veszi szemügyre azt, amit az itt közölt tanulmányokkal elértünk, s amit az effajta vizsgálódásokkal egyáltalán elérni remélhetünk. Ebből is látható talán, hogy e „kritikák" nem magabiztos bírálatok, inkább kritikai mérlegelés és tapogatózás: törekvés arra, hogy lehetőségeinkhez képest elfogulatlanul vessünk számot e vizsgálódások korlátaival és hozadékaival – remélve, hogy mozikdarabjainkkal hozzájárulunk az információs társadalom elméleti konstrukcióinak épüléséhez.

Demeter Tamás

Frank Webster

Információ és az információs társadalom fogalma

Megjelent a szerző „Az információs társadalom elméletei"
(*Theories of the Information Society*) című kötetében, 2. fejezet. London, 1997, Routledge.

Mielőtt megfelelően értékelhetnénk a mostanában megfigyelhető információs trendek és jelenségek eltérő megközelítéseit és értelmezéseit, figyelmet kell szentelnünk a viták résztvevőitől származó különféle definícióknak. Azt hiszem, különösen hasznos lehet, ha már a kiinduláskor megvizsgáljuk, hogy az információs társadalom mindenütt fellelhető szószólói voltaképpen mire gondolnak, amikor ezt a terminust használják. Azoknak a kitartó ragaszkodása ehhez a kifejezéshez, akik szívesen élnek vele, és az a magabiztos állításuk, hogy korunk egyik fő jellemzője nem más, mint az újdonsága, sürgetően elemzés után kiált – talán még annál is sürgősebben, mint azoknak a forgatókönyvei, akik szerint minden változatlan marad. E fejezet fő célja a következő kérdések felvetése: Amikor az emberek információs társadalomról beszélnek, vajon mit értenek ezen? Milyen kritériumokat nyújtanak ahhoz, hogy az információs társadalmat megkülönböztethessük más típusoktól? Amikor megvizsgálom az információs társadalom elméleteit, természetesen tekintetbe kell vennem azoknak a szempontjait is, akik elutasítják ezt a kifejezést, hiszen az információs társadalom eszméjének legtöbb kritikája magában foglalja a bírálók kételyeinek kifejezését.

Később túllépek az információs társadalom meghatározásainak vizsgálatán, és magának az „információnak" a különféle értelmezéseit elemzem. Mint látni fogjuk, itt – éppen az összes vita középpontjában álló kulcsfogalom értelmezésében – jelentős különbségek vannak, amelyekben visszatükröződik az információs társadalom újszerűségét hangsúlyozó teoretikusok és az „informatizálódás" azon gondolkodói között fennálló szakadék, akik felismerik, hogy a múlt ereje súlyosan kihat a mai fejleményekre.

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM MEGHATÁROZÁSAI

Az információs társadalom meghatározásai között analitikailag ötféle definíciót lehet megkülönböztetni, amelyek mindegyike kritériumokat tartalmaz annak azonosítására, ami új. Ezek a következő típusokba sorolhatók: technológiai, gazdasági, foglalkoztatási, térszemléletű és kulturális meghatározások.

Ezeknek természetesen kölcsönösen egymást kizárónak kell lenniük (lásd például Dordick és Wang 1993), habár – mint látni fogjuk – egyes teoretikusok a saját forgatókönyvük bemutatásakor más-más tényezőket hangsúlyoznak. Vegyük szemügyre közelebbről ezeket a meghatározásokat!

Technológiai meghatározások

Az információs társadalom leggyakoribb definíciója a látványos technológiai innovációra helyezi a hangsúlyt. A kulcsgondolat az, hogy az információ feldolgozása, tárolása és továbbítása terén történt áttörések az információs technológiák (IT) széles körű alkalmazásához vezettek a társadalom gyakorlatilag valamennyi szegmentumában. A fő kérdés itt a számítógépek árának megdöbbentő csökkenése, teljesítményük csodálatra méltó növekedése, és ebből következően kiterjedt alkalmazásuk bárhol és mindenütt (Office of Technology Assessment, 1990, 46). Mivel ma lehetséges és gazdaságos számítógépeket építeni be az írógépekbe, az autókba, a tűzhelyekbe, az órákba, az üzemekben működő gépekbe, a televíziókba és a gyermekjátékokba, következésképpen minden bizonnyal olyan nagyságrendű társadalmi változásokat fogunk tapasztalni, melyek révén új korszakba lépünk. Könyvek, magazinokban megjelent cikkek és televízió-műsorok sokasága ösztönözte és ösztönzi egy új típusú emberfajta kifejlődését, melynek egyedei meg vannak győződve arról, hogy a „nagyhatalmú mikrocsip" valami egészen újszerű „szilíciumcivilizáció" beköszöntét hirdeti.

Az információs társadalom meghatározásához vezető technológiai megközelítések kissé kifinomultabb változatai figyelmet fordítanak a távközlés és a számítástechnika konvergenciájára és átfedéseire is. Ezekben az esetekben a gondolatmenet a következő vonalat követi: az olcsó információfeldolgozási és információtárolási technológiák (a számítógépek) fejlődése ahhoz vezet, hogy ezek igen széles körben elterjednek. Egyik legfőbb alkalmazási területük a távközlés, különös tekintettel a kapcsolóközpontokra, amelyekben – ha számítógépesítik őket – ténylegesen összeolvad a távközlési rendszerek és a számítástechnikai eszközök fejlődése, és ennek eredményeként még erőteljesebb fejlődés következik be az információ kezelése és terjesztése terén. Ez az egységesedés különösen váratlan fejlemény, mivel a számítógépek széles körű elterjedése azzal jár együtt, hogy optimális használatukhoz összeköttetésekre van szükség közöttük. Röviden: a távközlés számítógépesítése következtében egyre inkább az a helyzet, hogy a számítógépek más számítógépekhez kapcsolódnak, ebből pedig az a kilátás adódik, hogy a terminálok összeköttetésbe kerülnek egymással, vagyis új kapcsolatok jönnek létre a hivatalok, a bankok, az otthonok, az üzletek, a gyárak és az iskolák között és az egyes intézményeken belül is.

A hálózatba kötött számítógépek világának ezt a forgatókönyvét gyakran az elektromos áramszolgáltatáshoz hasonlítják: az „információs hálózat"* működése analógiába állítható az elektromos áramellátással. Mint ahogyan az elektromos hálózat összeköt minden otthont, irodát, gyárat és üzletet azáltal, hogy energiát szolgáltat számukra, az információs hálózat ugyanígy információt szolgáltat mindenütt, ahol arra szükség van. Ez természetesen evolúciós folyamat, az integrált szolgáltatások digitális hálózatának (*Integrated Services Digital Network, ISDN*) kialakulása révén azonban máris használjuk az információs társadalom alapvető elemeit.

* Az 1995-ben írt eredeti szövegben az „information grid" kifejezés szerepel, melynek a pontos fordítása „információs rács" volna, helyesebbnek tűnik azonban a ma közkeletűvé vált „hálózat" kifejezést használni, annál is inkább, mert az angol nyelvben a „grid" (rács) szóval az országos elektromos hálózatot jelölik. – *A ford.*

Az információs hálózat csatornái, miután létrejöttek, a modern kor legfőbb közlekedési útjaivá válnak, hasonlóan az ipari korszak közútjaihoz, vasútvonalaihoz és csatornáihoz. Mint ahogyan az utóbbiak döntő fontosságú szerepet játszottak, mivel rajtuk szállították minden irányban azokat az anyagokat és árucikkeket, amelyek létrehozták az ipari forradalmat, ugyanúgy az *ISDN* fogja biztosítani az alátámasztó infrastruktúrát az információs társadalom számára.

Kétségtelen, hogy itt technológiai alapon történt az információs társadalom meghatározása, amely akár drámaian új technológiai innovációk, akár az ehhez többletként megjelenő *ISDN*-rendszerek *hatásának* az eredményeként születik meg: az új rend fő megkülönböztető jegye mindkét esetben a technológia.

Az információs társadalom technológiai megközelítéseinek elutasítására nagy a kísértés. El vagyunk árasztva álmélkodó és rácsodálkozó írásokkal, amelyek a technológiai változás sebességétől és nagyságrendjétől lenyűgözve, naivan azt mondják nekünk, hogy „a számítógépek forradalma [...] mindent átfogó, elemi erejű hatásokat fog kifejteni, befolyásolva minden egyes emberi lényt a Földön, életének valamennyi aspektusában" (Evans 1979, 13). Egyes futurológusok átvették ezt a hangnemet, s írásaik jellemző módon tele vannak „ébresztő" célzatú vészjelzésekkel, a valóság birodalmának sekélyes elemzéseivel és túlzott önbizalommal, azt sugallva, hogy csupán a szerző értette meg azt, amit majdnem mindenki másnak még ezután kell felfognia. Ez a fajta megközelítés aligha támasztja alá hathatósan a technológiai mércék érvényességét (Webster és Robins 1986, 2. fejezet).

Mindazonáltal tudomásul kell vennünk, hogy igen sok komoly tudós munkáit gyökerében hasonló felfogás jellemzi, még akkor is, ha egyes írók – például Alvin Toffler és James Martin – arra ösztönöznek bennünket, hogy minden további nélkül vessük el a technológiai kritériumokat. Nagy-Britanniában például egy igen tekintélyes elméleti iskola kidolgozta a változások neo-schumpeteriánus megközelítését. Azt a schumpeteri gondolatot, hogy a főbb technológiai innovációk „kreatív rombolással" járnak, ezek a kutatók kombinálják Kondratyevnek a gazdasági fejlődés „hosszú hullámairól" szóló tézisével, és arra a következtetésre jutnak, hogy az információs technológia új korszak kialakulásának a letéteményese. Ez az új „techno-ökonómiai paradigma" (Freeman és Perez 1988) hozza létre az „információ korát", amely a következő évszázad elején fog beérni (Hall és Preston 1988; Freeman 1987; Freeman et al. 1982).

Michael Piore és Charles Sabel (1984) azt állítja, hogy az új technológiák alapot nyújtanak a munkavégzés radikálisan új módjára, a „rugalmas specializálódásra". A kommunikációs és számítógépes technológiák információs előnyt biztosítanak a kisméretű vállalatok számára, amelyek ennek köszönhetően immár képesek gyorsan felmérni a piacokat és rugalmasan alkalmazkodni az igényekhez. Következésképpen láthatóvá válik a „tömegtermelés" vége, és küszöbön áll a tömegcikkek sokoldalúan képzett és alkalmazkodóképes szakemberek által testre szabott, nagyrészt egyedileg gyártott termékekkel való felváltása.

El kell ismernünk, hogy az információs társadalom technológiai meghatározásai – józan ésszel mérlegelve – megfelelőnek tűnnek. Végül is, ha az „ipari társadalom" kulcsjellemzőjének a „találmányok sorozatát" (Landes 1969) tekinthetjük, akkor miért ne fogadhatnánk el az IT káprázatos fejlődését egy új típusú társadalom kialakulásának alapjaként? Ahogy John Naisbitt megfogalmazza: „a számítógépes technológia ugyanaz

az információs kor számára, mint ami a gépesítés volt az ipari forradalom szempontjából" (1984, 28). Ám vizsgáljuk meg azt is, hogy mi szól ez ellen!

Az információs társadalom technológiai definícióival kapcsolatban legalább két jól megalapozott kifogást kell tennünk.

Amikor az új technológia által elindított és a jövőben tőle várható rendkívüli és mélyreható változásokról szóló irodalmat olvassuk, nem tagadhatjuk, hogy ennek a technológiának a jelenléte mindannyiunk számára máris megdöbbentően érzékelhető és kitapintható. Akár a „mikroelektronikai forradalomnak" az otthonokra, illetve a numerikus számítógépi vezérlésre (*Computer Numerical Control, CNC*) épülő technológiának a termelési folyamatokra gyakorolt hatásairól, akár a számítógépek, a telekommunikáció és a biotechnológia „harmadik hullámának" elsöprő erejéről hallunk, ami „megkongatja az indusztrializmus fölött a lélekharangot, és egy új civilizáció születését hirdeti" (Toffler 1980, 2), az új technológiák *jelenléte* magától értetődő valóság. Mivel ezt mindannyian láthatjuk a saját szemünkkel, nyilvánvalónak látszik, hogy a technológiákat indokoltan tekinthetjük egy új társadalom megkülönböztető jegyeinek.

Amikor azonban mélyebbre hatolva vizsgálódunk, nem térhetünk ki az elől, hogy észrevegyük a technológia meghatározásának megdöbbentő mértékű bizonytalanságát a legtöbb ilyen könyvben. *Ebben* a társadalomban, *ma*, vagyis itt és most vajon mennyire van csakugyan jelen az IT, és mennyiben visz ez bennünket közelebb ahhoz, hogy megfeleljünk az információs társadalom státusának? Az IT milyen mértékű elterjedésére van szükség ahhoz, hogy megállapíthassuk az információs társadalom beköszöntét? Ha egyszerűen csak valamilyen használható mércét próbálunk találni, hamarosan tudatára ébredhetünk annak, hogy igen sokan azok közül, akik a technológia fontosságát hangsúlyozzák, nem képesek semmit sem nyújtani számunkra, ami ilyen hétköznapi módon, a valóságos világban kipróbálhatóan alkalmazható lenne. Kezdjük úgy érezni, hogy az IT valóban mindenütt jelen van... és ugyanakkor sehol sincs.

Ez a mérési probléma, valamint a hozzá társuló nehézségek annak a bizonyos pontnak valamilyen technológiai skálán való meghatározását illetően, amelynek az elérésekor egy társadalom úgy ítélhető meg, hogy belépett az információs korba, minden bizonnyal központi fontosságúak egy megkülönböztethetően új típusú társadalom bármilyen elfogadható meghatározása szempontjából. Ezekről a gondokról a népszerű futurológusok nem vesznek tudomást: dicsőítik az új technológiákat, és gátlások nélkül feltételezik, hogy ezeknek az elterjedése *magától értetődően, önmagában is* az információs társadalom beköszöntét jelenti. Meglepő módon megkerülik ezt a kérdést más tudósok is, akik azt állítják, hogy az IT az információs társadalom legfőbb mutatója, de beérik azzal, hogy általánosságban leírják a technológiai innovációkat, feltételezve, hogy ez már elegendő az új társadalom megkülönböztetéséhez.

Vannak azonban olyan tudósok is, akik nem elégednek meg ennyivel, és úgy találják, hogy a mérés problémája jelentős akadályt képez az előrehaladásban. Ők két különösen kellemetlen kérdéssel találják szemben magukat. Először is: Hogyan lehet megmérni a technológia elterjedésének mértékét? Másodszor: Mikor szűnik meg egy társadalom „iparinak" lenni, és mikor lép be az „információs" kategóriába? Ezek rendkívül nehéz kérdések, amelyeknek az információs társadalom lelkes szószólóit habozásra kell késztetniük. Nagy-Britanniában például az „Információs és kommunikációs technológiai program" (*Programme on Information and Communication Technologies, PICT*)

keretében folyó társadalomtudományi kutatásoknak több mint egy évtizeden át az volt a feladatuk, hogy feltérképezzék és megpróbálják mérni az információs társadalom megvalósulását, ám mindeddig nem tudtak semmiféle meggyőző eredményt elérni (Miles és tsai. 1990). Amikor különféle vizsgálatok során felmérték bizonyos információs technológiák terjedését az üzemekben és az irodákban (például Northcott és Walling 1989), bizonyára voltak kézzelfogható eredményeik. Hogyan lehet azonban ezt a terjedést általánosabb érvénnyel is felmérni? Vajon az IT-re fordított költségekkel? (Ám adottak lévén az új technológiák erősen változó költségei, hogyan lehet elválasztani a gazdasági változókat az információkezelési teljesítmény centrálisabb jelentőségű elemeitől?) Vagy a bevezetett információs technológiai eszközök mennyiségét, illetve azok rendelkezésre álló választékát kell mutatóként elfogadnunk? Vajon az IT költségekre kell koncentrálni, vagy az egy főre jutó alkalmazásokra? Esetleg az a jobb megoldás, ha mindezt intézményi alapon vizsgáljuk? Hogyan lehet kvantifikálni annak a folyamatnak a jelentőségét, melynek során a mikroszámítógépes alkalmazások fejlődése messze maga mögött hagyja az úgynevezett *mainframe* rendszerekét? Továbbá, ha úgy döntünk, hogy az IT tényleges mibenlétére koncentrálunk, mit tekinthetünk releváns technológiának? A videoberendezések például vajon a személyi számítógépek elé sorolandók-e, és a hálózati rendszerek vajon megelőzik-e a robotikai alkalmazásokat? El lehet képzelni egy olyan időszakot, amelyben már kidolgozták az „informatizálódás" bizonyos, széles körben elfogadott mérőszámait, ám még ekkor is fennmarad egy komoly kérdés: A fejlődési görbe mentén hol van az a fordulópont, amely elválasztja az információs társadalmat attól, amit csupán „fejlett ipari társadalomnak" szoktunk nevezni?

Ezt a második ellenvetést igen gyakran hangoztatják az információs társadalom technológiai meghatározásaival szemben. A bírálók tiltakoznak az olyan állítások ellen, hogy valamely adott területen a technológiákat először feltalálják, és azok csak ezt követően *hatnak* a társadalomra, arra ösztönözve az embereket, hogy alkalmazkodjanak az újdonsághoz. A technológia e szerint a felfogás szerint előjogokat élvez minden mással szemben, és ebből adódnak az egész társadalomra kiterjesztett meghatározások: a gőzgép kora, az automobil kora, az atomkor és így tovább (Dickson 1974).

Legfőbb ellenvetésünk itt nem az, hogy ez a szemlélet, amelyik a technológiát tekinti a társadalmi dinamika fő tényezőjének, óhatatlanul technológiai determinizmus és ennélfogva a változási folyamat túlzott leegyszerűsítése. Minden bizonnyal ez is igaz, de még fontosabb, hogy ez a felfogás teljesen leválasztja és külön kategóriába száműzi a technológiai innováció társadalmi, gazdasági és politikai dimenzióit. Ezek a technológia elsőrendű fontosságú birodalmából származnak, és annak alárendeltek, miközben úgy tűnik, hogy maga a technológia önfenntartó, bár rányomja bélyegét a társadalom valamennyi aspektusára.

Ezzel a felfogással szemben kimutatható, hogy a technológia nem választható el ilyen módon a társadalom világától. Éppen ellenkezőleg, annak integráns alkotórésze. A kutatási és fejlesztési döntések például prioritásokat fejeznek ki, és ezekből az értékítéletekből kiindulva bizonyos típusú technológiák jönnek létre (a nyugati világban például a katonai programok a 20. század legnagyobb részében lényegesen több pénzügyi támogatást kaptak, mint az egészségügyiek, s ennek következtében – aligha meglepő módon – olyan szintű fegyverrendszerek jöttek létre, amelyek mellett a közönséges nátha kezelésében elért eredmények eltörpülnek). Számos vizsgálat kimutatta, hogy a

technológiák mindig magukon viselik a társadalmi értékek lenyomatát, legyen szó akár a New York-i hidak megtervezéséről, amelyeknek a magasságát úgy határozták meg, hogy megakadályozzák a tömegközlekedési rendszerek behatolását bizonyos területekre, akár az olyan autók gyártásáról, amelyek megfelelnek a magántulajdon értékeinek, a család méretével kapcsolatos feltételezéseknek (tipikus esetben két felnőtt, két gyermek), a környezettel kapcsolatos attitűdöknek (a nem megújítható energia tékozló és egyben környezetszennyező felhasználása), bizonyos státusszimbólumoknak (a Porsche, a Mini, a Rover) és a közlekedés inkább egyéni, mintsem tömeges formáinak vagy pedig olyan házak felépítéséről, amelyek nem csupán lakóhelyek, hanem egyben az életmód, a presztízs és a hatalmi viszonyok vagy a különféle életstílusok iránti preferenciák kifejeződései.

Erről a kérdésről igen kiterjedt irodalom született, nem kívánom azonban a mondandómat *ad nauseam*, a megcsömörlésig fejtegetni. Mindössze arra van szükség, hogy az információs társadalom meghatározását illetően leszögezzük ellenvetéseinket a technológia hiposztazálásával szemben. Hogyan lehet valami olyasmiről, amit a társadalomtól független jelenségnek tekintünk – esetünkben a technológiáról – elfogadható hitelességgel azt állítani, hogy az határozza meg a társadalmi világot?

Gazdasági meghatározások

A közgazdaságtannak van egy jól megalapozott ágazata, ami „az információ gazdaságtana" nevet viseli. Ezen belül – valójában e tudományág megalapítójaként – a néhai Fritz Machlup (1902–1983) szakmai munkásságának legnagyobb részét annak a célnak szentelte, hogy felmérje és értékelje az információs iparágak kiterjedését és növekedését. Machlup úttörő munkája, „A tudás termelése és elosztása az Egyesült Államokban" (*The Production and Distribution of Knowledge of the United States*, 1962) az információs társadalom gazdasági mércéinek kidolgozása terén alapműnek számít.

Machlup megkísérelte statisztikai eszközökkel nyomon követni az információs iparágak fejlődését. Vizsgálataiban az alábbi öt nagyobb csoportot különböztette meg az ágazatban (összesen ötven alágazatra bontva):

a) oktatás (például iskolák, könyvtárak, főiskolák);
b) kommunikációs médiumok (például rádió és televízió, reklámipar);
c) információs gépek (például számítógépes berendezések, hangszerek/zenei eszközök);
d) információs szolgáltatások (például jog, biztosítás, orvostudomány);
e) más információs tevékenységek (például kutatás és fejlesztés, nonprofit tevékenységek).

Ilyenfajta kategóriákkal dolgozva gazdasági értéket lehet hozzárendelni mindegyik csoporthoz, és nyomon lehet követni az egyes csoportok hozzájárulását a nemzeti összetermékhez (GNP). Ha az a trend érvényesül, hogy ezek a GNP növekvő hányadát állítják elő, akkor kijelenthetjük, hogy az idő függvényében kimutatható az információs gazdaság kialakulása. Pontosan ezt állította Machlup (1962) egy korai tanulmányában, amelyben úgy számította, hogy 1958-ban az Egyesült Államok GNP-jének 29 százaléka származott a tudás-iparágakból, ami abban az időben figyelemre méltó mértékű bővülést jelentett.

A vezetéselméleti guru, Peter Drucker már az 1960-as években azt állította, hogy „a tudás vált a modern gazdaság alapjává",[1] mivel „az árucikkek gazdaságáról [áttértünk] a tudásgazdaságra" (Drucker 1969, 249, 247). Ma már közhelynek számít azt mondani, hogy olyan társadalommá fejlődtünk, melynek „megkülönböztető jegye az, hogy [...] a gazdagság fő létrehozói a tudás és a szervezés" (Karunaratne 1986, 52).

Az így felfogott információs gazdaság kialakulásának valószínűleg a legjobban ismert – és minden bizonnyal a legtöbbet idézett – elemzését Marc Porat (1977b) kilenc kötetben közzétett kutatási beszámolója nyújtja. Fritz Machlup az információs iparágak öt kategóriába sorolásakor a „tudástermelés" általános meghatározásait alkalmazta, tág értelemben ide sorolva mindazokat az ágazatokat, amelyek új információt termelnek, és azokat is, amelyek azt terjesztik. Porat nagyrészt Machlup megközelítését követte annyiban, hogy az USA gazdaságát az 1960-as évek végén leképező számítógépes modelljének megtervezésekor a kormány statisztikai forrásaira támaszkodott, de a gazdaságot felosztotta „elsődleges információs", „másodlagos információs" és „nem információs" szektorokra. Ezt a hármas felosztású sémát azért alkalmazta, mert felismert egy gyöngeséget Machlup munkájában, aki nem vette számításba az olyan információs tevékenységeket, amelyek az eredeti vizsgálat szempontjából álcázottak lehettek, például azért, mert más iparágak belső elemei voltak. Az „elsődleges információs szektorba" azokat az iparágakat sorolta, amelyek információikat hozzáférhetővé teszik a meglevő piacokon vagy bárhol másutt, ahol azokhoz gazdasági érték rendelhető (például tömegközlési eszközök, oktatás, reklám, számítógépgyártás). Megpróbált továbbá azonosítani egy „másodlagos információs szektort" is, ami lehetővé tette számára, hogy tipológiájába be tudjon illeszteni olyan fontos információs tevékenységeket is, mint például a kutatás és fejlesztés egy gyógyszeripari vállalaton belül, a kormányszerveknél belső használatra szolgáló információk előkészítése vagy egy olajvállalat könyvtári forrásainak összeállítása.

Ilyen módon Porat képes volt megkülönböztetni kétféle információs szektort, majd ezeket ismét összevonta, elkülönítve belőlük a gazdaság neminformációs elemeit, és végül – újra összesítve az országos gazdasági statisztikákat – arra a következtetésre jutott, hogy az USA nemzeti össztermékének 46 százalékát az információs szektor állítja elő. *Ipso facto*,* „az Egyesült Államok ma információalapú gazdaság. Mint ilyen, egyúttal „információs társadalom, [ahol] a gazdasági tevékenység fő színterei az információs áruk és szolgáltatások termelése, valamint [a másodlagos információs szektorba tartozó] állami és privát bürokráciák" (Porat 1978, 11).

Az információ gazdasági jelentőségének ilyen mennyiségi kifejezése igen figyelemre méltó teljesítmény. Nem meglepő tehát, hogy azok, akik meg vannak győződve az információs társadalom kialakulásáról, az új korszakba vezető utat kijelölő információs tevékenység emelkedő görbéjének kimutatására törekedve azóta is rutinszerűen fordulnak Machluphoz és különösen Porathoz mint szaktekintélyekhez.

[1] „A közgazdaságtudományi szakirodalom az információ és a tudás szavakat hajlamos egymással felcserélhető módon használni. Néha azonban a tudás kifejezést a különféle típusú információk aggregátumának jelölésére használják, ami lehetővé teszi a közgazdászok számára, hogy a készletek (stock) és a forgalom (flow) kezeléséhez hasonló módon foglalkozzanak vele (Melody 1987, 314)."

* A tényből következően. (Lat.) – *A ford.*

Az információs társadalom gazdaságtani megközelítésével kapcsolatban azonban vannak különböző problémák is (Monk 1989, 39-63). Ezek egyike az, hogy a tények tárgyilagos bemutatására szolgáló súlyos statisztikai táblázatok mögött – abban a tekintetben, hogy milyen kategóriákat állítunk fel és mit számítunk bele az információs szektorba, illetve mit zárunk ki onnan – meghúzódik jókora mennyiségű rejtett, önkényes értelmezés és értékítélet.

Marc Porat számára például bizonyos nehézségeket okoz az olyan „kváziválla-latok" azonosítása, amelyek beágyazódnak valamely nem információs vállalkozásba. Ám abból a helyes feltételezésből kiindulva, hogy a kutatás és fejlesztés egy petrolkémiai vállalatnál is információs tevékenységet foglal magában, elfogadható-e, hogy ezt statisztikai célokból elkülönítsük a gyártási elemektől? Mindenesetre valószínűsíthető, hogy a tevékenységek összemosódnak, mivel a K+F szekció szorosan kötődik a termelési ágakhoz, és bármely számítási célból történő elkülönítése meghamisítja valódi szerepét. Általánosabban kifejezve: amikor Porat a „másodlagos információs szektort" vizsgálja, valójában minden iparágat feloszt információs és nem információs tartományokra. A „gondolkodás" és a „cselekvés" efféle megkülönböztetéseit azonban rendkívül nehéz elfogadni: Hová tegyük például a CNC-rendszerek működtetését vagy a hierarchikus irányítási funkciókat, amelyek a termelés integráns elemei? Itt azzal az ellenvetéssel élhetünk, hogy Porat önkényesen végez felosztást az iparágakon belül, hogy felrajzolhassa a másodlagos információs szektort, szembeállítva a nem információs világgal.

Lehetséges, hogy az ilyen ellenvetések nem érvénytelenítik Machlup és Porat eredményeit, és fenntartásainkat nem is ezzel a céllal vázoltuk. Ezek csupán fel kívánják hívni a figyelmet arra, hogy a statisztikai táblázatokba óhatatlanul beszűrődnek bizonyos értékítéletek, s ily módon alátámaszthatják az egészséges szkepticizmust az információs gazdaság kialakulásának efféle elgondolásaival szemben.

Egy második nehézség abban áll, hogy az összesített adatok elkerülhetetlenül homogenizálnak igen eltérő gazdasági tevékenységeket. Egészében tekintve lehet azt mondani, hogy a reklám és a televízió gazdasági értékének növekedése az információs társadalom eljövetelét jelzi, de az ember sürgős szükségét érzi az információs tevékenységek között a minőségi alapú való különbségtételnek. Ha azt kérdezzük, hogy melyik gazdaságilag értékelt jellemző fontosabb az információs társadalom kialakulása szempontjából, akkor azt kívánjuk a tudósoktól, hogy tegyenek különbséget például a stratégiai kutatóközpontoktól, a nagyvállalati agytrösztöktől, a transznacionális bankházaktól, a 35 mm-es kamerák gyártóitól, a szoftvertervezőktől vagy a *Saatchi és Saatchi* cég reklámszövegíróitól származó információk között.

Az információs gazdaságtan művelőinek lelkes igyekezete, hogy árcédulát akasszanak mindenre, azzal a szerencsétlen következménnyel jár, hogy elmulasztják megismertetni velünk az információs szektor igazán értékes dimenzióit. Machlup és Porat nem törekednek az információs társadalom *kvantitatív* és *kvalitatív* mutatóinak megkülönböztetésére, bár józan ésszel belátható, hogy a *Sun* négymillió eladott példányát aligha lehet nagyobb információs értékűnek tekinteni a *Financial Times* kétszázezer példányánál: az előbbit jó okkal vélhetjük kevésbé informatívnak, noha a *Sun* példányainak eladásából származó bevételek gazdasági értéke kétségkívül nagyobb. Ehhez a megkülönböztetéshez még visszatérünk, mivel annak a lehetőségére utal, hogy olyan társadalom felé haladunk, amelyben az információs tevékenységnek – a GNP-hez való hozzá-

járulásával mérve – nagy súlya van, de kevés következménnyel jár a gazdasági, társadalmi és politikai élet rugóira nézve.

Ezek a közgazdászok természetesen kizárólag az információs szektor kvantitatív mutatóinak kifejlesztésével foglalkoznak, s így az információ minőségi értékének kérdése számukra kevésbé fontos. Mindazonáltal itt még a saját mércéik szerint is problémák merülnek fel. Az egyik ilyen kérdés, amit már említettünk, a következő: A gazdasági növekedés mely pontjánál lépünk be az információs társadalomba? Amikor a GNP 50 százaléka származik információs tevékenységekből? Ez ésszerűen megválasztott pontnak tűnik, amelynél – világos, kvantitatív terminusokkal kifejezve – az információ elkezd domináns szerepet játszani. Sajnos azonban (legalábbis az információs társadalom teoretikusai számára nem örvendetes módon) ettől a ponttól még bizonyos távolságra vagyunk. Machlup és Porat szorgalmas követőinek a tanulmányai segítségével bármikor megítélhető, hogy vajon beköszöntött-e már az új korszak. Michael Rogers Rubin és Mary Taylor Huber (1986) nagyszabású kutatási program keretében felújították Machlup vizsgálatait, s ennek eredményeként arra a következtetésre jutottak, hogy az Egyesült Államokban a „tudásiparágak" hozzájárulása a GNP-hez 1958 és 1980 között 28,6 százalékról 34,3 százalékra emelkedett, ám eközben 1970 óta gyakorlatilag semmilyen változás nem történt, s ez „a teljes GNP más összetevőinek átlagos növekedési arányához képest rendkívül szerény növekedést jelent" (Rubin és Huber 1986, 3). Porat nagyhatású kutatásainak az említett szerzők által való megismétlése az 1970-es évekre szintén csekély bővülést mutatott ki az információs szektorban, összehasonlítva a GNP más összetevőivel. Az effajta ökonometriai vizsgálatok aligha adják harsonaszóval hírül az információs társadalom beköszöntét.

Foglalkoztatási meghatározások

Az információs társadalom kialakulásának egyik kedvelt mutatója a foglalkoztatásban bekövetkezett változásokra helyezi a hangsúlyt. Egyszerűen szólva itt arról van szó, hogy akkor érkezünk el az információs társadalomba, amikor a foglalkozások, illetve a munkahelyek nagyobb része már az információs munka területére esik. Vagyis az információs társadalom akkor érkezik el, amikor az irodai dolgozók, a tanárok, a jogászok és a szórakoztatóipari dolgozók száma meghaladja a szénbányászok, acélmunkások, dokkmunkások és építőipari dolgozók számát.

A foglalkoztatási meghatározást gyakran kombinálják valamilyen gazdasági mutatóval. Marc Porat például úgy számította, hogy az 1960-as évek végén az USA munkaerejének valamivel kevesebb mint a felét az információs szektorban foglalkoztatták, s ez majdnem ötszáz százalékos növekedést jelentett egy évszázad során, mialatt a mezőgazdasági foglalkoztatás zuhanásszerűen csökkent, és az információs foglalkozások tömegesen gyarapodtak. A munkahelyek változó megoszlása felületesen szemlélve megfelelő mércének tűnik. Végül is nyilvánvalónak látszik, hogy amikor a fizikai erőt és kézügyességet kívánó munka, például a szénbányászat vagy a föld megművelése visszaszorul, és helyébe egyre inkább különféle adatok és szövegek kezelése lép, mint például az oktatásban és a nagy, bürokratikus szervezetekben, akkor új típusú társadalomba lépünk be. Ma „csupán a munkaerő egyre zsugorodó kisebbsége fáradozik az

üzemekben, és [...] a munkaerőpiacon ma az információs dolgozók játszanak domináns szerepet, akik annak a ténynek köszönhetően keresik meg a kenyerüket, hogy birtokukban van a dolgok elvégzéséhez szükséges információ" (Stonier 1983, 7, 8).

Ezt a trendet számos beszámoló kiemeli. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (*Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*) két nagyhatású kiadványa (1981, 1986) például adatokat közölt az OECD valamennyi tagországából, amelyek „folyamatos növekedést jeleznek [...] elsősorban az információ létrehozásával és kezelésével, valamint az ezt támogató infrastruktúra működtetésével kapcsolatos foglalkozásokban" (1986). Másutt Marc Porat „az információs munkaerő megdöbbentő növekedési arányát" állapítja meg, kimutatva, hogy ez 1860 és 1980 között 18,7 évenként megduplázódott (Porat 1977a, 131), s ezáltal az Egyesült Államokat „az információs gazdaság küszöbére" juttatta (204).

A foglalkozások megoszlásában bekövetkezett váltás áll az információs társadalom legnagyobb hatású, Daniel Bell által kidolgozott elméletének középpontjában is. Bell a „fehérgalléros társadalom" (vagyis az információs munka) kialakulásában és az ipari munka hanyatlásában megnyilvánuló változásokat olyan mélyrehatónak látja, hogy ezek egyúttal az osztályalapú konfliktusok végét, a közösségi tudat gyarapodását és a nemek közötti egyenlőség megvalósulását is jelzi.

Bell elméletének vizsgálatával és kritikájával a következő fejezetben foglalkozunk, de itt is indokoltnak látszik megemlíteni néhány általános ellenvetést az információs társadalom foglalkoztatási mércéivel kapcsolatban. Fontos probléma merül fel a dolgozók bizonyos kategóriákba sorolásának metodológiáját illetően. Itt ugyanis a végtermék – egy puszta statisztikai adat, amely pontosan megadja az információs dolgozók százalékos arányát – elrejti azokat a komplex eljárásokat, amelyek segítségével a kutatók kialakítják a saját kategóriáikat, és az embereket besorolják ezek egyikébe vagy másikába.

Marc Porat például kifejlesztett egy később nagy hatásúvá vált tipológiát azoknak a foglalkozásoknak a meghatározására, amelyekben a dolgozók elsősorban az információ termelését, feldolgozását vagy elosztását végzik. Hármas felosztású rendszere több mint négyszáz olyan munkakörtípust vesz számításba, amelyek szerepelnek az USA népszámlálási és munkaügyi statisztikáiban (*US Census and Bureau of Labour Statistics*). Ezeket Porat a következőképpen magyarázza:

> „Az első kategóriába azok a dolgozók tartoznak, akiknek az elsődleges tevékenysége a tudás létrehozása és eladása. Ide tartoznak a tudósok, a feltalálók, a tanárok, a könyvtárosok, az újságírók és a szerzők. A dolgozók második nagy osztálya azokat foglalja magában, akik az információt összegyűjtik és terjesztik. Ezek a dolgozók közvetítik az információt a vállalatokon és a piacokon belül; felkutatják, koordinálják, tervezik és feldolgozzák a piaci információkat. Közéjük tartoznak a menedzserek, a titkárok és titkárnők, az irodai dolgozók, a jogászok, a tőzsdeügynökök és a gépírók. Az utolsó osztályba azok a dolgozók tartoznak, akik az előbbi két tevékenységet támogató információs gépeket és technológiákat működtetik. Ide sorolhatók a számítógép-operátorok, a telefonszerelők és a televízió-műszerészek" (Porat 1978, 5–6).

Jonscher (1983) ezt a felosztást még tovább egyszerűsíti, mindössze két szektort különböztetve meg a gazdaságban: az első az információs szektor, ahol azok az emberek dolgoznak, akiknek az elsődleges funkciója az információ létrehozása, feldolgozása és

kezelése; a második pedig a termelési szektor, ahol a dolgozók elsősorban a fizikai javak előállítását, feldolgozását és kezelését végzik.

Ezek a megkülönböztetések ésszerűnek, pontosnak és empirikusan igazolhatónak tűnnek, de itt is vannak nehézségek. Közöttük nem csekély fontosságú, hogy „annak a pontos megállapítása, hogy ki információs dolgozó és ki nem az, kockázatos vállalkozás" (Porat 1978, 5). Valóban kockázatos, hiszen minden foglalkozás jelentős mértékű információfeldolgozást és kognitív tevékenységet foglal magában. Ezt Porat is elismeri, amikor a nem információs munkát az információs munkától annak alapján próbálja megkülönböztetni, hogy az egyes típusok milyen *mértékben* foglalják magukban az információt. Más szóval, a kategorizáláskor azt kell megítélni, hogy az egyes munkakörök milyen mértékben információsak, illetve nem azok. Az információs dolgozók puszta százalékos arányai elfedik azt a tényt, hogy a számok a kutatók becsléseinek eredményei (Porat 1977a, 3).

Egy vasúti váltó- és szemaforkezelőnek például komoly tudáskészlete kell legyen a vágányokról és a menetrendekről, a különféle dolgozók szerepeiről és rutinfeladatairól; kommunikálnia kell más váltó- és szemaforkezelőkkel a vonal mentén, az állomások személyzetével és a mozdonyvezetőkkel; mint a tenyerét, úgy kell ismernie saját fülkéjét és mások munkahelyeit; pontos és mindenre kiterjedő kimutatást kell vezetnie minden forgalomról, ami a területén zajlik; és a modern berendezések munkába állítása óta kevés fizikai erőre van szüksége a váltókarok és a jelzőkarok átállításához. Ám a vasúti váltó- és szemaforkezelő kétségkívül az „ipari korszak" tipikus kétkezi dolgozója. Ezzel szemben az a személy, aki azért jön az irodába, hogy megjavítsa a fénymásoló gépet, esetleg csak azt a bizonyos berendezést ismeri, amelynek a javítására kiképezték, és igen keveset tud más termékekről, továbbá könnyen előfordulhat, hogy forróságban, piszkos és kényelmetlen körülmények között kell dolgoznia, és az is lehet, hogy a nehéz berendezések elmozdításához és a károsult alkatrészek kicseréléséhez komoly fizikai erőt kell kifejtenie. Ő azonban kétségtelenül az információs dolgozók kategóriájába fog kerülni, mivel az új korszak gépi berendezéseivel végzett munkája dr. Porat értelmezése szerint ennek felel meg.

A lényeg itt igen egyszerű: szkeptikusnak kell lennünk az olyan összesített adatokkal szemben, amelyek a kutatók azzal kapcsolatos nézeteinek az eredményeként adódnak, hogy az egyes foglalkozásokat hogyan kell a legmegfelelőbben kategorizálni. Tény, hogy a társadalomtudósok igen keveset tudnak az emberek munkájának részleteiről és bonyolultságáról; ritka kivételnek számítanak az olyan etnográfiai munkák, amelyek pontosan rögzítik a munkával töltött idő tényleges tartalmát (lásd Terkel 1977). És azok a kutatók, akik az információs és a nem információs munkát próbálják meg különböző címkékkel elkülöníteni egymástól, éppen olyan tájékozatlanok, mint társadalomtudós kollégáik fennmaradó része.

Ha gyanakvással élhetünk azokat a módokat illetően, ahogyan a kutatók felfogják és meghatározzák az információs munkát, tudatában kell lennünk azoknak a túlegyszerűsítéseknek is, amelyek abból származhatnak, hogy igen változatos munkaköröket ugyanazokba a rekeszekbe gyömöszölnek be. Ian Miles helyesen állapítja meg az ilyen módszerekkel kapcsolatban, hogy „a különféle címszavak alá csoportosított munkakategóriák gyakran rendkívül heterogének" (Miles 1991, 917). Ha például figyelembe vesszük, hogy Marc Porat az első kategóriájába (az információ létrehozói közé) bezsúfol-

ja az optikusokat, a könyvtári asszisztenseket, a zeneszerzőket, a papírkötésű könyvek szerzőit, az egyetemi professzorokat és a mérnököket, miközben a másodikban (az információ terjesztői között) együtt találhatók a legmagasabb szintű napilapok újságírói az utcai újságárusokkal, az OECD pedig információtermelőként együvé sorolja a fizikusokat, az árutőzsdei alkuszokat és az árverési kikiáltókat, akkor valóban kételyeink támadhatnak a foglalkozások ilyen összetételű csoportjainak mint a társadalmi változások kimutatására szolgáló eszközöknek az értékét illetően. Mit kezdjünk továbbá azoknak a foglalkozásoknak a megnevezésével, amelyek igen sokrétű foglalkozási ágakat sorolnak ugyanabba a kategóriába? Könyvtáros például lehet az is, aki a nap legnagyobb részét kölcsönzésre kiadott könyvek átadásával, illetve a polcra való visszahelyezésével tölti, valamint az is, akinek az a napi rutinfeladata, hogy tudós kutatók számára adjon tanácsokat a legjobb információforrásokra nézve, amelyeket azok felhasználhatnak élenjáró kutatásaikban. Valóban értelmes dolog ilyen sokféleség együvé zsúfolása?

Végül az effajta homogenizálás egyik fontos következménye az is, hogy nem kerül sor a *stratégiailag* központi fontosságú információs foglalkozások meghatározására. A módszer nyújthatja azt a képet, hogy nagyobb mennyiségű információs munkavégzés történik, ám nem kínál semmiféle eszközt sem az információs munka legfontosabb dimenzióinak megkülönböztetésére. Az információs munka mennyiségi mutatóinak kidolgozására való törekvés elfedi azt a lehetőséget, hogy bizonyos típusú információs foglalkozások gyarapodásának különleges következményei lehetnek a társadalom életére nézve.

Rá kell mutatni, hogy az információs dolgozók megszámlálása valamely társadalomban nem mond semmit a hierarchiákról – és a hozzájuk társuló hatalmi és tekintélybeli különbségekről – ezek között az emberek között. Mondhatjuk azt például, hogy a döntő tényező a számítástechnikai és távközlési mérnökök számának növekedése, hiszen ezek meghatározó befolyást gyakorolhatnak a technológiai innováció ütemére. Ehhez hasonló, sőt talán még nagyobb mértékű gyarapodás ment végbe azoknak a szociális dolgozóknak a létszámában is, akik az idős korú lakosság, a növekvő számú válások és a fiatal korú bűnözés problémáival foglalkoznak, ám ennek aligha van sok köze az információs társadalomhoz, noha a szociális munkásokat kétségkívül információs dolgozóként kategorizálnák az információs technológia fejlesztéséről gondoskodó mérnökökkel együtt.

Elfogadhatóan lehetne érvelni továbbá amellett is, hogy az információs társadalom kialakulásában a döntő tényező az elméleti tudás jelentős térnyerése a gyakorlati készségekkel szemben. Ha azt állítjuk, hogy a mai társadalomban a fontos fejleményeket – akár a közgazdaságtan, akár a technológiai innováció terén – jól megalapozott elméletek (a gazdaságtudományban a keynesi, a monetarista stb. elméletek; a technológiában pedig a tudományos felismerések) indítják be, akkor meg kell különböztetnünk ennek az elméleti tudásnak a birtokosait azoktól, akik ugyan információs dolgozók, de csupán a teoretikusok által meghatározott gyakorlati feladatokat hajtják végre (például valamely gazdaságpolitika megvalósításával vagy egy laboratóriumi kísérlet elvégzésével).

Azt is mondhatjuk, hogy az információs társadalom leginkább meghatározó mutatója a nagyvállalati vezetők egy bizonyos „belső köre" (Useem 1985; Useem és Karabel 1986), ami teljesen különbözik elődeitől. Ebben olyan emberek találhatók, akiket kom-

munikatív készségeik, elemzőképességeik, előrelátásuk és stratégiák kidolgozására való képességeik ruháznak fel hatalommal, s ezeknek egyúttal kiváltságos oktatási hátterük, különféle klubtagsági és tanácskozótermi kapcsolatokból származó összeköttetéseik, továbbá kifinomult információs és kommunikációs technológiákhoz való hozzáférésük van. Mindezek együttesen különleges befolyást biztosítanak számukra a társadalmi, gazdasági és politikai ügyekben országos, sőt nemzetközi szinten is. Ezek is információs specialisták, de radikálisan különböznek azoktól a mindennapi taposómalomban tevékenykedő információs dolgozóktól, akiket a nyers adatok kvantitatív elemzéseiben velük egy kategóriába sorolnak.

Az információs dolgozók egyes csoportjai közötti kvalitatív megkülönböztetés szükségességét talán jobban érthetővé teszi, ha röviden kitérünk a társadalomtörténész Harold Perkin munkájára. „A professzionális társadalom kialakulása" (*The Rise of Professional Society*, 1990) című könyvében Perkin azt állítja, hogy Nagy-Britannia története 1880 óta nagyrészt megírható azoknak a „professzionális" szakembereknek a csúcsra emelkedéseként, akiknek a hatalmát „az oktatás által létrehozott emberi tőke biztosítja [...] és a megfelelő képesítésekkel nem rendelkezők kirekesztése erősíti meg" (2). Perkin arra a következtetésre jut, hogy „a háború utáni társadalom fő szervező elve" a bizonyítvánnyal igazolt szakértelem (406), és a valaha domináns csoportok (a földbirtokos arisztokrácia, a tőkés vállalkozók és a munkásszervezetek) hatalmát a szakértők hatalma váltja fel, miközben azok elavult eszméit (a paternalista úriember, a tulajdon és a piac, illetve az együttműködés és a szolidaritás ideáljait) felváltja a szolgálat, a szakmai képesítés és a hatékonyság professzionális ethosza.

Kétségtelen, hogy a magánszektorban működő hivatásos szakemberek hevesen vitáznak az állam képviselőivel, de Perkin kitart amellett, hogy ez valójában csak a „professzionális társadalmon" belül folyó, egymást pusztító gyilkos küzdelem, amelyben a küzdő felek megegyeznek számos alapvető feltételezésben (különösen a képzettségen alapuló szakértelem és az érdemek alapján szerzett jutalom elsőbbségében), és szigorúan kizárják a nem szakértőket a komoly részvételből.

Alvin Gouldnernek az „új osztályról" adott elemzése érdekesen egészíti ki Perkinét. Gouldner az alkalmazottaknak a 20. század során kialakult egyik új típusát olyan „új osztályként" határozza meg, amely „humán és műszaki értelmiségiekből tevődik össze" (Gouldner 1979, 153). Ez az osztály, miközben részben a saját hasznát keresi, és gyakran alárendelődik a hatalmat birtokló csoportoknak, szintén veszélyeztetheti a gazdasági és politikai élet elfogadott vezetőinek a hatalmát. Az új osztály – e potenciális hatalma ellenére – maga is többféle módon van megosztva. A legfőbb ellentét az egyik oldalon a technokrata és konformista műszaki szakemberek, a másik oldalon pedig a kritikus és egyenlőségelvű humán értelmiségiek között nyilvánul meg. Harold Perkin szerint nagyrészt ez az ellentét jut kifejezésre a magánszektorban, illetve az állami szektorban dolgozó szakemberek között megnyilvánuló konfliktusokban is: a magánszektorban dolgozó könyvelők például többnyire konzervatívak, míg a humán értelmiségiek hajlamosak radikális nézeteket vallani.

A fő mondanivalóm itt az, hogy mind Gouldner, mind Perkin bizonyos változásokat állapít meg az információs munka világán belül, amelyek különösen fontos következményekkel járnak a társadalom egészére nézve. Gouldner szerint az „új osztály" új kifejezéskészlettel láthat el bennünket a társadalmi változások irányának megtárgyalá-

sához az erről szóló vitákban, míg Perkin úgy látja, hogy a professzionális szakemberek új ideálokat teremtenek a társadalmi ügyek kezeléséhez.

Ha ezeknek a gondolkodóknak a munkáiban keressük az információs társadalom kialakulásának mutatóit, akkor bizonyos csoportok hozzájárulásának a minőségéhez jutunk el. Akár egyetértünk, akár nem ezeknek az értelmezéseknek bármelyikével, világossá kell válnia, hogy meg kell kérdőjeleznünk az információs társadalom olyan meghatározásait, amelyek az információs dolgozók puszta létszámán alapulnak. Az olyan gondolkodók szemében, mint Perkin és Gouldner, *nem* a mennyiségi változás a fő kérdés. Azoknak a csoportoknak a részaránya a lakosságban, amelyekre ők fektetik a hangsúlyt, valóban megnövekedett ugyan, de továbbra is csupán kisebbségeket – a Michael Useem-féle „belső körben" törpe kisebbséget – alkotnak. Létszámuk az egyetemi végzettséget igénylő szakmák bővüléséből adódóan jóval nagyobb lett ugyan, mint korábban volt, de sohasem lehet több a munkaerő 20-25 százalékánál.

Térszemléletű meghatározások

Az információs társadalom így meghatározott fogalma szintén a szociológiára és a közgazdaságtanra épít, ám középpontjában a geográfusok által a térre helyezett megkülönböztető hangsúly áll. A fő nyomaték az információs *hálózatokra* esik, amelyek összekötik a helyszíneket, s következésképpen drámai erejű hatást fejtenek ki az idő és a tér szerveződésére.

John Goddard (1992) az információs társadalomhoz vezető átmenetben négy egymással összefüggő elemet határoz meg:

1. Az információ „kulcsfontosságú stratégiai erőforrásként" egyre inkább központi helyet foglal el a világgazdaság szerveződését meghatározó színpadon.
   A modern világ megkívánja a globálisan megosztott gyártási tevékenység koordinációját, a szuverén államok határain átívelő tervezést és a kontinenseket átfogó marketinget. E sokrétű tevékenységcsokor tengelyét az információ alkotja, amely ezért a mai világban kiemelt fontosságra tesz szert. Ebből az is következik, hogy az „információ-menedzsment" különleges szerephez jut, és ennek eredményeként tanúi lehetünk az információs foglalkozások gyors szaporodásának.
2. A számítógépes és kommunikációs technológiák biztosítják azt az infrastruktúrát, amely lehetővé teszi az információ feldolgozását és terjesztését. Ezek a technológiák biztosítják továbbá, hogy az információkezelés történelmileg példátlan volumenűre duzzadjon, és nekik köszönhetően megvalósíthatóvá válik a gyakorlatilag azonnali, „valós idejű" kereskedés, valamint a gazdasági, társadalmi és politikai ügyek globális léptékben való monitorozása.
3. Különösen gyors növekedés ment végbe a gazdaságnak az „eladható információkkal" foglalkozó szektorában: ezen Goddard professzor azt érti, hogy különösen alá kell húzni az olyan szolgáltatások robbanásszerű növekedését, mint az új média (műholdas és kábeles műsorközlés, videó) és az online adatbázisok, amelyek a témák egész sorában információt nyújtanak a részvénytőzsdei tranzakciókra vonatkozó hírektől kezdve az árucikkek árain, a szabadalmi bejegyzéseken és a

valutaárfolyamok ingadozásain keresztül a tudományos és technológiai folyóiratok absztraktjaiban foglalt új tudáselemekig.

Ezeket a fejleményeket kiegészíti a világ pénzügyi rendszerének radikális átszerveződése, melynek eredményeként megszűntek azok a hagyományos határok, amelyek valaha elválasztották egymástól a bankokat, a tőzsdéket, a pénzügyi szolgáltatásokat, a hitelügynökségeket és az ezekhez hasonló más intézményeket. A magas szintű pénzügyeknek ezen az ijesztő világán belül, amelyet kevesen értenek és még kevesebben látszanak képesnek ellenőrzésük alatt tartani, megdöbbentő nagyságú tőke cirkulál elektronikus formában.

4. A gazdaság fokozódó „informatizálódása" elősegíti a nemzeti és a regionális gazdaságok integrációját.

   Az azonnali és hatékony adatfeldolgozás és információközvetítés révén a gazdaság valóban globálissá vált, és ezzel együtt csökkentek a térbeli távolságokból adódó korlátok. A vállalatok ma globális stratégiákat dolgozhatnak ki az áruk és a szolgáltatások létrehozásához, tárolásához és elosztásához, a pénzügyi érdekek folyamatosan érvényesülnek, azonnali reakcióra képesek, és behálózzák az egész bolygót. Azoknak a virtuóz módszereknek köszönhetően, amelyekkel korunkban az információ kezelhető és manipulálható, a földrajzi hely által meghatározott határok – és velük együtt a valaha az idő által kikényszerített korlátok is – egyre messzebbre tolódnak ki.

Mindezek a trendek együttvéve arra mutatnak, hogy központi szerephez jutnak az *információs hálózatok*, amelyek az egyes városokban, régiókban, országokban és kontinenseken levő helyszíneket összekötik egymással, valójában az egész világon.

Az elektromos hálózattal való analógiával, amire korábban az információs társadalom technológiai meghatározásainak tárgyalásakor hivatkoztunk, itt is gyakran találkozunk. Ahogy az elektromos hálózat átszövi az országok egészét, magában foglalva az egyéni háztartásokban beépített áramköröket is, ugyanúgy tételezhető a „behuzalozott társadalom" (*wired society*: Martin 1979), ahol országos, nemzetközi és globális szinten egyaránt működik valamiféle gazdaságos „információellátási hálózat" (*information ring main*: Barron és Curnow 1978) minden egyes otthonra, üzletre vagy irodára kiterjedően. Ezen a folyamatosan bővülő és egyre nagyobb kapacitású hálózaton keresztül mindannyian egyre szorosabb összeköttetésbe kerülünk egymással.

Számos szerző (például Hepworth 1989) az információs hálózatok technológiai alapjaira helyezi a hangsúlyt. Ebből fakadóan a kialakuló „hálózati társadalom" elemzései jelentős figyelmet szentelnek az *ISDN*-infrastruktúra fejlesztése terén elért eredményeknek, illetve az ezt akadályozó problémáknak (Dordick és tsai. 1981).

A „hálózati piactér" kialakulásával foglalkozó legtöbb gondolkodó azonban a technológia fontosságának elismerése mellett – miután leírnak egy-két tiszteletkört az IT fejlődésében központi helyet elfoglaló, ám általuk gyakran figyelmen kívül hagyott távközlési technológiák körül – azokra a módokra helyezik a hangsúlyt, ahogyan ezek a hálózatok még inkább kiemelik és megerősítik az *információáramlás* jelentőségét (Castells 1989). A központi gondolat itt az „elektronikus országutak" mentén cirkuláló információ. Érdekes, hogy mindeddig senki sem tudta mennyiségileg meghatározni, hogy milyen sok információnak és milyen sebességgel kell áramlania ezek mentén az útvonalak

mentén ahhoz, hogy létrejöjjön az információs társadalom. Valójában még senki sem tett közzé megbízható adatokat, amelyek átfogó képet nyújtanának az információforgalomról (vö. OECD, 1988). Vannak adataink a telefonvonalak sűrűségéről a lakosság lélekszámához viszonyítva, valamint a faxszolgáltatások bővüléséről, és vannak statisztikáink a számítógépes rendszerek értékesítéséről és a távközlésben automatikusan továbbított üzenetekről stb., de továbbra is hiányzik a világos összesített kép e hálózatok méretéről, kapacitásáról és tényleges felhasználásairól.

Valamennyi megfigyelő tisztában van azonban az országhatárokat átlépő adatáramlások, a távközlési szolgáltatások és a számítógépek közötti kommunikáció nagyarányú növekedésével valamennyi szinten, az otthonoktól a transznacionális szervezetekig, az árutőzsdék és a nagyvállalati szektor összetevői közötti kapcsolatokig, a nemzetközi adatbázisokhoz való hozzáférésig és a telexen továbbított üzenetekig. Hasonlóképpen jelentős mértékű figyelem kíséri a tömegközlési eszközök globális terjeszkedését, melynek nyilvánvaló és kiemelkedő példáját a műholdas televíziózás nyújtja, bár a megfelelő kép kialakításánál számításba kellene venni a hírek összegyűjtését és terjesztését végző szolgáltatásokat is. Mint Geoff Mulgan megfogalmazta: „a hálózatok *elképzelhetetlen* mennyiségű üzenetet, párbeszédet, képet és utasítást közvetítenek" (Mulgan 1991, 1, kiemelés F. W.).

Az a kérdés, hogy a sokkal nagyobb mennyiségű és nagyobb sebességű információáramlás tényének megállapítása miért késztethet bennünket arra, hogy ebből kiindulva egy új típusú társadalom kialakulására gondoljunk, visszavisz bennünket a geográfusok részéről a tér szerepére fordított megkülönböztetett figyelemhez. Minden esemény bizonyos helyen és meghatározott időpontban megy végbe, ám a hely és az idő jellemző jegyei a hálózati társadalom létrejöttével átalakultak. Míg valaha a kereskedés csak fáradságos úton és lassan volt képes áthidalni a távolságokat, ma ez a számítógépesített kommunikációs technológiák segítségével gyakorlatilag azonnali hatállyal megtehető; míg valaha a nagyvállalatok tevékenységét lassan továbbított levelek útján kellett koordinálni, amelyeknek a megérkezésére napokig, sőt hetekig kellett várni, mialatt azok keresztülhaladtak az érdekelt feleket elválasztó távolságokon, ma ez azonnal megvalósítható a kifinomult telekommunikációs hálózatoknak és videokonferencia-berendezéseknek köszönhetően.

Röviden: a tér korlátai drámaian lecsökkentek, bár még semmi esetre sem szűntek meg teljesen. Ezzel egyidejűleg maga az idő is összezsugorodott, mivel a számítógépes kommunikáció és a telekommunikáció gyakorlatilag azonnalivá vált. Az időnek és a térnek ez az „összesűrűsödése" (*time/space compression*), ahogyan Anthony Giddens nevezi, a vállalatok, a kormányzatok, sőt az egyének számára is mindeddig elérhetetlen választási lehetőségekkel szolgál.

Senki sem tagadhatja, hogy az információs hálózatok megléte a mai társadalmak fontos jellemző vonása: a műholdak azonnali kommunikációt tesznek lehetővé egész bolygónkon, az adatbázisok elérhetők Oxfordtól Los Angelesig és Tokiótól Párizsig, a faxkészülékek és az egymással összeköttetésben álló számítógéprendszerek a modern üzleti vállalkozások megszokott, mindennapi eszközei közé tartoznak.

Mégis feltehetjük a kérdést: A hálózatok jelenlétéből miért jutnak az elemzők arra a következtetésre, hogy egyes társadalmakat az információs gazdaságok kategóriájába soroljanak? Amikor feltesszük ezt a kérdést, ismét a definíciók pontatlanságának prob-

lémájával találkozunk. Például mikor lesz valódi hálózat valamely hálózat? Amikor két személy telefonon beszél egymással, vagy pedig akkor, amikor számítógépes rendszerek óriási adathalmazokat továbbítanak egymás között valamely csomagkapcsolásos üzenetváltás során? Amikor egy irodaépületet teljes egészében „behuzaloznak", vagy amikor az otthoni terminálok kommunikálhatnak a helyi bankokkal és üzletekkel? Az a kérdés, hogy ténylegesen mit nevezhetünk hálózatnak, komoly problémákat vet fel, és megválaszolása nehézségekbe ütközik, nem csupán abban a tekintetben, hogy a hálózatépítés különböző szintjeit hogyan különböztessük meg egymástól, de abban is, hogy miként határozzunk meg egy olyan pontot, amelynek elérésekor elmondhatjuk, hogy beléptünk a hálózati társadalomba vagy az információs társadalomba.

Felvetődik továbbá az a kérdés is, hogy az információs társadalom meghatározásakor technológiai definíciót használjunk-e, vagyis a hálózatokat technológiai rendszerként definiáljuk-e, vagy pedig helyesebb lenne az információáramlásra koncentrálni, ami egyes szerzők szerint a jelenlegi korszak megkülönböztető jegye. Ha az előbbit választjuk, akkor mutatóként az *ISDN*-technológiák terjedését használhatnánk, ám kevés tudós nyújt bármi eligazítást is ahhoz, hogy ezt hogyan alkalmazzuk. Ha pedig az utóbbi mellett döntünk, akkor ésszerűen feltehető az a kérdés, hogy mennyivel nagyobb mennyiségű és mennyivel gyorsabb információáramlás elérésétől számítva beszélhetünk új típusú társadalomról, és miért.

Végül kimutathatjuk azt is, hogy információs hálózatok már igen hosszú ideje léteznek. A gazdasági, társadalmi és politikai élet – legalábbis a postai, majd a távirati és telefon-szolgáltatások beindulásától kezdve – jórészt elképzelhetetlen az ilyen információs hálózatok létrejötte nélkül. Ha ezt a hosszú ideje fennálló kapcsolatot és a hozzá adódó felgyorsult fejlődést adottnak vesszük, miért éppen az 1980-as években kezdenek el az elemzők információs társadalmakról beszélni?

Kulturális meghatározások

Az információs társadalom fogalmi meghatározásainak utolsó kategóriája talán a legkönnyebben értelmezhető, ám a legkevésbé mérhető. Mindennapi életünk gyakorlata alapján mindannyian tudatában vagyunk annak, hogy rendkívüli mértékben megnőtt a társadalomban cirkuláló információk mennyisége. Egyszerűen sokkal *több* információval találkozunk, mint azelőtt valaha is. A televízió már több mint 30 éve elterjedt Nagy-Britanniában, ma azonban a műsorokat már 24 órán keresztül közvetítik, és az emberek nézhetik a televíziót reggeltől kezdve másnap hajnalig. Egyetlen, közvetítési szünetekkel működő csatornától mára már négy műsorközlő csatornáig jutottunk el (és hamarosan beindul egy ötödik is). És ezenkívül már rendelkezésünkre állnak a videotechnológiák, a kábeles és műholdas csatornák, sőt az olyan számítógépes információs csatornák is, mint például a teletext. Ma helyi, országos és nemzetközi szinten egyaránt sokkal több rádióműsort készítenek, mint akár csak egy évtizeddel ezelőtt. Továbbá a rádiókészülékek már nemcsak a nappali szobákban működnek, hanem mindenütt, az otthonainkban, az autókban, az irodákban és – a *walkman* megjelenése óta – valóban mindenütt. A filmek hosszú ideig fontos részét alkották az emberek információs környezetének, ám ma a mozik tényleges látogatottsága lényegesen csökkent. Ma-

guk a filmek viszont ma sokkal jobban elterjedtek, mint valaha: még mindig elérhetők a mozikban is, de emellett sugározzák őket a televíziós csatornák, egyszerűen hozzájuk juthatunk a videokölcsönzőkből, és olcsón megvásárolhatók az áruházláncok polcairól. Ha bármelyik utcán végigsétálunk, szinte lehetetlen nem észrevenni a különféle hirdetéseket, a plakátokat és az üzletek kirakatait. Látogassunk el bármely vasúti vagy autóbusz-állomásra, és feltétlenül szemünkbe kell ötlenie a papírkötésű könyvek és olcsó magazinok mindenütt elérhető kínálatának, a klasszikusoktól a középszerű és olcsó kiadványokon és az öngyógyításon át a ponyvairodalomig mindeddig példátlan választékban és mennyiségben. Ezenkívül a rádió, a magnetofonkazetták és kompaktlemezek egyre több és több zenét, költészetet, drámát, humort és oktatási anyagot közvetítenek a nagyközönséghez. Az újságok szintén mindenütt elérhetők, és jó néhány új kiadvány kerül a postaládánkba. Naponta kapjuk a nem kívánt, reklámtartalmú üzeneteket...

Mindez azt a tényt bizonyítja, hogy médiával terhelt társadalomban élünk, ám világunkba az információs jegyek még mélyebbre behatoltak, mint amennyire azt a televíziós, rádiós és más médiarendszerek rövid felsorolása jelezheti. Az ilyenfajta számbavétel azt mutatja, hogy új médiumok vesznek körül bennünket, olyan üzenetekkel elárasztva mindnyájunkat, amelyekre tetszésünk szerint válaszolhatunk vagy nem válaszolhatunk. Valójában azonban az információs környezet még ennél is sokkal intimebbé, még inkább hozzánk tartozóvá, *részünkké* vált. Gondoljunk csak például a telefonra, amely ma az emberek túlnyomó többségének rendelkezésére áll. Teljes mértékben nélkülözhetetlen mindennapi életünk megszervezéséhez, ha például bébiszitterre vagy villanyszerelőre van szükségünk, vagy csak meg akarjuk tudni, hogy a nagypapa jól van-e... Ilyen információs technológiák nélkül csak a legnagyobb nehézségek árán tudnánk élni (bár a kommunikációs berendezéseket nélkülöző kisebbségnek még ma is ez a sorsa). Vegyük figyelembe továbbá, hogy gyakorlatilag minden családban van legalább egy fényképezőgép, amelyet a fontos események (házasságok, születésnapok, ünnepek) megörökítésére használnak. Egyre többünknek van videokamerája is, amellyel mindezeket még kézzelfoghatóbban tudjuk rögzíteni. Lépjünk be ma bármelyik otthonba, és a falakon, az albumokban és a tv-készüléken azoknak a közvetett ábrázolásaival találkozunk, akik ott élnek, és akik fontosak az ő számukra, de nincsenek jelen. Ezek az imázsok nem csupán a családtagoknak és barátaiknak a képei: amit megjelenítenek, az valójában ezeknek az embereknek az életrajza és identitása.

Figyelembe vehetjük továbbá ruházatunk, hajviseletünk és arcunk információs dimenzióit is, azokat a módokat, ahogyan ma *kidolgozzuk* a saját imázsunkat (az emberek testük alakjától a beszédükig intenzíven figyelnek azokra az üzenetekre, amelyeket ezek révén kifejezésre juttatnak, és ahogyan önmagukról vélekednek bizonyos öltözetekben, valamilyen sajátságos frizurával stb.). Néhány pillanatnyi tűnődés a divat rejtelmeiről, azokról a bonyolult módokról, ahogyan megtervezzük önmagunk mindennapi bemutatását, ráébreszti az embert arra, hogy a társadalmi érintkezésnek ma jóval nagyobb információtartalma van, mint korábban.

Az otthonok is a történelemben egyedülálló mértékig információval terheltek. A bútor, a berendezés és a dekoráció – a *G-plan* stílus, a *Laura Ashley* szófa, a *William Morris* tapéta... és ezek közül néhánynak vagy mindegyiknek a keveredése, ízléstől és pénztárcától függően – mind-mind eszméket és ideálokat fejez ki. Az otthonok az ipari forra-

dalom napjai óta minden bizonnyal mindig is jelezték az életmódot: gondoljunk csak például a „tisztes" dolgozó osztály stílusára a késő viktoriánus korszakban, vagy az értelmiségi középosztály megkülönböztető stílusjegyeire a két háború között. A leginkább figyelemreméltó azonban az utóbbi évtizedekben a robbanásszerűen növekedő változatosság, és ennek elérhetősége a nagy tömegek számára. Megdöbbentő perspektíva nyílt meg a közlés és a jelentésadás előtt.

Az információnak az otthonunk, a hálószobánk és a testünk legintimebb birodalmába való behatolását kiegészíti azoknak az intézményeknek a növekedése, amelyeknek az a feladatuk, hogy mindennapi életünket felruházzák szimbolikus jelentésekkel. Gondolhatunk itt a globális reklámüzletre, a kiadói birodalmakra, a divatiparra vagy az egész világot átfogó médiaügynökségekre, amelyek behozzák otthonainkba a saját életmódunk reflexióit és más életstílusok képeit, olyan alternatív célokkal látva el bennünket, amelyeket magunkévá tehetünk, elutasíthatunk vagy újraértelmezhetünk, és mindeközben bővítik szimbolikus környezetünk szótárát.

Az olvasók észre fogják venni és tudomásul veszik a modern élet információs tartalmának ezt a rendkívüli gazdagodását. A kortárs kultúrát kifejezetten erősebben terheli információ, mint bármelyik elődjét. Médiumokkal átitatott környezetben élünk, ami azt jelenti, hogy az élet lényegében szimbólumok, önmagunkról és másokról szóló üzenetek cseréje és befogadása – vagy az erre irányuló próbálkozások, illetve a befogadás elutasítása – körül forog. Ennek a *jelentésrobbanásnak* a felismerése az, amiből számos szerző arra következtet, hogy beléptünk az információs társadalomba. Ezek az elemzők ritkán kísérelik meg ezt a fejlődést mennyiségi terminusokkal jelezni, inkább abból a „nyilvánvaló" tapasztalatból indulnak ki, hogy a jelek tengerében élünk, jelekkel jóval inkább telített környezetben, mint bármely előbbi korban.

Paradox módon talán éppen ez az információrobbanás az, ami egyes szerzőket arra késztet, hogy beharangozzák „a jel halálát". Jelekkel bombáztatva mindenfelől, s közben önmagunkat is jelekkel „megtervezve" képtelenek vagyunk megszabadulni a jelektől, akárhová is megyünk – s ez különös módon azzal az eredménnyel jár, amit a jelentés összeomlásának nevezhetünk. Ahogy Jean Baudrillard megfogalmazza: „egyre több és több információ van, és egyre kevesebb jelentés" (1983a, 95). E felfogás szerint a jeleknek valaha referenciafunkciójuk volt (a ruhák például valamely adott státust, a politikai nyilatkozatok bizonyos filozófiát jeleztek, a tévéhírek pedig azt, ami valóban „történt"). A mai „posztmodern" korban azonban a jelek olyan elrémítő hálójába gabalyodunk bele, hogy azok már nem is ötlenek a szemünkbe. A jelek olyan sok irányból érkeznek, olyan sokfélék, gyorsan változók és ellentmondásosak, hogy jelentéshordozó erejük megfakul, elhomályosodik. Ugyanakkor a közönség kreatív, öntudatos és reflexióra kész, olyannyira, hogy minden jelet kétkedéssel és kritikusan fürkésző szemmel fogad, s ennélfogva könnyedén átalakítja, újraértelmezi vagy elválasztja őket eredetileg szándékolt jelentésüktől.

Ahogy az emberek közvetlen tapasztalatokból származó tudáskészlete csökken, nyilvánvalóvá válik, hogy a jelek többé nem egyenes és megbízható képviselői valaminek vagy valakinek. Az a felfogás, hogy a jelek valamilyen önmagukon kívüli „valóságot" képviselnek, elveszíti hitelességét. A jelek inkább önmagukra utalnak, és mint *szimulációk* csupán magukban állnak. Ismét Baudrillard terminológiájával élve: a jelek afféle hiperrealitást képviselnek.

Az emberek elég könnyen elfogadják ezt a helyzetet: kinevetik a pozőrt, aki valami hatáskeltés céljából öltözködik, de tudatában vannak, hogy egyébként is minden mesterkedés; szkeptikusok azokkal a politikusokkal szemben, akik a médiát és saját imázsukat ügyes PR útján „menedzselik", de elfogadják, hogy az egész ügy végül is csupán információkezelés és manipuláció dolga. Ebből az a következtetés vonható le, hogy az emberek nem igényelnek többé semmiféle valódi jeleket, mivel felismerik, hogy nincsenek többé igaz valóságok. Ilyen értelemben beléptünk a puszta „látványosságok" korába, amelyben az emberek felismerik a nekik küldött jelek mesterséges voltát („ez csak John Major a legutóbbi fotózása alkalmából", „ez a hírgyárból származik", „Jack a kemény fickót játssza"), és amelyben tudomásul veszik azoknak a jeleknek a nem autentikus voltát is, amelyeket felhasználnak önmaguk felépítésére („majd megfelelő arcot vágok"; „itt az aggódó szülő szerepét játszottam").

Végeredményben a jelek elveszítik jelentésüket, és az emberek mindabból, amivel találkoznak, egyszerűen azt fogadják el, ami a kedvükre van (rendszerint az eredetileg szándékozottól igen eltérő jelentéssel). Ezután pedig összerakva a jeleket otthonaik, munkájuk és önmaguk számára boldogan lubickolnak azok mesterségességében, „játékosan" összekeverve különféle imázsokat anélkül, hogy bármilyen meghatározott jelentés közvetítésére törekednének – ehelyett inkább például a punk és az 1950-es évekre jellemző Marilyn Monroe-stílus kombinációjának paródiájában lelve örömet. Az ilyen információs társadalomban tehát „olyan jelentések halmazával vagyunk elborítva, amelyeket közvetítenek hozzánk, de nincs értelmük" (Poster 1990, 63).

Az így felfogott információs társadalom tapasztalati úton elég könnyen felismerhető, egy új társadalom meghatározásaként azonban még sokkal szeszélyesebb és kiszámíthatatlanabb, mint az előzőekben vizsgált bármelyik, ettől eltérő nézőpontból kialakított társadalomkép. Mivel hiányoznak azok a kritériumok, amelyeket felhasználhatnánk az utóbbi évek szignifikációs dömpingjének kvantitatív módszerekkel való mérésére, nehéz megállapítani, hogy a posztmodernizmus olyan tanítványai, mint például Marc Poster (1990), milyen alapon tudják a jelent mint újszerű „információs móddal" jellemezhető kort leírni. Honnan tudhatnánk, ha nem a saját belátásunk alapján, hogy ma több szimbolikus kölcsönhatás megy végbe, mint azelőtt? Ha pedig nem csupán az eltérések mértékéből ítélünk, milyen alapon különböztethetjük meg ezt a társadalmat mondjuk az 1920-as évekétől? Mint a 8. fejezetben látni fogjuk, azok, akik a „posztmodern állapotról" értekeznek, érdekes dolgokat tudnak mondani a kortárs kultúra jellegéről, de az információs társadalom világos meghatározásával feltűnően adósok maradnak.

Minőség és mennyiség

Az információs társadalom ilyen sokféle meghatározásának áttekintéséből annyi feltétlenül világossá válik, hogy ezek a definíciók vagy nem eléggé kidolgozottak, vagy pontatlanok, vagy pedig mindkét bírálattal illethetők. Akármelyiket is vesszük szemügyre a technológiai, gazdasági, foglalkoztatási, térszemléletű vagy kulturális felfogások közül, erősen problematikus fogalmakat kapunk arra nézve, hogy mi hozza létre az információs társadalmat, és azt mi különbözteti meg a többitől.

Fontos, hogy tudatában legyünk ezeknek a nehézségeknek. Noha heurisztikai eszközként az információs társadalom kifejezésnek van bizonyos értéke a mai világ jellemző vonásainak feltárásában, ez a fogalom túlságosan pontatlan ahhoz, hogy meghatározó terminusként elfogadható legyen. Ebből kifolyólag e könyvben mindvégig gyanakvással kezelem az információs társadalom forgatókönyveit, és szkeptikus maradok azzal a nézettel szemben, hogy korunk fő megkülönböztető jegyévé az információ vált, bár alkalmanként használni fogom az információs társadalom fogalmát, és következetesen elismerem, hogy korunkban az információ kritikus szerepet játszik.

Egyelőre azonban néhány további nehézséget kívánok megemlíteni az információs társadalom nyelvezetével kapcsolatban. Az első probléma azokkal a mennyiségi, illetve minőségi mércékkel kapcsolatban merül fel, amelyekre már utaltam. Korábban főleg azzal foglalkoztam, hogy a kvantitatív megközelítések nem tudják megkülönböztetni a stratégiai fontosságú információs tevékenységeket a rutinszerű és alacsony szintű információkezeléstől, és ez a homogenizálás félrevezető. Itt ismét fel kívánom vetni a minőség és a mennyiség témáját, azzal a kérdéssel összefüggésben, hogy az információs társadalom kialakulása vajon valóban *törést* jelent-e az előző társadalomfajtákhoz képest.

Az információs társadalom legtöbb meghatározása kvantitatív mércét nyújt (a fehér galléros dolgozók száma, az információra fordított GNP százalékos aránya stb.), és azt feltételezi, hogy valamely meghatározatlan pontnál belépünk az információs társadalomba, ahol ez a mutató domináns szerephez jut. Nem nyújtanak azonban világos alapot annak megítéléséhez, hogy miért nevezzük új típusú társadalomnak azt, amelyben mindössze annak vagyunk tanúi, hogy nagyobb mennyiségű információ áramlik, illetve tárolódik. Ha csupán arról van szó, hogy sokkal több információ van forgalomban, akkor nehéz megérteni, miért állíthatja bárki, hogy valami radikálisan új áll előttünk. Erre találóan mutat rá Anthony Giddens, amikor megállapítja, hogy minden társadalom – mihelyt nemzetállammá válik – információs társadalom annyiban, hogy működésében alapvető jelentőségűvé válik a lakosságra és a rendelkezésre álló forrásokra vonatkozó információk összegyűjtése, tárolása és ellenőrzése (Giddens 1985, 178). E tengely mentén a jelenlegi korszakot például a 19. századi Angliától mindössze az különbözteti meg, hogy ma sokkal nagyobb információmennyiségek felhalmozása, feldolgozása és látszólagos feldolgozása vagy ignorálása történik.

Ezzel szemben azonban leírható egy olyan újfajta társadalom, amelyben lehetséges a minőségileg más szintű és más funkciójú információk megtalálása. Ehhez még annak a felfedezésére sincs szükség, hogy a munkaerő többsége információs foglalkozásokban dolgozik, vagy hogy a gazdaság az információs tevékenységből bizonyos pénzösszegeket képes generálni. Elméletileg lehetséges például elképzelni egy olyan információs társadalmat, ahol az információs szakértők csekély kisebbsége tartja kezében a hatalmat. Kurt Vonnegut sok évvel ezelőtt megalkotta ezt a képet a „Gépzongora" (*Player Piano*) című regényében, és ez a látomás képezi az anyagát a tudományos-fantasztikus irodalom egyik jelentős alműfajának. Elég, ha csak H. G. Wells írásaira vetünk egy pillantást, hogy felfogjunk egy olyan társadalmat, amelyben egy „tudáselit" van hatalmon, és a többséget, ami a gazdasági követelmények teljesítéséhez fölöslegessé válik, semmittevésre és munkanélküliségre kárhoztatják. Mennyiségi mércékkel, például a foglalkoztatási minták alakulásával mérve ez nem felelne meg az

információs társadalom státusának, de az információ és a tudás által a hatalmi struktúrában és a társadalmi változásokban játszott meghatározó szerep miatt kísértést éreznénk arra, hogy így nevezzük.

A kényes pont itt az, hogy a mennyiségi változás – egyszerűen a több információ – önmagában nem jelezheti az elszakadást valamely előző rendszertől, miközben legalábbis elméletileg lehetséges, hogy csekély, de döntő minőségi változásokat a rendszerben bekövetkezett törés jelzőiként fogjunk fel. Ám különösen furcsa, hogy azok közül, akik az információs társadalmat a társadalom új típusának tekintik, oly sokan abból a feltételezésből indulnak ki, hogy ezt a kvalitatív változást egyszerűen meg lehet határozni annak a kiszámításával, hogy mennyi információ áramlása megy végbe, hány ember dolgozik az információs foglalkozásokban és így tovább. Itt azzal a feltételezéssel van dolgunk, hogy a mennyiségi növekedés – meghatározatlan módokon – minőségi változássá alakul át a társadalmi rendszerben.

Figyelemreméltó, hogy azok a tudósok (például Herbert Schiller és David Harvey), akik a jelen és a múlt közötti folyamatosságot hangsúlyozzák, miközben elismerik az információ egyre inkább központi jelentőségűvé váló szerepét, mindenekelőtt szükségesnek érzik, hogy különbséget tegyenek az információ különféle kategóriái között és azok között a célok között is, amelyekre azokat felhasználják. Más szóval azok, akik szerint az „informacionalizált" társadalom világa *nem* különbözik radikálisan a múlttól, mindenáron arra törekednek, hogy a különféle információkat kvalitatív alapon különböztessék meg. Megvizsgálják például, hogy az információ elérhetőségét hogyan befolyásolta a piaci kritériumok alkalmazása, és azt bizonygatják, hogy a társadalom gazdagabb szektorai különösen kiváló minőségű információhoz jutnak hozzá, ami megerősíti hatalmukat és privilégiumaikat. Ám az informatizálódásnak ezt a minőségi dimenzióját annak érdekében hangsúlyozzák, hogy rámutassanak a társadalmi-gazdasági rendszer folyamatosságára. És viszont: azok, akik szerint az információs társadalom a korábbitól radikálisan eltérő rendszer, a mélyre ható minőségi változások kimutatása érdekében nagyon gyakran kvantitatív mutatókhoz folyamodnak.

Theodore Roszak (1986) az információs társadalom tárgyában közzétett kritikájában érdekes megvilágításba helyezi ezt a paradoxont. Vizsgálataiban hangsúlyozza az információ különféle szintjei közötti minőségi különbségtételt, és az információ kiterjesztett fogalomkörébe sorolja azt is, hogy mindennapi tevékenységeink során megkülönböztetjük egymástól az adatnak, tudásnak, tapasztalatnak, illetve bölcsességnek nevezett jelenségeket. Ezek minden bizonnyal maguk is csuszamlós terminusok, de alapvetően hozzátartoznak mindennapi életünkhöz. Roszak felfogásában a jelenlegi „információkultusz" fő funkciója az, hogy lerombolja az ilyen fajta kvalitatív megkülönböztetéseket, amelyek a valódi életből adódnak. Ezt annak makacs hangoztatásával valósítja meg, hogy az információ tisztán mennyiségi jellegű dolog és statisztikailag mérhető. Ám az információs iparágak gazdasági értékének, az információs tevékenységekre költött GNP arányának vagy a nemzeti jövedelem „megtermeléséből" az információs foglalkozásokra jutó százalékos hányadnak a kiszámításakor nem veszik figyelembe a tárgy kvalitatív dimenzióit (vagyis azt, hogy az információ hasznos-e vagy haszontalan, illetve igaz-e vagy hamis). „Az információ teoretikusainak a szemében nem számít, hogy tényt vagy ítéletet, sekélyes közhelyet, mély tanítást, nagyszerű igazságot vagy valamilyen undok trágárságot továbbítunk" (Roszak 1986, 14). Az információ homogenizálásával és meg-

számlálásra alkalmassá tételével félresöprik ezeket a kvalitatív kérdéseket: „az információ a kommunikált üzenetek tisztán mennyiségi mértékévé válik" (uo. 11).

Roszak számára az a megdöbbentő, hogy az információ ilyen kvantitatív mérésével együtt járhat az a meggyőződés, hogy a több információ mélyrehatóan átalakítja a társadalmi életet. Az információs társadalom teoretikusai – miután félelmetes és lehengerlő információs statisztikákat produkálnak az információs tevékenységekről, elhomályosítva az olyanfajta minőségi megkülönböztetéseket, amelyeket mindannyian teszünk mindennapi életünkben – azt állítják, hogy ezek a trendek minőségileg meg fogják változtatni egész életünket.

Roszak erőteljesen vitatja az információ ilyenfajta felfogását. A számítógépek térhódításáról, az új technológiák adatfeldolgozó kapacitásáról és a digitalizált hálózatok kialakulásáról szóló statisztikai kimutatásokról készített további statisztikai elemzések „étrendjének" óriási kínálata alapján az emberek készségesen elhiszik, hogy az információ a társadalmi rendszer alapvető fenntartó tápláléka. Olyan sok van ebből a táplálékból, hogy az ember valóban kísértést érez, hogy egyetértsen az információs társadalomnak azokkal a teoretikusaival, akik makacsul állítják, hogy teljesen újfajta rendszerbe léptünk be. Ám ezzel a „Nagyobb mennyiségű információval a társadalom új minősége felé!" mantrával szemben Theodore Roszak ragaszkodik ahhoz, hogy a „fő eszmék" (*master ideas*, 91), amelyekre civilizációnk épül, egyáltalán nem az információn alapulnak. Az olyan elvek, mint például a „minden ember egyenlőnek van teremtve", „a hazáért jóban-rosszban", „élni és élni hagyni", „mindannyian Isten gyermekei vagyunk" és „tedd másokkal azt, amit magad szeretnél kapni", társadalmunk központi eszméi – és mindegyik *megelőzi* az információt.

Fontos rámutatni, hogy Roszak nem azt állítja, hogy ezek és más „fő eszmék" szükségképpen helyesek (sok általánosan elterjedt nézet – például „minden zsidó gazdag", „minden nő engedelmes", „a feketék született atléták" – valójában kifejezetten káros). Azt hangsúlyozza, hogy az eszmék és az ezekből fakadó, szükségszerűen kvalitatív állásfoglalások elsőbbséget élveznek az információ kvantitatív megközelítéseivel szemben. És különösen határozottan tiltakozik az ellen, hogy az információs társadalom teoretikusai az ellenkezőjére fordítsák ezt a helyzetet, miközben becsempészik azt a (téves) gondolatot, hogy a több információ alapvetően átalakítja a társadalmat, amelyben élünk.

Mi az információ?

Abból kiindulva, ahogyan Roszak elutasítja a statisztikai mérőszámokat, eljuthatunk az információs társadalom különféle megközelítéseinek talán a legfontosabb jellemző vonásáig, mégpedig annak köszönhetően, hogy Roszak erőteljesen érvel a minőségi értékítéleteknek az információval kapcsolatos diskurzusba való visszahozása mellett. Ilyen kérdéseket tesz fel: Több információ vajon szükségképpen jobban informált állampolgárokká tesz-e bennünket? Több információ elérhetővé válásával tájékozottabbá válunk? Milyenfajta információk létrehozásáról és tárolásáról beszélünk, és milyen értéke van annak az egész társadalom szempontjából? Milyenfajta információs foglalkozások szaporodnak, miért és mi végre?

Itt nem másról van szó, mint arról, hogy ragaszkodunk az információ *jelentésének* a vizsgálatához. Ez pedig minden bizonnyal hozzátartozik az információ kifejezés józan ésszel belátható értelmezéséhez. Végül is az információ legelső meghatározása, ami az ember eszébe ötlik, a *szemantikai* definíció: az információnak jelentése van; tárgya van; valamire vagy valakire vonatkozó értesülést vagy utasítást tartalmaz.

Ha az információ így értelmezett fogalmát megkísérelnénk alkalmazni az információs társadalom meghatározására, ebből az következne, hogy az információnak ezeket a jellemző vonásait kellene tárgyalnunk. Azt mondanánk, hogy az *ilyen*fajta kérdésekre, *ezekre és ezekre* a területekre, illetve gazdasági folyamatokra vonatkozó információ az, amely létrehozza az új kort. Azonban az információnak éppen az ilyen, köznapi józan ésszel felfogható meghatározásai azok, amelyektől az információs társadalom teoretikusai meg akarnak szabadulni: valójában azt nem hajlandók belátni, hogy az információnak szemantikai tartalma van.

Az információs társadalom meghatározásai, amelyeket áttekintettünk, az információt nem a jelentésteli oldaláról fogják fel, vagyis az információ szaporodásának kvantitatív bizonyítékait keresve a gondolkodók egész sora Claude Shannon és Warren Weaver (1964) klasszikus információelméletének szellemében fogja fel az információt. Ez az elmélet az információ pontos meghatározását adja, amely élesen eltér a mindennapi beszédben használatos szemantikai fogalomtól. Az elmélet szerint az információ olyan mennyiség, amely bitekben mérhető, és bizonyos szimbólumok előfordulási valószínűségének kifejezésével határozható meg. Ez a definíció a híradástechnikai mérnökök szakmai gyakorlatából származtatható, és azok számára hasznos, akik olyan szimbólumok tárolásával és átvitelével foglalkoznak, amelyek – minimális mutatóként – bizonyos áramkörök bekapcsolt vagy kikapcsolt (igen/nem vagy 0/1) állapotaival indexelhetők. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy az információ egyébként igen sok vesződséget okozó fogalma matematikailag kezelhetővé váljék, ezért azonban azt az árat fizetjük, hogy a jelentés ugyanennyire nyugtalanító – ám döntő fontosságú – kérdéséről s ezzel együtt az információ minőségének a jelentéstől elválaszthatatlan kérdéséről is le kell mondani. A mindennapi szinten, amikor információt adunk-kapunk vagy cserélünk, elsősorban annak a jelentése és az értéke érdekel bennünket: vajon jelentős, pontos, abszurd, érdekes, megfelelő vagy hasznos-e az számunkra. Az információelmélet számára azonban, amelyre az információrobbanás olyan sokféle mércéje támaszkodik, ezek a dimenziók irrelevánsak. Itt az információ meghatározása a tartalmától függetlenül történik, éppen olyan fizikai elemnek tekintve azt, mint amilyen az energia vagy az anyag. Ahogy az információs társadalom egyik leghívebb apostola megfogalmazza:

> „*Az információ létezik.* Nem szükséges *észlelni* ahhoz, hogy létezzen. Nem szükséges *megérteni* ahhoz, hogy létezzen. Értelmezéséhez nincs szükség intelligenciára. Létezéséhez nincs szüksége *jelentésre.* Létezik" (Stonier 1990, 21).

E szerint a felfogás szerint két olyan üzenet, amelyek közül az egyik gazdag jelentést tartalmaz, a másik pedig puszta értelmetlenség, valójában egyenlő értékű lehet. Roszak úgy fogalmaz, hogy „az információ bármire utalhat, ami kódolható valamilyen csatornán keresztül történő átvitelre, ami összeköt valamely feladót egy címzettel, te-

kintet nélkül a szemantikai tartalomra" (1986, 13). Így lehetővé válik az információ kvantifikálása, de csak a jelentéséről és a minőségéről való lemondás árán.

Miután láttuk, hogy az információnak ez a meghatározása képezi az alapját az információs társadalom technológiai és térszemléletű megközelítéseinek (ahol a különféle szempontok alapján kidolgozott mutatók a tárolt, feldolgozott és továbbított információmennyiségekre utalnak), innen továbblépve a jelentésnek a közgazdászok meghatározásaiból való hasonló száműzetéséhez érkezünk. Itt az információ esetleg nem „bitek" formájában jelenik meg, ám szintén megtörténik a szemantikai tulajdonságok kiszűrése – ezúttal az ár közös nevezőjével helyettesítve azokat (vö. Arrow 1979).

Az informatikus mérnököket elsősorban az igen/nem szimbólumok mennyisége, az információval foglalkozó közgazdászokat pedig azoknak az eladhatósága érdekli. Ám amikor a közgazdászok az információ fogalmának értelmezésétől eljutnak az információ méréséig, elvész az a heterogenitás, ami az információ sokrétű jelentéseiből adódik. Az a törekvés, hogy „árcédulát ragasszunk olyan dolgokra, mint például az oktatás, a kutatás és a művészet" (Machlup 1980, 23), óhatatlanul lemond az információ szemantikai tulajdonságairól. Kenneth Boulding már egy generációval ezelőtt megállapította, hogy „a bit [...] teljesen elvonatkoztat az információ tartalmától [...], és míg rendkívül hasznos a telefonmérnökök számára [...], a társadalmi rendszerrel foglalkozó elméleti szakemberek munkájához olyan mércére van szükségünk, amely figyelembe veszi a jelentést, és ami például egy tinédzser pletykáinak az információértékét meglehetősen alacsonyan súlyozná, ám a Moszkva és Washington között forródróton lebonyolított kommunikációt elég nagy súllyal venné számításba" (Boulding 1971). Elég különös tehát, hogy a közgazdászok erre, az információ lényegéhez tartozó minőségi problémára olyan mennyiségi megközelítéssel válaszoltak, ami – mivel a költségeken és az árakon alapul – a legjobb esetben is csak „bizonyos kvalitatív becslés lehet" (uo.). Fritz Machlup terminológiáját kölcsönözve: „az értékelhetetlen értékelése" annyit jelent, hogy az információ tartalmát felcseréljük a pénz mérőrúdjával. Ily módon képesek vagyunk hatásos statisztikákat készíteni, de az ide vezető út során elveszítettük azt a képzetünket, hogy az információ *szól* valamiről (Maasoumi 1987).

Végül – noha a kultúra lényegében arra utaló jelentésekből tevődik össze, hogy az emberek miért úgy élnek, ahogyan – ugyancsak szembeötlő, hogy a szimbólumok nem referenciális jellegét meghirdető és ünneplő posztmodern apostolok munkáiban a kommunikációelmélet összefonódik az információ közgazdasági megközelítésével. Itt szintén az információ bősége, egy olyan csodálatos információbőség létrejötte fölötti álmélkodással és elragadtatással találkozunk, ami már elvesztette szemantikai tartalmát. A szimbólumok ma *mindenütt* jelen vannak, és *állandóan* újra és újra keletkeznek olyannyira, hogy jelentésük mostanra mintegy „berobbant", önmagába roskadt, s ennélfogva megszűntek bármit is jelenteni.

Feltétlenül érdemes megemlíteni, hogy az információs társadalom teoretikusai – miután az információról alkotott fogalmaikból kiirtották a jelentést, hogy létrehozhassák a növekedés mennyiségi mérőszámait – arra a következtetésre jutnak, hogy az információ rendkívüli módon megnövekedett gazdasági értéke, óriási léptékben folyó „termelése" vagy egyszerűen a körülöttünk örvénylő szimbólumok hatalmas mennyisége következtében a társadalomnak mélységesen jelentésteli változások elébe kell néznie. Más szóval, az információ értékelése nem társadalmi mércékkel történik, hiszen az csu-

pán *létezik*, de alkalmazkodnunk kell társadalmi következményeihez. Ez ismerős helyzet a szociológusok számára, akik gyakran találkoznak olyan állításokkal, hogy bizonyos jelenségek (különösen a technológia és a tudomány) fejlődése a társadalomtól függetlenül megy végbe, ám igen jelentős társadalmi következményeket von maga után. Ez a felfogás azonban kimutathatóan nem viszi előbbre a társadalmi változások elemzését (vö. Dickson 1974; Woolgar 1985).

Kétségtelen, hogy jár bizonyos haszonnal, ha általános értelemben képesek vagyunk mennyiségileg kifejezni az információ megnövekedett szerepét a társadalomban, de ez bizonyosan nem nyújt elegendő alapot annak az igazolásához, hogy ennek következtében a társadalom *mélyrehatóan* megváltozott. Annak a hitelt érdemlő megállapításához, hogy az információs társadalom valójában milyen, és mennyiben különbözik más társadalmi rendszerektől, illetve mennyiben hasonlít azokhoz, feltétlenül tekintetbe kell vennünk az információ jelentését és minőségét. Milyenfajta információk súlya, fontossága növekedett meg? Ki és milyenfajta információkat hoz létre tömegesen, mi célból és milyen következményekkel?

Mint látni fogjuk, az olyan tudósok által adott értelmezések, akik efféle kérdésekből indulnak ki, eltökélten ragaszkodva az információ jelentésének és minőségének a figyelembevételéhez, markánsan különböznek azokétól, akik nem szemantikai, hanem kvantitatív mércéket alkalmaznak. Az előbbiek különösen szkeptikusak az olyan állításokkal szemben, melyek szerint egy új korszakba való átmenet tanúi vagyunk. Természetesen belátják, hogy ma több információ van jelen, de mivel nem hajlandók ezt a helyzetet az információk tartalmától elvonatkoztatva értékelni, mindig azt kérdezik, hogy milyen információkról van szó, és vonakodnak elfogadni, hogy ennek az információtömegnek a létrehozása az „információs társadalomba" való átmenetet vonta magával.

Konklúzió

Ebben a fejezetben komoly kétségeket juttattunk kifejezésre az információs társadalom eszméjének érvényességét illetően. Egyrészt olyan kritériumok sokaságával találkoztunk, amelyekkel mérni próbálják az információs társadalom kialakulását. Később látni fogjuk, hogy vannak olyan gondolkodók, akik – más kritériumokat használva – szintén azt állítják, hogy máris beléptünk az információs társadalomba, vagy annak a küszöbén állunk. Nehezen lehet azonban megbízni egy olyan fogalomban, melynek a védelmezői azt egészen eltérő módokon határozzák meg. Továbbá mindezek a kritériumok, a technológiától a foglalkoztatásban bekövetkezett változásokig és a térbeli jellemzőkig – noha első pillantásra robusztusnak tűnnek – valójában határozatlanok és pontatlanok, és önmagukban nem alkalmasak annak megállapítására, hogy az információs társadalom vajon már elérkezett-e, vagy elérkezik-e valamikor a jövőben.

Másrészt ismételten azt látjuk, hogy az információs társadalom apostolai az információ szerepében bekövetkezett növekedés kvantitatív mérésére alkalmas mutatók keresésétől eljutnak annak bizonygatásáig, hogy ezek minőségi változásokat jeleznek a társadalmi szerveződésben – ez pedig óhatatlanul mélyen szkeptikussá kell hogy tegye az embert az információs társadalom különféle forgatókönyvei iránt (bár az egy pillanat-

ra sem vonható kétségbe, hogy az élet kiterjedt „informatizálódása" csakugyan végbement). Az információs társadalom hívei ugyanezt az eljárást alkalmazzák magának az információnak a forgalomban levő meghatározásaiban, amelyekkel alátámasztják nem szemantikai definícióikat. Ezek – ennyi és ennyi bit, ekkora és ekkora gazdasági érték – könnyen kvantifikálhatók, s ezáltal megszabadítják az elemzőket annak a terhétől, hogy felvessék a jelentés és az érték minőségi kérdéseit. Ám miközben az információt megfosztják a tartalmától, összeütközésbe kerülnek a szó hétköznapi értelmezésével. Mint látni fogjuk, azoknak a tudósoknak az álláspontja, akik ily módon vezetik le az információk világában végbemenő átalakulásokra vonatkozó magyarázataikat, megint csak radikálisan különbözik azokétól, akik – miközben tudomásul veszik az információrobbanást – kitartanak amellett, hogy sohasem szabad lemondanunk az információ jelentését és rendeltetését firtató kérdésekről.

Bibliográfia

Arrow, Kenneth J. 1979. The Economics of Information. In Dertouzos and Moses 1979. *The Computer Age: A Twenty-Year Review*, ch. 14, 306–317. Cambridge, MIT Press.

Barron, Iann – Curnow, Ray 1979. *The Future with Microelectronics: Forecasting the Effects of Information Technology*. London, Pinter.

Baudrillard Jean 1983a. *In the Shadow of the Silent Majorities*. New York, Semiotext(e).

Boulding, Kenneth E. 1971 [1966]. The Economics of Knowledge and the Knowledge of Economics. In Lamberton, D. (ed) (1971). *Economics of Information and Knowledge*, ch. 1,21–36. Penguin Books, Harmondsworth, UK. Első megjelenés 1966. *American Economic Review*, 56 (2). 1–13.

Castells, Manuel 1989. *The informational city: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*. Oxford, Blackwell.

Dickson, David 1974. *Alternative Technology and the Politics of Technical Change*. London, Fontana.

Dordick, Herbert S. – Bradley, Helen G. – Nanus, Burt 1981. *The Emerging Network Marketplace*. Norwood, NJ, Ablex.

Dordick, Herbert S. – Wang, Georgette 1993. *The Information Society: A Retrospective View*. Newbury Park, CA, Sage.

Drucker, Peter F. 1969. *The Age of Discontinuity*. London, Heinemann.

Evans, Christopher 1979. *The Mighty Micro: the Impact of the Micro-Chip Revolution*. London, Gollancz.

Freeman, Christopher – Clark, John – Soete, Luc 1982. *Unemployment and Technical Innovation: A Study of Long Waves and Economic Development*. London, Pinter.

Freeman, Christopher 1987. *Technology Policy and Economic Performance*. London, Pinter.

Freeman, Christopher – Perez, Carlota 1988. 'Structural Crises of Adjustment, Business Cycles and Investment Behaviour, in Dosi et al. (eds): *Technical Change and Economic Theory*. London, Pinter.

Giddens, Anthony 1985. *The Nation State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge, Polity.

Goddard, John B. 1992 [1991]. *New Technology and the Geography of the UK Information Economy*. In Robins, K. (ed) 1992. Understanding Information: Business, Technology and Geography, ch. 11, 178–201. London: Belhaven. Első megjelenés 1991. *Network of Transastions címmel*, Times Higher Education Supplement, 22 February, vi.

Gouldner, Alvin W. (1979) [1978]. *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class.* London, Macmillan. Első megjelenés 1978. The New Class Project címmel. *Theory and Society,* 6 (2) September, 153–203; 6 (3) November, 343–389.

Hall, Peter – Preston, Paschal 1988. *The Carrier Wave: New Information Technology and the Geography of Innovation, 1846–2003.* London, Unwin Hyman.

Hepworth, Mark 1989. *Geography of the Information Economy.* London, Belhaven Press.

Jonscher, Charles 1983. Information Resources and Economic Productivity. *Information Economics and Policy.* Elsevier, vol. 1(1), 13–35.

Karunaratne, Neil Dias 1986. Issues in Measuring the Information Economy. *Journal of Economic Issues,* 13 (3), 51–68.

Landes, David S. 1969. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present.* London, Cambridge University Press.

Maasoumi, Esfandias 1987. Information Theory. In Eatwell et al. 1987. The New Palgrave: A Dictionary of Economics, London, Macmillan, 846–851.

Machlup, Fritz 1962. The Production and Distribution of Knowledge of the United States. Princeton, NJ, Princeton University Press.

Machlup, Fritz 1980. *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance. Vol. 1: Knowledge and Knowledge Production.* Princeton, NJ, Princeton University Press.

Martin, James 1978. *The Wired Society.* Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.

Melody, William H. 1987. Information: An Emerging Dimension of Institutional Analysis. *Journal of Economic Issues,* 21 (3), September, 1313–1339.

Miles, Ian et al. 1990. *Mapping and Measuring the Information Economy.* Boston Spa, British Library Research and Development Department.

Miles, Ian 1991. Measuring the Future: Statistics and the Information Age. *Future,* 23 (9), November, 915–934.

Monk, Peter 1989. *Technological Change in the Information Economy.* London, Pinter.

Mulgan, Geoff J. 1991. *Communication and Control: Networks and the New Economies of Communication.* Cambridge, Polity.

Naisbitt, John 1984. *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives.* London, Futura.

Northcott, Jim – Walling, Annette 1989. *The Impact of Microelectronics.* London, Pinter.

OECD 1986. *Trends in the information Economy.* ICCP Series, no. 11, 42 pages. Paris, OECD.

OECD 1988. *The Telecommunications Industry: Challenges of Structural Change.* Paris, OECD.

Office of Technology Assessment 1990. *Critical Connections: Communications for the Future.* Washington, D. C., U. S. Congress, January.

Perkin, Harold 1990 [1989]. *The Rise of Professional Society: Britain since 1880.* London and New York, Routledge.

Piore, Michael – Sabel, Charles 1984. *Second Industrial Divide.* New York, Basic Books.

Porat, Marc Uri 1977a. *The Information Economy: Definition and Measurement.* (OT Special Publication 77–12 (1), Washington, DC, US Department of Commerce, Office of Telecommunications, May.

Porat, Marc Uri 1977b. *The Information Economy: Sources and Methods for Measuring the Primary Information Sector.* (Detailed Industry Reports). OT Special Publication 77–12 (2). Washington, DC, US Department of Commerce, Office of Telecommunications, May.

Porat, Marc Uri 1978. Communication Policy in an Information Society. In G. O. Robinson (ed.) 1978. *Communications for Tomorrow.* New York, Praeger, 3–60.

Poster, Mark 1990. *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context.* Cambridge, Polity.

Roszak, Theodore 1986. *The Cult of Information: the Folklore of Computers and the True Art of Thinking.* Cambridge, Lutterworth Press.

Rubin, Michael Rogers – Huber, Mary Taylor 1986. *The Knowledge Industry in the United States, 1960–1980.* New Haven, Yale University Press.

Shannon, Claude – Weaver, Warren 1964 [1949]. *The Mathematical Theory of Communication.* Urbana, University of Illinois Press.

Stonier, Tom 1983. *The Wealth of. Information: A Profile of the Post-Industrial Economy.* London, Thames Methuen.

Stonier, Tom 1990. *Information and the Internal Structure of the Universe: An Exploration into Information physics.* Berlin, Springer-Verlag.

Terkel, Studs 1977. *Working: People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do.* Harmondsworth, Penguin, Peregrine Books.

Toffler, Alvin 1980. *The Third Wave. London*, Collins.

Useem, Michael 1985. The Rise of the Political Manager. *Sloan Management Review*, 27 (Fall), 15–26.

Useem, Michael – Karabel, Jerome 1986. Pathways to Top Corporate Management. *American Socialogical Review*, 51 (April), 184–200.

Webster, Frank – Robins, Kevin 1986. *Information Technology: a Luddite Analysis.* Norwood, NJ, Ablex.

Woolgar, Steve 1985. Why Not a Sociology of Machines? The Case of Sociology and Artificial Intelligence. *Sociology*, 19 (4), November, 557–572.

Frank Webster

Szociológusprofesszor alma matere a *London School of Economics and Political Science (LSE).* Számos egyetemen dolgozott az Egyesült Királyságban és más országokban. A Birminghami Egyetemen a Kultúraelméleti és Szociológiai Tanszék vezetője volt, 2003 óta a City University szociológiai kurzusait irányítja. Oktatói és kutatói munkája során a mai társadalmi változásokkal, valamint az IKT társadalmi hatásaival foglalkozik. Kutatási témái az információs és kommunikációs trendek, a fogalmi analízis és kritika, a fejlett technológiáknak a könyvtárakra és az urbanizációra gyakorolt hatásai és az új médiumok. Szakmai konferenciák nemzetközi hírű, keresett előadója. Könyveit és tanulmányait sok nyelvre, köztük kínaira és japánra is lefordították. *Információs háború* c. legújabb könyvében (társszerzővel) a háborúellenes mozgalmak IKT-használatának témáját dolgozta fel.

E-mail: F.Webster@city.ac.uk

Kondor Zsuzsanna

Kritikai racionalitás a másodlagos írásbeliség korában

Írásbeliség és kritikai racionalitás

A kritikai racionalitás kialakulásának elemi feltétele volt az írás megjelenése és gondolkodásunk fontos közegévé válása. Hajnal a következőképpen foglalta össze az írás gondolkodásunkra gyakorolt hatását:

„A természetes, nyelvszerű gondolkozás és az írás [ezen] egybeolvadása egy új, írásbeli gondolattechnika kialakulását jelentette. Az írás az ember külső-belső életét elevenen kíséri, objektiválja, s ezzel megfigyelésre képessé teszi. Múltat és jelent mind az egyéni, mind a közösségi életben összekapcsolva, okszerű gondolkodásra ösztönöz, komplikált gondolatépítést tesz lehetővé. A racionalizmus tulajdonképpeni kifejlődésének gyakorlati alapja. [...] A kifejezőképesség növekedése teszi öntudatossá mind az általános emberit, mind az egyénit, hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat" (*Technika, művelődés* [1933] 1993, 43).

Hajnalnak ez a passzusa igen tömören foglalja össze az írás és a hozzá kapcsolódó kultúra működési mechanizmusát leíró elméletét, illetve ennél általánosabban, a jelenségek szociológiai-történeti megragadásának szerinte lehetséges módját.[1] Mindkét esetben az objektiváció fogalma képezi a kiindulópontot. Mielőtt azonban Hajnal objektivációelméletére térnék – amelynek alapján a kritikai attitűd szinte szükségszerűnek tekinthető –, röviden vázolom a nyugati racionalitás létrejöttének körülményeit.

Hajnal s nyomdokain a Torontói Iskola, de különösképpen Walter J. Ong és Eric A. Havelock kutatásai alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az írás megjelenésével és terjedésével az írás előnyeinek és egyben a korlátaihoz való alkalmazkodásnak a jegyében új gondolattechnika alakult ki. Már Hérakleitosznál felfedezhető bizonyos új nyelvezet, voltaképp az elvont fogalmiság iránti igény nyomai,[2] s az igény és az íráshasználat hamarosan ki is alakította ezt az új nyelvezetet: Platón már olyan elvont fogalmak meghatározásán fáradozott, mint amilyen a szépség, a jóság stb. A megfelelő szókészlet hiánya mellett gondot okozott a kontextus megteremtése is. Az élőszó multimodális világát, amelyben számos információt nem nyelvi csatornákon dolgozunk fel, kizárólag a verbalitás keretei között lehet írásban közvetíteni. Ez időnként komoly nehézséget okoz: a lineáris elrendezés kényszere hatványozott erővel jelentkezik, hiszen nemcsak a megosztandó tapasztalatokat kell sorba rendezni, hanem az adott kontextus egyes elemeit is. Miképp Hajnal is felhívja rá figyelmünket, a múltról való feljegyzések, a múlt írásos emlékei szinte felkínálták az összehasonlítást a jelenkori és a múltbéli konstellációk között, s persze lehetővé tették a hosszú távú elméleti építkezést. A lineáris elrendezés feladata, illetve kényszere és az elvont, a gyakorlattól távoli fogalmak szintén a külső szemlélő distanciált, analizáló látásmódját sugallják. E nehézségek enyhítésére

[1] Vö. *Technika, művelődés* [1939] 1993, 162/3.

[2] L. Kondor 2005a.

számos módszertani és a módszertant megalapozó ismeretelméleti, mi több, metafizikai javaslat született.

Az írásbeliséghez kapcsolódó gondolattechnikát olyan alapvető hasadás határozza meg, amely hosszú távon állandó elméleti feszültséghez vezet: jelesül megbomlik a jelenségek és a jelenségek kognitív-kulturális processzálásának egysége. Mivel az előszót leképező néma jelek az áthagyományozásra érdemes tudást közvetítik, általános elveket igyekeznek közvetíteni, a mindennapi, egyedi esetek legfeljebb illusztrációként szolgálnak.[3] Az írás mint „időben kitartott közlés"[4] lényegében a mindennapok világa fölé emelkedve, attól elszakadva igyekszik a mindennapok során kikristályosodott tudást megőrizni. Ez csak akkor lehetséges, ha a szerző nem résztvevőként, hanem külső szemlélőként kellő distanciával viseltet a világ jelenségei iránt. A filozófia története során ez az attitűd egyre határozottabb kifejezést nyer.

Az írott szöveg tehát funkciója és adottságai által gyökeresen új attitűdöt alakított ki, amelyet az íráshoz és olvasáshoz kapcsolódó, a nyomtatás megjelenésével radikális változáson keresztülmenő rutin is megerősített.

Nagyon jól látszik Platón írásbeliségkritikáján az írásbeliség által sugallt beállítódás, s az elmélettel szembeni elfogultság: Az írás inhumánus, mivel úgy tesz, mintha a tudást az elmén kívül is megalapozhatná, holott az csak az elmében létezhet; az írás valamiféle készítmény, az írott szövegek csupán „emlékeztetők azok számára, akik ismerik a szóban forgó tárgyat", s ezen ismeret csak beszélgetések által szerezhető meg.[5] Tehát a töprengés – és tegyük hozzá, Platón idejében még az aktív, szemtől szembeni párbeszéd – gyümölcseként érvek és ellenérvek során kibontakozó tudás külsődleges eszközök segítségével nem közvetíthető. Akárcsak az ideák és az árnyképek világa, a „lélekbe íródó igaz ismeretek" és a külvilág dolgai élesen elkülönülnek egymástól. Ami a jelen vizsgálódás szempontjából különös jelentőségű, az a tudásnak és a gondolkodásnak a lélekhez való kapcsolása. Lényegében már itt megjelenik a fizikai és szellemi/lelki világ elkülönítése, ami a nyugati metafizika 2500 éve alatt lényegében permanens kihívást jelentett a filozófia számára. Ez a dualitás sajátos egyoldalúságot eredményezett az elméletalkotásban, és meghatározó befolyással volt a változások kezelésére. A megismerő elme világtól való elszakítottsága nem tette lehetővé, hogy a gondolkodást és an-

[3] Vö. az Ivins által a képek sokszorosíthatóságának technikai korlátai és az általánosságokban való gondolkodásra való hajlam között kimutatott összefüggéssel. Ivins 2001, különösképp 60 sk.

[4] „A szóbeli megnyilatkozás világa jellemzően a diskurzus világa, a diskurzusban az egyik megnyilatkozás előidéz egy másikat az megint egy másikat, és így tovább. A jelentés a diskurzusfolyamatban bontakozik ki. [...] A szöveg minden bizonnyal elválasztja a megnyilatkozást szerzőjétől [...] Az írás ebben az értelemben autonóm diskurzust teremt. Ám a megnyilatkozás szerzőjétől történő eltávolítása nem jelenti a megnyilatkozás diskurzusból történő eltávolítását. Diskurzuson, tranzakcionális beágyazáson kívül megnyilatkozás nem létezhet. Az írásba foglalás csak megszakíthatja a diskurzust, időben és térben pedig a végtelenségig nyújthatja a megnyilatkozást" (Ong 1998, 144).

[5] *Phaidrosz* 278a (Platón II, 1984, 804). Vö. „Nekem legalábbis semmiféle munkám nincs a legfőbb kérdésekről, és nem is lesz soha. Hiszen a végső belátást nem lehet szavakkal kifejezni, miként az oktatás szokásos tárgyait: az érte szakadatlanul végzett közös munka és az igazi életközösség eredményeként egyszerre csak felvillan a lélekben – akárcsak egy kipattanó szikra által keltett világosság –, s azután már önmagától fejlődik tovább" *VII. levél*, 341d (Platón III, 1984, 1066). E passzus természetesen többet mond annál, mint hogy az igaz tudás a szóbeli érintkezés által, közösen, másokkal együtt nyerhető. A „végső belátás" artikulálhatatlanságának problémáját érinti.

nak reprezentációs közegét kölcsönhatásban fogják föl. Épp ezért mind az írás, mind a nyomtatás feltalálásának esetében inkonzisztens módon, de a fennálló gondolattechnikák védelmében éltek kritikával az adott invencióval szemben. Sajátos tudathasadásos állapotot tükröz ez a kritikai attitűd, mely egyébként az élettel való konfrontáció alkalmával rendre tapasztalható (gondolhatunk társadalomfilozófiai, etikai kérdésekre, melyek gyakorta nehezen összeegyeztethetők metafizikai és ismeretelméleti előfeltevésekkel).[6]

A nyelv bizonyos torzító mechanizmusai,[7] továbbá az írott nyelv markáns korlátai állandó mentális kényelmetlenséget okoztak. Épp ezért a nyelv korrekciójának igénye, a megfelelő módszer megadása és a logika csiszolása – mintegy a nyelvből adódó nehézségek kiküszöbölése érdekében – meghatározó törekvések voltak a filozófia története során. Az analizáló, logikai-matematikai eljárásmódokat követő módszertan természetéből adódott, hogy megnyugtató eredmény híján újabb és újabb kísérletek történtek az előző megoldások meghaladására. A filozófia története voltaképp e javító szándék története: Hogyan lehetne egységes, ellentmondásoktól mentes elméletet alkotni, amely képes a világ jelenségeit egységben kezelni?

Ilyen körülmények között nem meglepő tehát, ha a gondolat kifejezésének eszközeiben bekövetkező változást gyakorta kísérte ellenérzés: az épp meghatározó gondolattechnikákat, melyeket korántsem ítéltek kielégítőnek, a kommunikációtechnológia új eszközei lényegében újabb kihívásokkal szembesítették.[8]

A kritikai attitűd természetesen a 20. századot is jellemezte, s mi több, a gondolatartikuláció módjának változásával kapcsolatban is explicit formát öltött. E tény nyilván összefügg a technika fejlődésével, amennyiben a megörökítés/áthagyományozás és megőrzés számos új módja vált lehetségessé. Lehetett rögzíteni a képet, a hangot, lehetségessé vált a telekommunikáció. Ifjabb William M. Ivins *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció* című könyvében nagyszerű összefoglalását adja a szó és kép rögzíthetővé válásának fáziseltolódásából adódó gondolkodásmód-változásnak s annak a nehézkes átállásnak, amely a képek birodalmának újbóli meghódítását jelenti.

A kritikai racionalitás szükségszerűsége

Visszatérve Hajnal elméletéhez, mely a saját korát illető kritika tekintetében számos kortárs véleményével csengett össze, röviden kitérek Hajnal objektivációelméletének ismertetésére.[9] Akár az emberi kultúra, akár a társadalomszerveződés, akár az emberi gondolkodás folyamatáról essék szó, Hajnal az objektivációkon keresztül igyekszik azokat megragadni és egységben kezelni.

[6] L. Kondor 2005b.

[7] L. alább, valamint Kondor 2007.

[8] A nyomtatás megjelenésekor például Hieronimo Squarfiafico (1477) elítélte a nyomtatott könyvet, mert úgy vélte, hogy a könyvek sokasága rontja az ember szorgalmát, rombolja memóriáját, és leértékeli a bölcs öregek tekintélyét. Érvei hasonlítanak az írással szemben megfogalmazott platóni érvekre (Ong 1982, 80).

[9] Az objektivációelmélet a 20. század elején igen elterjedt modell volt. L. különösen a Hajnal által igen sokra tartott Hans Freyer munkásságát, de a talán manapság ismertebb, noha Hajnal által nem idézett Oswald Spengler is ide sorolható, nem beszélve az Alfred Weber által kidolgozott kultúrszociológiáról.

Az objektiváció igen sajátos mechanizmusa révén egyfelől támasztékkal és a fejlődés lehetőségével szolgál, másfelől pedig tetemes korlátokat állít utunkba. Az objektivációnak az emberi gondolkodásra, s természetesen a társadalom szerveződésére gyakorolt hatását így összegzi Hajnal:

„Az állattal szemben az ember mint valami gazdagon felszerelt, lelki élményeit kifejezésekkel támogató pszichofizikai műszer jelenik meg.

Talán már ez is a szociális fejlődés eredménye. [...] Csodálatos ténye az emberi természetnek; az anyagi formákhoz való kapcsolódással mintegy »kiteszi« az élményt az aktuális lelki mozgalomból, s ezzel mintegy »úrrá lesz rajta«. A taglejtés, sírás, nevetés »megkönnyebbít«. Az eleven élet lüktetve »polarizálódik« valami anyagi támaszték felé, hogy megállhasson magával az élettel szemben; a psziche mintegy partra szállva szemléli az élet áramlását, s így sejti meg annak örökkévalóságát.

E belső objektivációs rétegeken, a tudatlan és mégis létező formákon át küzdi fel magát az élmény a tulajdonképpeni objektivációkig, a kifejezésmozgások felhasználásával. Az önkéntelen mozdulat vagy kiáltás most már eljárásmódnak tűnik fel előtte belső élményének anyagi-formai kapcsolására, segítésére. [...] A forma módot ad az élmény tárgyi kapcsolódására, ez a funkciója; a tartalom, a fogalom változatos értelemmel jelentkezhetik.

Itt azonban eljutottunk a »szociális« objektivációkig. Ember s ember kifejezésmozgások útján kezdi megérteni egymást, pszichofizikai természetük alapján. [...] A mozdulatokból, köztük a hangokból is, »érthető«, »konvencionális« jelek keletkeznek [...]" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 179).

Az építkezéshez szükséges „anyagias támaszték" létrejötte ugyanakkor idegen, újfajta mechanizmusokat hoz létre: „Mihelyt kifejez valamit az ember, célszerűbben tudja már kezelni, bár életteljes gyökereit megszakítva" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 179). Voltaképpen ezen a felismerésen nyugszik Hajnal történetfilozófiája, de korának kritikája is. Hajnal saját korát a kiürülés korszakának tekinti, amikor is az objektivációk avagy struktúrák[10] mechanizmusai kerekednek felül az organikus igényeken, amelyek tulajdonképpen létrehozták azokat.

„Minden kultúra sorsa idővel az elmúlás. [...] Nagy kultúregységek egyes részeiben hasonló váltakozása az objektív struktúrák felépülésének és további alkotásra képtelen elmechanizálódásuknak. Ez a sorsuk maguknak a nagy kultúregységeknek is.

Mert minden objektiváció: bizonyos egyoldalú elvonatkozás az élmény élettelijességétől" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 189).

A történetfilozófiai korszakolás szempontja mellett Hajnal kritikája, mely egyben az írásbeliség kritikája is, rámutat magában az írásbeliségben rejlő veszélyekre is.

[10] „Struktúra: minden objektív kifejeződés; tehát hozzátartoznak azon pontok is, amelyek az egyéni élményben az anyaghoz-formához való kapcsolódást jelentik, s amiket a közfelfogás és a filozófia is az individuálisnak, a szubjektívnak szférájához sorol, szemben a teljesen objektivált, személytől elvált formákkal" (*Technika, művelődés* [1939], 1993, 185).

Saját korát olyan kornak tekinti, amelyben az írásbeliségben kialakuló gondolkodás és szemléletmód elszakad a mindennapok világától, s mintegy önmagába zárkózva, az élettől idegenné válva és saját mechanizmusainak kiszolgáltatva voltaképpen kiüresedik.

> „Betű termelte a betűt, írás az írást. A csupasz spekulatív gondolkodás a legkisebb feladatokban is finoman működött, s annál tökéletesebben, minél egyoldalúbb, mechanikusabb részletekre vonta szét a hivatásokat, mentesítette őket az élet súlyos anyagának érzékelésétől" (*Technika, művelődés* [1948], 1993, 449).

A szövegek világa nem gyarapodhatnék emberi hozzájárulás nélkül, de az indíttatás egyre inkább a szövegekkel kapcsolatos kényszerből születik meg, s nem a mindennapok világával való érintkezésből. Hajnal a modern kultúrát mint „betűnarkózistól" szenvedő kort jellemzi, amiből az egyetlen kiutat „az élmények, tapasztalatok valódiságához" való visszatérés jelentheti.

A másodlagos írásbeliség noetikus világa

Az „élmények, tapasztalatok valódiságához" való visszatérés technikai-technológiai feltételei lényegében mára adottak: képet, hangot, szöveget, s még sorolhatnánk ezek aleseteit, képesek vagyunk szinte bármikor, bárhonnan mások számára hozzáférhetővé tenni. Tehát, ha valakinek szeretnék beszámolni az örömről, amelyet egy meglepetés éppen okoz, nem feltétlenül kell szavak segítségével körülírni az esetet: spontán videofelvétel, esetleg néhány kép és szó igen gazdag információval szolgálhat a távol lévő számára. A másodlagos írásbeliség korát pedig éppen ez a lehetőség különíti el az előző időszaktól. Eltérően Walter J. Ong terminológiájától,[11] a másodlagos írásbeliséget olyan korszaknak tekintem, amikor az írásbeliség racionalitása kiegészül a multimodális kommunikáció lehetőségével. Ez annyit jelent, hogy a tapasztalatok és a tudás rögzítésének és megosztásának számos módja könnyen hozzáférhető, azaz nem szükséges feltétlenül írásos feljegyzéseket készíteni, s ezáltal újrastrukturálni a közlendőket, ami egyben azt is jelenti, hogy lényegében eleven, elsődleges élményként adható tovább a megőrzendő, illetve közvetítendő információ. Lehetségessé válik, hogy közvetlenül hozzáférjünk ahhoz, ami korábban több interpretációs lépcsőn keresztül volt csak közvetíthető, azaz a közvetítés mozzanata már-már eliminálódik.

Mivel gondolkodásunkat tetemes mértékben befolyásolja a gondolat kifejezésének módja, joggal várhatjuk, hogy a másodlagos írásbeliség adta technikai-technológiai lehetőségek sem maradnak hatás nélkül. Az alábbiakban a kognitív működés néhány jellegzetességére térek ki röviden, különös tekintettel a nyelvi reprezentáció sajátosságaira. Ennek során sokban támaszkodom a George Lakoff által adott modellre, valamint a vizuális elme reprezentációs elméletére, amelyet Pierre Jacob és Marc Jeannerod dol-

[11] A másodlagos írásbeliség vonatkozásában l. W. J. Ong „Schmandt-Besserat on Writing and Consciousness – Ong Sessions at MLA 2006 and CCCC 2007. Ong on Secondary Orality and Secondary Literacy": http://ongnotes.slu.edu/?p=190; továbbá a „Secondary Orality and Secondary Visualism": http://libraries.slu.edu/sc/ong/digital/texts/lectures/lecture1.pdf.

gozott ki. Mindkét megközelítés a nyelv, illetve a fogalmi gondolkodás gyakorlatba ágyazottságát és motoros gyökereit emeli ki.

Lakoff, Jacob és Jeannerod kognitív készségeinket és működésünket illető leírásai természetesen a modern emberre vonatkoznak, s dacára a ténynek, hogy elvont fogalmiság jellemzi gondolkodásunkat, azt igazolják, hogy az elemi tapasztalatok jelentősége – szemben az írásbeliség kultúráján nevelkedett bölcsész meggyőződésével – mit sem változott.

Lakoff egyik fő célkitűzése, hogy a kategóriák létrejöttének és működésének megértésével közelebb kerüljünk kognitív működésünk feltárásához. Anélkül, hogy a kategorizációt érintő részletekbe bocsátkoznék, igyekszem Lakoff azon nézeteit összefoglalni, amelyek közvetlenül érintik a nyelvről alkotott elképzelésünket új megvilágításba helyező filozófiai megfontolásokat.

Lakoff megkülönbözteti a prekonceptuális és a fogalmi szintet, mégpedig azok strukturális meghatározottságai alapján. Az előbbit az alapszintű kategóriák, illetve kinetikus vázlatos képi struktúrák határozzák meg. Az alapszintű kategóriák sajátossága, hogy igen korán kialakulnak, s szerepük egyaránt meghatározó a mindennapi, sőt bármilyen tudományos aktivitás esetén is. Ez nem véletlen, hiszen e kategóriák jelentik az általánosságnak azt a szintjét, ahol a motoros tevékenység egyértelmű szervezője a tapasztalatoknak, s a megtanulhatóság és a memória szempontjából nem jelentenek túl nagy megterhelést. (A szék alapszintű kategóriájához egyértelműen kapcsolódik egy bizonyos mozdulatsor, gyors tájékozódásra ad lehetőséget, s nem jelent olyan memóriaterhelést, mint a különféle széktípusok elkülönítése; valamint nem követel olyan emelt szintű absztrakciót sem, mint például a bútor egy szinttel följebb lévő kategóriája, ahol is egyértelmű motoros aktus nem társul a kategóriához.)[12] Az alapszint persze nem valamiféle primitív egyszerűséget, strukturálatlanságot jelent. Éppenséggel gazdagon strukturált. Prekonceptuális szinten ugyan az alapszintű kategóriák Gestaltként, azaz egészlegesen, általános átfogó formaként jelennek meg, de a belső struktúra is azonosítható bennük. Hangsúlyoznunk kell, hogy – szemben a klasszikus kategóriaelmélettel – az alapszintű kategóriák nem atomi építőelemekként működnek (hiszen van belső struktúrájuk és a kategóriák hierarchiájában nagyjából középtájt helyezkednek el).

A kinetikus vázlatos-képi struktúra a testi tapasztalatok összefoglaló neve, amely tehát alapvető viszonyokat foglal magában, mint például kint-bent, rész-egész, kapcsolódás, centrum-periféria, forrás-ösvény (ami tulajdonképpen térbeli irányokról, mozgásokról ad képet), fönt-lent, elöl-hátul, valamint bizonyos linearitás. E viszonyok középpontjában a testünk áll, s jelentőségüket motoros tevékenységünk által nyerik.[13]

Prekonceptuális szintről a fogalmak szintjére jutni Lakoff szerint két módon lehetséges: a fizikairól az elvont területére történő metaforikus projekció, illetve az alapszintű kategóriáktól a magasabb, illetve alacsonyabb szintű kategóriákra történő projekció révén. „Az absztrakt fogalmi struktúrák indirekt módon tesznek szert jelentésre; a direkt módon jelentéses struktúrákkal való szisztematikus kapcsolatuk miatt értjük meg őket" (Lakoff 1990, 268).

[12] L. az alapszintű kategóriák összefoglaló jellemzését: Lakoff 1990, 46.

[13] L. Lakoff 1990, 271–280.

Kulcsfogalomnak tekinthetjük a megtestesülés fogalmát, amennyiben egyfelől fogalmaink az ember biológiai kapacitásának és sajátosságainak, fizikai és társadalmi tapasztalatainak a következményei, másfelől bizonyos fogalmak használata nem intellektuális, hanem sokkal inkább automatikus, nem tudatos működés.

Láthatjuk, hogy Lakoff szoros kapcsolatot tételez föl fogalmaink és motoros aktivitásunk, illetve vizuális tapasztalataink között. Pierre Jacob és Marc Jeannerod vizualitással kapcsolatos kutatásaiból is világosan kitűnik a motoros funkciók jelentősége, illetve a vizuális és a verbális reprezentáció különbsége. Az általuk kidolgozott elmélet, melyet a vizuális elme reprezentációs elméleteként tartanak számon, különbséget tesz vizuális és vizuomotoros reprezentáció között. Az előbbi olyan magasabb kognitív funkciókhoz szolgáltat információt, mint pl. a kategorizáció, a fogalmi gondolkodás vagy az érvelés, míg az utóbbi a cselekvés szolgálatában áll (Jacob et al. 2004, 45). Egyik reprezentáció tartalma sem fogalmi, noha mindkettő szolgálhat fogalmi feldolgozás alapjául, illetve fogalmi úton feldolgozható. A szerzők a vizuális percepció finom árnyaltságát és információgazdagságát hangsúlyozzák a fogalmi feldolgozás során létrejövő tartalomhoz képest. Azaz a vizuális percepció útján nyert információk gondolattá való transzformálása csakis tetemes információvesztéssel mehet végbe, hiszen a vizuális percepció által nyert információ sokkal szerteágazóbb és részletesebb, mint ami bizonyos fogalmisággal megragadható, gondolatként kifejezhető. (Két tárgy egymáshoz való viszonyának fogalmakkal való reprezentációja például számos olyan információ elhagyását jelenti, amelyek nélkül a vizuális percepció szolgáltatta információ elő sem állhatna. Ahhoz, hogy két tárgy egymáshoz való viszonya megragadható legyen, a tárgyak formája, nagysága, színe stb. mind adott mint piktoriális/ikonikus tartalom.) Ugyanakkor a vizuális percepció piktoriális tartalmának fogalmi tartalommá való alakítása közben újabb gondolati tartalom adódik az épp alakuló percepcióhoz, jelesül valamiféle reflexív egocentrikus perspektíva. Azaz a fogalmi tartalommá való alakulás egyben bizonyos reflexíven kezelt viszonyt, helyzetet is kifejez az adott tényálláshoz (Jacob et al. 2004, 31).

A vizuális és a vizuomotoros reprezentáció funkcionális különbsége mellett lényeges a referenciális keretük különbsége is. Azaz a vizuális reprezentáció a környezetről úgy nyújt információt, hogy a környezet különböző elemeinek egymáshoz való viszonyát, a tárgyak elrendezettségét tekinti; míg a vizuomotoros reprezentáció az észlelő szempontjából, egocentrikusan jeleníti meg környezetének bizonyos elemeit úgy, hogy a manipulálhatóság feltételei váljanak világossá. A reprezentációs módok közötti váltás nyilvánvalóan egyszerű aktus, noha az agy bizonyos sérülései akadályozhatják. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a fogalmi feldolgozás során megjelenő egocentrikus perspektíva lényegesen különbözik a vizuomotoros reprezentáció egocentrikus referenciájától. Az előbbi reflexív és helyzetenként tudatosan konvertálható, míg az utóbbi spontán, s csak a tényleges fizikai helyzet változásával módosul.

A vizuális percepció során tehát egyfelől fontos szerephez jut pragmatikus irányultságunk, másfelől számos apró részlet észlelése gazdag információval lát el bennünket környezetünkkel kapcsolatban. Ezen észleletek fogalmi feldolgozása során bizonyos információk elvesztése árán distanciált leírását kapjuk a helyzetnek. E distancia szükségképp adódik abból a sajátos helyzetből, hogy a képi információ fogalmi transzformációja egy lényegesen szűkebb tartományra való leképezést jelent, illetve hogy ez a leképezés bizonyos perspektíva, szándék fényében történik. Miképp Michael

Tomasello a *Gondolkodás és kultúra* című könyvében – a nyelvi reprezentáció speciális vonásait az ember egyedfejlődésének, illetve a főemlősök és a humán kogníció különbségének fényében tárgyalva – felhívta rá figyelmünket, a beszéd feltételez bizonyos szándékot, illetve e szándék függvényében képvisel bizonyos nézőpontot, perspektívát. A nyelvi reprezentáció nem a különféle érzékszervi és kinetikus tapasztalatok egyszerű rögzítésén nyugszik, hanem az egyéneknek az adott helyzethez kapcsolódó választásán, hogy ti. milyen perspektíva felel meg leginkább céljaik szempontjából a jelenségek értelmezésének.[14]

Ezzel szemben a vizuális percepciót feldolgozó reprezentációk vagy pragmatikusak, tehát adott helyzetben való cselekvéshez kötöttek, vagy lényegében olyan ikonikus tartalmat közvetítenek, amelyek információgazdagságuk révén különféle fogalmi feldolgozások alapjául szolgálhatnak.

Allan Paivio, aki a képi és a nyelvi folyamatokat a szimbolikus reprezentáció alternatív módjainak tekinti, a kettő párhuzamos, egymást segítő-kiegészítő funkcióját hangsúlyozza. Érdekes problémát vet föl Berlyne-t idézve, aki a verbális reprezentációt nem tekintette igazán hatékonynak bizonyos transzformációk megragadásában. Paivio e különbségtevéssel azért nem tudott maradéktalanul egyetérteni, mert nem látta kellőképp bizonyítottnak, hogy a motoros aktivitás szorosabban kapcsolódik a képi reprezentációhoz, mint a verbálishoz.[15] E problémára választ találhatunk Jacob és Jeannerod kutatásaiban, hiszen azok a vizuomotoros reprezentációkat egyértelműen (noha nem kizárólagosan) a motoros aktivitáshoz kapcsolták. A vizuális percepció és a vizuomotoros reprezentáció között tett különbség által nyilvánvalóvá vált, hogy noha mindkettő szolgálhat fogalmi feldolgozás alapjául, s mindkettő segítheti motoros tevékenységünket, bármilyen motoros aktivitás meglehetősen fáradságos és nehézkes vizuomotoros reprezentáció nélkül. Ugyanakkor a vizuális percepció fogalmi feldolgozása nem igényel feltétlen vizuomotoros reprezentációt. Tehát a vizualitás a vizuomotoros reprezentáció révén lényegesen közvetlenebb viszonyban van a motoros aktivitással, mint a fogalmi/nyelvi feldolgozás, a motoros aktivitás pedig (akár előzményként, akár következményként) szorosan összefügg a transzformáció jelenségével. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy motoros aktusainkban ne lehetne szerepe a fogalmi reprezentációnak, mindössze arra világít rá, hogy fokozatbeli különbség tapasztalható ott, ahol Paivio nem látta bizonyítottnak a különbséget.

Lakoff ötféle kognitív modellt különböztet meg. Ezek a propozicionális, a vázlatos-képi, a metaforikus, a metonimikus és a szimbolikus.[16] Az első kettő a struktúrát határozza meg, a másik kettő pedig a leképezést írja le.

> „A propozicionális modellek – írja Lakoff – rendelkeznek bizonyos objektivista színezettel, hiszen tulajdonságokkal bíró entitásokat és köztük levő relációkat tartalmaznak. [...] Úgy tűnik számomra, hogy amikor tapasztalatainkat propozíciós

[14] Vö. „[a] nyelvi szimbólumok interszubjektív és perspektivikus természete egész egyszerűen megszünteti a perceptuális helyzet fogalmát, mert megtoldja a használók rendelkezésére álló különféle lehetséges kommunikációs perspektívák új szintjeivel" (Tomasello 2002, 142).

[15] L. Paivio 1979, 31.

[16] Szimbolikus modellről akkor beszélünk, amikor a konceptuális elemekhez nyelvi elemek is kapcsolódnak. A másik négy esetben ugyanis szigorúan fogalmakról van szó. L. Lakoff 1990, 289.

modelleknek a rájuk való projektálásával értjük meg, valamiféle objektivista struktúrát erőltetünk a világra" (Lakoff 1990, 285).

Tehát a nyelv struktúrája alapvetően nem mond ellent a predikátumlogika szabályainak (a mondat szerkezetét mégiscsak az alany-állítmány szerkezet határozza meg), noha kognitív kapacitásunk és – Heidegger terminusával élve – a világban való tevés-vevés létünk egyik alapmeghatározottsága. E predikátumlogika működését feltétlenül meghatározza az a kognitív struktúra, amely alapja és feltétele e predikátumlogikának, de a nyelv működése s később az írásbeliség hosszú évszázadai szinte teljesen elfeledtették, hogy a betűk világán túl található gondolkodásunk gyökere. Jól bizonyítja e feledékenység a reprezentáció módjának jelentőségét.

A nyelv félrevezető, torzító sajátosságait illetően Wittgenstein 1932–35 között Cambridge-ben tartott előadásaiban érdekes megfigyelésekről számol be. Már utaltam az elme jelentőségére a filozófia története során, s Wittgenstein többek között épp az elmével kapcsolatos koncepciók mögött rejlő nyelvi buktatók megvilágításán fáradozik. Azt állítja, hogy akkor vagyunk leginkább kiszolgáltatva az eltévelyedésnek, amikor azt feltételezzük, hogy érzeteink valami módon az elménkben kapcsolódnak a szavakhoz.[17] A tévedés pedig azáltal lehetséges, hogy a grammatika megengedi, hogy dologszerű és nem dologszerű entitásokat egyformán, főnévként kezeljünk. Ekképp az elme – voltaképpen e nyelvtani hiányosság miatt – dologszerű entitásként szerepel, s így a dolgokra jellemző térbeli konstellációkkal ruházzuk fel. Ez pedig félrevezető és komoly bonyodalmakhoz vezethet, amiképp a filozófia történetében vezetett is.

Újfajta racionalitás és kritikai attitűd

A nyelv és a filozófiai problémák analízise mellett Wittgenstein természetesen leszögezi: igényeljük, hogy dolgokra rámutathassunk. Azaz sok esetben nem elegendő az absztrakt definíció, jobb szolgálatot tehet az adott jelenséggel vagy tárggyal való közvetlen szembesülés. Wittgenstein használatorientált nyelvfelfogása, a percepció és a mindennapi motoros aktivitás szerepe a kategorizációban és a fogalomalkotásban mind azt mutatja, hogy lehetetlen feladatra vállalkozott a filozófia akkor, amikor elvont megfontolások alapján tökéletes nyelvet vagy a világot tökéletesen leírni képes logikai rendszert igyekezett kidolgozni. A nyelv működését bizonyos szabályok határozzák meg, s itt nem elsősorban a grammatikára gondolok, hanem a nyelvnek és kognitív készségeinknek az összjátékára. A percepció és a motoros aktusok aktív, mondhatni teremtő szerepet töltenek be a nyelvi kategóriák kialakításában és azok használatában. A nyelvnek az eleven gyakorlattól való elszakadása, amelyben az írásbeliségnek döntő szerepe volt, számos téveszme forrásává vált. Ha Hajnal objektivációelméletére gondolunk, ez nem

[17] „There are the sounds of the words, and all sorts of bodily sensations connected with gesture and intonation. Where we are liable to go wrong is in supposing that sensations connected with words are somehow 'in the mind'. The phrase 'in the mind' has caused more confusion than almost any other in philosophy" (Wittgenstein 1979, 114).

is meglepő. A kiút valóban akkor sejlett föl, amikor a nézőpontot, ha tetszik, a paradigmát váltották le: itt természetesen Wittgensteinre gondolok. De eszünkbe juthat Martin Heidegger, aki a metafizika destruálásával a világbavetettséget hangsúlyozta a tudat immanenciájából való kilépést sürgetve; s felidézhetjük Henri Bergson és John Dewey elméleti erőfeszítéseit, akik koruk tudományos kutatásaira, illetve praktikus problémákra reflektálva rávilágítottak, hogy szükségessé vált az elme és a test hagyományos dualiz- musának felszámolása.

A filozófia felismerései, a kognitív tudomány és a kognitív pszichológia eredményei mára nyilvánvalóvá tették a perspektívaváltás elkerülhetetlenségét. Másfelől a technika lehetővé teszi a verbalitás kényszerének enyhülését. Mit eredményezhetnek ezek a változások? – Annyi bizonyos, hogy a filozófia számára komoly kihívást jelent e helyzet, hiszen a fogalmi háló újraszerkesztését s ezzel együtt bizonyos metafizikai, ontológiai és ismeretelméleti előfeltevéseket kell újragondolnia.

E változások nem hagyják érintetlenül a nyugati elme kritikai hajlamát sem. A nyelv által sugallt és az írásbeliség által radikalizált distanciáló-elemző beállítódás a nyelvi kifejezés dominancijának enyhülésével halványulhat. Ha a gondolatok kifejezésének és közvetítésének lehetősége kiterjed például a képek világára is, a szigorú szabályok szerint újrastrukturált információ helyét átveheti például az immerzív kép, amely pusztán a vizuális percepció sajátosságai miatt módosíthatja az értelmező attitűdjét. S az enyhülés jelei máris tapasztalhatók: a hagyományos kritikai attitűd mellett egyre erőteljesebben találkozhatunk olyan tudományos igényű szándékkal, amely az új kommunikációtechnológiai invenciókat integrálni igyekszik a még javarészt hagyományos keretek között működő gyakorlatba. (Gondolhatunk például a világszerte szerveződő projektekre az internet- és mobilhasználat oktatásba való bevonását illetően.) A multimodalitásnak köszönhetően újra kezelhetővé válnak azok a bizonyos részletek, amelyeknek hiánya a verbalitás dominanciája következtében a mindennapi gyakorlatot kezelhetetlenné s ezért kerülendővé tette az elmélet számára. A környező világgal s annak feladataival való közvetlenebb viszony a távolságtartással szemben bizonyos involváltságot, mélyebb integrációt eredményez, s amint a racionalitás fogalma is módosulni látszik, a kritikai racionalitásnak legalábbis új módozatához vezethet.

Irodalom

Erdei Ferenc 1942. Történelem és szociológia, in *Társadalomtudomány*, 1942, 463–496.

Glatz Ferenc (szerk.) 1993. *Technika, művelődés. Tanulmányok.* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézet.

Ivins, William J. Jr. 2001. *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció.* Budapest, Enciklopédia Kiadó.

Kondor Zsuzsanna 2005a. Filozófia és nyelvi reprezentáció a kommunikációtechnológia fényében. In: Nyíri Kristóf és Palló Gábor (szerk.): *Túl az iskolafilozófián. A 21. század bölcseleti élménye.* Budapest: Áron Kiadó, 204–225.

Kondor Zsuzsanna 2005b. Social Makeup and Solitary Reason. In: Laczkó Sándor és Dékány András (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz, 4. A barátság.* Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány Librarius, 317–330.

Kondor Zsuzsanna 2007. Old Patterns, New Bewitchments. In: H. Hrachovec – A. Pichler – J. Wang (szerk.): *Philosophy of the Information Society. Papers of the 30th International Wittgenstein Symposium*, 109–111.

Jacob, Pierre – Jeannerod Marc (2003), 2004. *Ways of Seeing. The Scope and Limits of Visual Cognition.* Oxford University Press.

Lakoff, George (1987), 1990. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Ong, Walter J. (1982), 1983. *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* London, Methuen.

Ong, Walter J. 1998. A szöveg mint interpretáció: Márk idején és azóta. In: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* szerk.: Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor. Budapest, Áron Kiadó.

Paivio, Allan 1979. *Imagery and Verbal Processes.* Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associate Publishers.

Platón összes művei, I–III 1984. Budapest, Európa.

Weber, Alfred 1927. *Ideen zur Staats- und Kultursoziologie.*

Wittgenstein, Ludwig 1979. *Wittgenstein's Lectures. Cambidge, 1932–1935.* Oxford, Basil Blackwell.

Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra.* Ford. Gervain Judit. Budapest, Osiris Kiadó.

Kondor Zsuzsanna

Filozófus az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Főbb kutatási területei: kommunikációfilozófia, a képi és a verbális reprezentáció kognitív különbségei és következményei. Legfrissebb publikációi: Old Patterns, New Bewitchments. H. Hrachovec – A. Pichler – J. Wang (eds.): *Philosophy of the Information Society. Papers of the 30th International Wittgenstein Symposium.* 2007, 109–111; Multimodal Integration. From a Philosophical Point of View. In: Immaculada Arnedillo-Sanchez (szerk.): *Proceedings of the IADIS International Conference. Mobile Learning 2007*, 119–126; Mobil kép – mobilizált tapasztalat. In: Nyíri Kristóf (szerk.) *Mobiltársadalom-kutatás. Paradigmák – Perspektívák.* Budapest, MTA/T-Mobile, 2007, 21–28.
E-mail: kondor@webmail.phil-inst.hu

Maren Hartmann

A mítosz és metaforái: médiatársadalmi eszményképek

Bevezetés

Frank Hartmann médiafilozófus már 1998-ban megállapította, hogy „a társadalomelméletek egyre gyakrabban kommunikációelméleti köntösben jelennek meg". A kommunikációelméleti gondolkodás keretein belül gyakran metaforák segítségével írjuk le a változónak tételezett társadalmat (és/vagy annak néhány aspektusát). Az információs társadalom[1] fogalma egyike az ilyen kommunikációelméleti metaforáknak csakúgy, mint a „hálózati társadalom" vagy a „médiatársadalom". E tanulmány fókuszában elsősorban az utóbbi fogalom áll.[2] Ennek megfelelően bemutatjuk és elemezzük a médiatársadalom fogalmának több interpretációját. Mindazonáltal a vizsgálódást az imént megnevezett két másik metaforával kezdjük: ezek olyan projekciós felületekként szolgálnak, amelyekkel szemben megrajzolható a médiatársadalom kevésbé világosan körvonalazott fogalma. Érvelésünk alapjául az a feltevés szolgált, hogy ezek a metaforák megmutatják a társadalom jelenlegi állapotát, és egyszersmind befolyásolják annak jövőbeli fejlődését is. Ezt igazolja, hogy a médiáról szóló társadalmi vitákat áthatják az ilyen metaforák, és efféle vita azok nélkül el sem képzelhető.

A média területén jelenleg zajló fejlődés e metaforákon keresztül problematizálódik, s ezek révén kapcsolódik a társadalmi cselekvéshez és a mindennapi használathoz. E tanulmány arra a szerepre helyezi a hangsúlyt, amelyet a metaforikus eszményképek játszanak az ilyen típusú fejlődés és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi víziók közvetítésében. A különböző társadalomfogalmak eltérő szinten állnak mind köznyelvi elterjedtségük és diszkusszió jük, mind pedig elméleti megalapozottságuk tekintetében. Végül pedig, ahogy azt már Kurt Imhof és munkatársai is megjegyezték, ennek a fogalmiságnak „a heurisztikus tartalmáról szóló viták szerint kanyarog a társadalomtudományos megismerés ösvénye, amely a kutatás tárgyának adekvát leírásához vezet" (Imhof et al. 2004, 10). A társadalomfogalmak vizsgálata nem kevesebbet jelent tehát, mint a kommunikációtudomány programszerű iránymeghatározását szoros összefüggésben a metaforákkal.

A metaforák olyan nyelvi konstrukciók, amelyek egyrészt a fennálló gondolkodásmódról tanúskodnak, másrészt pedig bizonyos felértékelő hatást is képesek kifejteni. Az itt vázolt összefüggés szerint azért használunk metaforákat, mert a társadalom meg-

[1] Itt elsősorban az information society fogalmáról angol nyelvterületen folytatott diskurzus elemzésére vállalkozunk. A német szakmai diskurzus sajátosságait e tanulmányban nem áll módunkban részletesen kifejteni. Elegendő csupán arra utalnunk, hogy az információs társadalomról németül folyó vita nagy vonalakban az angol nyelvűre hasonlít (illetve az befolyásolja), egyúttal azonban árnyalatnyi eltérések is akadnak.

[2] Ennek az elhatározásnak a kiindulópontja az a szándék volt, hogy rekonstruáljuk a német kommunikációtudomány jelenlegi rangos diskurzusait, és azokat összevessük más, nemzetközi szinten lezajlott vitákkal. Ebben közrejátszott az is, hogy a szerzőt többéves külföldi tevékenysége olykor megakadályozta a „német nézőpont" vizsgálatában.

ragadásának más, konkrét lehetőségei egyre inkább hiányoznak. Ezzel szemben a metaforák – kettős funkciójuknak köszönhetően – bizonyos mértékig víziók megalkotását is megengedik, és lehetővé teszik a fennálló modellek alternatíváin való elmélkedést (Dierkes et al. 1996).[3] A metaforák emellett sokkal többek puszta nyelvi képeknél: részt vesznek mind a jelen, mind pedig a jövő alakításában.[4] Ambivalens jellegük (felértékelő, illetve továbbgondolásra serkentő hatásaik) miatt azonban mindig kritikusan szemlélendők. Ennek megfelelően nem minden jelentőség nélküli a potenciális (metaforikus-fogalmi) elmozdulás az „információs társadalomtól" a „hálózati" vagy a „médiatársadalom" irányába. Az alábbiakban e folyamat jelentőségének részleges kifejtésére vállalkozunk, a metaforák meglévő elméleti megalapozására vonatkozó kritikai reflexiók segítségével.

A tanulmány a következőképpen épül fel: Az elemzést a metaforák különleges nyelvi kifejezési formaként betöltött szerepére való rövid kitekintéssel kezdjük. Itt röviden érintjük az eszményképek fogalmát is. A következő lépésben összefoglaljuk az egyes fogalmak történetét és azok leginkább elterjedt teoretikus olvasatait, a médiatársadalom fogalmát állítva figyelmünk középpontjába. Ezt a két másik fogalomra vonatkozó záró megjegyzések követik, majd kitekintünk ez efféle metaforák általános használatára. Összességében az egész munka lényegét annak a kérdésnek a vizsgálata alkotja, hogy ezek a fogalmak a jelenlegi és a jövőbeli társadalom milyen formáját sugallják, illetve miképp kezelheti ezeket a kommunikációtudomány.

Nyelvi képek

Metaforák

Bizonyos kifejezések, mint pl. a médiatársadalom, egyszerűen strukturáltak, mivel két már ismert fogalomból tevődnek össze. A metaforák használata megtalálható a digitális médiumok számos leírásában (vö. pl. Hartmann 2004; Hermann–Swiss 2000; Stefik 1996). E metaforák körülírják az ilyen médiumokban rejlő lehetőségeket és veszélyeket, azok lehetséges következményeit, és különösképpen a médiumok növekvő használatát. Emellett a metaforák közvetítő szerepet is betöltenek. Az új és a régi között közvetítenek, amennyiben az újat a már ismert fogalmak segítségével írják le, s egyúttal az újfajta összetételek segítségével még ismeretlen dimenziókra utalnak.[5] A metafora átviszi a jelentést az egyik területről (az egyik fogalomról) a másikra, s ezáltal új jelentést hoz létre. Ez az átviteli teljesítmény a metafora poétikus vonása, ami lehetővé teszi számára, hogy a létezőből kiindulva víziókat hozzon létre. Ezenkívül – elsősorban a nyelvileg egyszerűen megalkotott metaforák – lehetővé teszik az absztrakt dolgokról való kommunikációt, éppen azáltal, hogy a meglévő elemek kombinációja révén a jár-

[3] Az alternatívákat mi magunk is választhatjuk, de érezhetjük azokat kikerülhetetlennek is.

[4] E helyütt egyebek mellett az internetfelhasználókra vonatkozó metaforákról már meglévő kutatási eredményekre hivatkozunk (Hartmann 2004).

[5] Az internetfelhasználók tevékenységeire vonatkozó metaforák sorából egyszerű példa a világhálón való „szörfölés" – ez a kép számos asszociációt tesz lehetővé (vö. Hartmann 2004, 245–262).

tasság érzetét keltik, és szükségtelenné teszik a túlzott elvonatkoztatást. Ugyanakkor ily módon is nyerünk egy elvontabb új dimenziót, amely anélkül válik kézzelfoghatóvá, hogy feltétlenül veszítene komplexitásából. A metaforák használata során természetesen komplexebb, teoretikusan megalapozott kiegészítésekre is szükség van a nyelvi képek diszkurzív élettel való „feltöltődéséhez".

A társadalom leírásának itt bemutatott metaforái – az információs társadalom, a hálózati társadalom és a médiatársadalom fogalmai – az ilyen, nyelvileg egyszerű metaforák közé tartoznak. Mindazonáltal ez nem azt jelenti, hogy teljes mértékben hozzáférhetnénk a jelentésükhöz. Mint már jeleztük, ehhez további elemzésekre van szükség. Milyen kommunikációfogalom szolgál például az itt ismertetett metaforák alapjául? Az ilyen és ehhez hasonló kérdések feltevése és megválaszolása segíthet a metaforák által implikált társadalomképek megértésében. A különböző társadalomfogalmak megalkotása és interpretációja a kilencvenes évek közepe óta reneszánszát éli, ami általános elbizonytalanodást sejtet. A társadalomfogalmak segítségével ugyanis az egész rendszert problematizáljuk. Ugyanakkor találhatunk kísérleteket a rendszer újralehorgonyozására is. A metaforák alapjául szolgáló vizionárius vonás egyúttal jellemzi az adott társadalomfogalmat mint olyant is. A társadalmak meglévő vagy kívánatos sajátosságairól való elmélkedés segíti átfogó jellegű új víziók kidolgozását, s ugyanakkor a már meglévő víziókról is tanúskodik. A társadalomfogalmak a világ és a fennálló viszonyok megértését szolgálják, továbbá hasznosak a különféle világértelmezések közvetítésében, s így társadalmilag releváns eszményképeket alkotnak.

Eszményképek

Az eszményképek össztársadalmi víziók, melyek a nyilvános diskurzust formálják (vö. Dierkes et al. 1996). Az elérhető és a kívánatos dolgok kombinációját fejezik ki, s gyakran metaforák formájában jelennek meg. Nem annyira privát ideálokra, mint inkább olyan társadalmi víziókra vonatkoznak, melyek révén a politika is orientálódik (miközben maga is gyakran hoz létre eszményképeket).[6] Az eszményképek olyan, „az elérhető és kívánatos jövőkre vonatkozóan iránymutató és a cselekvést irányító képzetek, amelyek a különböző tudáskultúrák képviselői számára közös orientációs keretként tájékozódási, motivációs és koordináló eszközként szolgálnak" (Hoffmann–Marz 2000). E meghatározás teljesen egyértelműen írja le az eszményképek funkcióját, nevezetesen a tudáskultúrák határain átívelő kommunikáció biztosítását. Következésképpen ezek a kommunikációs játéktér kiszélesítésére is szolgálnak, ha képesek a használati és ezen keresztül a cselekvési játékterek kitágítására.

A társadalmi eszményképekként működő metaforák olyan víziókat tesznek lehetővé, melyeket megvalósíthatónak vélünk, s ezáltal cselekvésre ösztönöznek. Belefolynak a politikába és a társadalom lényeges döntéseibe, vagyis nemcsak a fontos társadalmi diskurzusokat alakítják, hanem mindenekelőtt a gyakorlatot is. Az eszményképeket gyakran igénybe veszik az intézményesült politika és a lakosság közötti párbeszéd közvetítésében. Vízióként szintén szerepet játszanak a javak elosztásában. Akkor lépnek

[6] Részben ezt implikálja a policy fogalma is, melynek jelentését a politika szó nem teljesen adja vissza.

fel nehézségek, ha az eszményképek megmaradnak a pusztán metaforikus, intuitíve hozzáférhető szinten, és teoretikus-koncepcionális megalapozásuk nem történik meg. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy miképp lehetséges ez az elméleti megalapozás. Elemzésünket a kilencvenes évek egyik különösen fontos eszményképével, az információs társadalom fogalmával kezdjük.

Az első fogalom: Információs társadalom

Fogalomtörténet

Az információs társadalom fogalma a kilencvenes éveknél korábbi eredetű. Elmélete a posztindusztriális társadalom koncepciójára épül, ez utóbbi pedig az ötvenes éveknek azokhoz a szellemi áramlataihoz nyúlik vissza, amelyek a társadalom eltávolodását hirdették az ipari társadalommal szorosan összefonódó „tömegtársadalom" képétől. A változásra való törekvés alapja a nagyobb tervezhetőségbe vetett remény volt: a döntéshozatalt meg akarták szabadítani az ideológiáktól és az érzelmi töltettől (például az osztályharc eszméjétől). Ennek megfelelően ezek az elméletek a posztindusztriális társadalmat funkcionális, racionális és technikai meghatározottságú társadalomként írták le. Ez a céltételezés alkotja egyúttal a fogalom problematikus aspektusát is.

A posztindusztriális társadalom (valamint az információs társadalom) elméletének legismertebb képviselője Daniel Bell, akinek „A posztindusztriális társadalom eljövetele" (*The Coming of Post-industrial Society*) című könyve 1973-ban jelent meg (Bell 1976 [1973]). Az évek során számos további szerző akadt, akik vagy – részben már Bellt megelőzően – hasonló koncepciót dolgoztak ki (pl. Machlup 1962), vagy pedig később – részben Bellre hivatkozva – továbbfejlesztették az információs társadalom fogalmát (pl. Lyon 1991; Webster 1995; Hartmann 1998).[7] Bell koncepciójának fő mondanivalója a tudás és az információ mint kiegészítő és egyre inkább dominánssá váló termelési tényező hangsúlyozása. A mezőgazdaság és az ipar helyett egyre inkább a szolgáltatások válnak központi jelentőségűvé, többek között az új technológiáknak köszönhetően. Bell tehát elsősorban közgazdasági és technológiai értelemben definiálta az információs társadalmat.

Az információs társadalom fogalma – hosszabb előtörténete ellenére – csak a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején vált több országban is széles körben elterjedt és fontos eszményképpé a politika, a gazdaság és a társadalom területén.[8] Ekkoriban kezdett a fogalom tartalmilag is gazdagodni. Frank Webster az információs társadalom különféle koncepcióinak elemzése során technológiai, közgazdasági, foglalkozástechnikai, térbeli és kulturális irányzatokat különböztet meg (1995,

[7] A fogalmat vélhetően 1963-ban Japánban használták először (Meier/Bonfadelli 2004, 62).

[8] Az Egyesült Államokban körülbelül ezzel egy időben terjedt el az információs szupersztráda (*Information Superhighway*) fogalma. Itt az össztársadalmi összetevő látszólag kevésbé világos, mint az információs társadalom esetében (vö. Kubicek 1998), és a fogalom teoretikusan kevésbé megalapozott. Mindazonáltal azok a politikai irányzatok, amelyek a két eszményképet felhasználták, nagyon hasonlók.

6–23).[9] Ezekben az eltérő definíciókban és elméletekben egy valami mindenesetre közös: az információs társadalom kifejezésnek megfelelően az információ különleges szerepet játszik a társadalomra vonatkozó elgondolásokban. A különbségeket pedig az egyes interpretációk alkotják, mindenekelőtt a törés vagy a kontinuitás kérdésének tekintetében. Ennek megfelelően az elméletek nagyjából két részre oszthatók: az egyik csoportba azok tartoznak, amelyek szerint az információ előtérbe kerülése annyira radikálisan új jelenség, hogy az a fennálló társadalmi rendszerrel való szakításhoz s ezáltal új rendszer kialakulásához vezet. A másik oldal szerint csupán arról van szó, hogy az információ gazdasági és társadalmi tényezőként hangsúlyosabbá válik, ez a jelenség azonban a fejlődés kontinuitásába ágyazódik, vagyis „csupán" a fennálló viszonyok informatizálódása megy végbe. Mind Bell, mind pedig a következőkben tárgyalandó Manuel Castells (2000a) a szakadástétel képviselőiként lépnek fel, míg velük szemben például Nicolas Garnham (1994) az informatizálódástézist képviseli.

A fogalom átültetése a gyakorlatba

Éppen az információs társadalom fogalma esetében figyelhető meg jól, hogy az nagyon releváns volt a politika számára, és részben még ma is az. Ebben csekély szerepet játszik a „szakadás vagy kontinuitás" kérdése. A hangsúly egyértelműen a technológián és a gazdaságon van, amelyeket a társadalmi fejlődés hajtóerőiként ábrázolnak. A többi súlypont Websternél inkább mint a fejlődés későbbi következménye merül fel. A fogalom széles körű használata többek között az Európai Bizottság politikájában is kimutatható. Itt az információs társadalom fogalmának nyilvános vitájára elsősorban az úgynevezett Bangemann-jelentéssel kapcsolatban került sor. Az „Európa és a globális információs társadalom: ajánlások az Európai Tanácsnak" címmel az Európai Bizottság megbízásából 1994-ben nyilvánosságra hozott jelentés fontos tényezője volt az egész Európára kiterjedő piacnyitásnak az információs és kommunikációs technológiák területén. A Bangemann-jelentés nagyon világosan támogatta a gazdaság primátusának neoliberális koncepcióját. Már a javaslatok első mondata így hangzott: „Ez a jelentés arra ösztönzi az Európai Uniót, hogy bízzon a piaci mechanizmusokban mint olyan hajtóerőkben, melyek elvisznek minket az információs korba" (CEC 1994). A közpénzeket és a protekcionizmust többé már nem kívánatos eszközöknek nyilvánították, s helyettük a szabad piacra helyeződött a hangsúly. Jóllehet a jelentésben megjelennek az új technológiákkal együttjáró szociális kihívások is, ezek viszonylag marginális szerephez jutnak. A jelentés hangsúlyozza továbbá új esélyek megteremtését az EU polgárai számára, anélkül azonban, hogy fontolóra venné a piac megnyitásának vagy az információs technológiáknak a potenciális negatív következményeit.

Bangemann javaslatainak az EU törvényhozásában elsősorban a telekommunikáció (s ennek megfelelően a piacok szabályozása) területén voltak következményei, de a javaslatok a kilencvenes években hatással voltak az EU kutatástámogatási gyakorlatára is. A javaslatok alapját az az optimista feltételezés alkotta, hogy az információs és kom-

[9] A beschäftigung-technisch (magyarul: foglalkozástechnikai – a ford.) jelzőt az angol occupational szó német megfelelőjeként választottam.

munikációs technológiák elterjedése a demokratikus együttműködés és az életminőség javulását fogja eredményezni az EU minden polgárának életében. A figyelem középpontjában azonban a gazdasági nyitás állt. Ennek következtében számos termék- és piacfejlesztési kutatási programot támogattak, a szociális vonatkozásokat pedig eleinte figyelmen kívül hagyták. Az ebben megnyilvánuló technológiai determinizmus tükröződik vissza a retorikában is. Ennek megfelelően az információs és kommunikációs technológiákra vonatkozóan a Bizottság által megfogalmazott követelmények között a következőket találjuk: „[...] b) a termelékenység növelése, c) új üzleti lehetőségek létrehozása, d) globális nyílt piac" (Liikanen 2000). Mindazonáltal az EU eközben olyan kutatási programokat is támogatott, amelyek az új technológiák elterjedésének szociális következményeivel foglalkoztak, mivel sem az életminőség növekedése, sem pedig a demokrácia javulása nem következett be egyértelműen. Ennek ellenére az információs társadalom eszméje a korábbiakhoz hasonlóan most is megtalálható a Bizottság minden megnyilvánulásában, csak éppen most így nevezik: „információs társadalom mindnyájunknak" (CEC 2000).[10]

Kritika

Az információs társadalom koncepciója az idők során sok kritikával szembesült (pl. Mackay 2002; May 2002; WSI-Mitteilungen 1997). Már Bellt is bírálták amiatt, hogy a történelmet lineáris folyamatnak tekinti. Bell a jövőre vonatkozóan olyan jóslatokat is tett, melyek kiszámíthatóságuk tekintetében nem vethetők össze a víziókkal. Elméletéről az az összbenyomás alakult ki, hogy technológiai determinizmus terheli, vagyis Bell a technológiai újításokat a társadalmi változások hajtóerőiként írja le. A kritika egy másik pontja a gazdaságcentrikusságra vonatkozik. Itt is túlsúlyban van az a fajta determinizmus, amely nem megfelelően ítéli meg a fejlődés komplexitását. Mindezek abból a problémából erednek (mind Bell, mind pedig sok Bellre építő elmélet esetében), hogy az elméletek rendre az információnak olyan definíciójából indulnak ki, amely annak számszerűsíthetőségét tételezi. Ritkán találkozhatunk az információ olyan értelmezésével, miszerint az a kommunikáció interpretációja révén érhető el. Ehelyett inkább mérhető tényezőkről hallunk, mint például az információs ipar növekedése (ami pl. az információs szektorban foglalkoztatottak száma alapján mérhető), az emberek tulajdonában levő tömegkommunikációs eszközök száma, az azok mellett eltöltött órák száma stb. Az elméletek közül sok ténylegesen effajta mérésekre épül. Az információs társadalom fogalma ezáltal rendkívül normatív a gazdasági és a technológiai hajtóerőt illetően. Ugyanakkor kevésbé analitikus a szélesebb értelemben vett társadalmi változások és egy vizionált lehetséges társadalomkép tekintetében. Az óvatosabb vélemények szerint az információs társadalom elméletei által kilátásba helyezett változások ténylegesen végbemennek, azonban nem a feltételezett mértékben. Ezzel azonban még nem ragadtuk meg a változások minőségét.

[10] Ez a megfogalmazás egy „magas szintű szakértői csoport" javaslatait követi, amely a szociális komponens hiányát már 1996-ban kifogásolta (CEC 1997).

Visszatekintve, az információs társadalom fogalma mint társadalomfogalom kevésbé kifejezőnek tűnik. Mindazonáltal legalább széles körben megvitatták és vitatják még ma is, vagyis nem maradt meg a metaforikus-intuitív szinten. A különböző pozíciókat leginkább a Bellhez való viszonyulásuk alapján lehet meghatározni (amit itt csak vázolhattunk). Az információs társadalom metaforájának vannak szándékolt (és nem szándékolt) következményei a politika és a kutatás területén, ez a metafora azonban elsősorban rendkívül fontos össztársadalmi vitát gerjesztett az új technológiák következményeiről és a bennük rejlő lehetőségekről, s ezáltal megfelelt az eszménykép egyik nagyon fontos aspektusának. Ami hiányzik, az mindenekelőtt az arra vonatkozó koncepció és annak a kutatása, hogy a feltételezett fejlődés mit jelenthetne a mindennapokban az emberek számára. Hiányzik továbbá az információnak, vagyis a metafora magvának a tulajdonképpeni vizsgálata.[11] Ez utóbbi hiányosság a „hálózati társadalom" fogalmánál legalább nem áll fenn: e fogalom esetében teljesen világosan meg van adva, hogy miképpen néz ki a hálózatosodás.

A második fogalom: Hálózati társadalom

A következő társadalomfogalom a hálózati társadalom fogalma, melyet elsősorban Manuel Castells terjesztett el. Ez esetben nem a gazdaság áll a középpontban, hanem az átfogó strukturális változások. A hálózati társadalom elméletét Castells hatalmas, háromkötetes munkájában fejtette ki (Castells 2002 [1997], 2000a, 2000b). Jelen tanulmányunkban ezt a koncepciót csak nagyon röviden vázoljuk. Elsősorban arra szeretnénk rámutatni, hogy az információs társadalom fogalma mellett egyéb olyan társadalommetaforák is léteznek, amelyekben az új technológiák központi szerepet játszanak. Castells diagnosztizálja a világ jelenleg is zajló alapvető átalakulását, ami szorosan összefügg az információ, a kommunikáció és a technika területén folyó változásokkal. Castells koncepciója néhány ponton nem különbözik radikálisan az információs társadalom fogalmától, mindazonáltal ő nemcsak a társadalom átalakulására helyezi a hangsúlyt, hanem az én és a szociális kapcsolatok változásaira is. Ezen túlmenően, Castells társadalomfogalma is sokkal árnyaltabb. Három olyan erőt nevez meg, melyek együttvéve a legfontosabb szerepet játsszák az új társadalomforma előtörténetében: a) az információs és kommunikációs technológia fejlődése, b) a kapitalizmus átstrukturálódása és c) a társadalmi mozgalmak (például a feminizmus vagy a környezetvédelem). E három tényezőnek az összjátéka készíti elő az utat a hálózati társadalomba.

A hálózati társadalom nem „információs", hanem „informacionális" társadalom. Ez a társadalmi szerveződés olyan speciális formájára utal, amelyben az információ termelékenységet és hatalmat jelent. A hangsúly azonban nem magán az információn van, hanem az információ és a kommunikáció *áramlásán*. Az áramlás kevésbé irányítható és kiszámítható, mint az információ önmagában. Ennek megfelelően változnak a hatalmi struktúrák is. Az egész folyamat a kapitalizmus olyan új formáját rajzolja meg, amely többek között az információs és kommunikációs technológiák elterjedésére és differenciálódására épül. A kapita-

[11] Az a tényszerűség, amit az információ ilyen felfogása magában rejt, a kommunikációtudományos vizsgálat számára nincs kellően meghatározva.

lizmus ezen új formájához újfajta ellenmozgalmak is társulnak (például az alternatív globalizációért küzdő mozgalmak), melyek a korábbi társadalmi mozgalmakat részben felváltják, részben pedig továbbfejlesztik azokat. Ez utóbbi tétel újfent aláhúzza, hogy a hangsúly nem az információn, hanem a szocialitás, a társadalmi rend változásán van.

Castells ezt a víziót valamivel költőibben fogalmazza meg, például amikor arról beszél, hogy „az áramlások hatalma" (*power of flows*) elsőbbséghez jut „a hatalom áramlásaival" (*flows of power*) szemben. Számára a hálózatosodáson belüli csomópontok és azok kapcsolatai fontosak. Minden funkció és folyamat a hálózatokban szerveződik. Castells foglalkozik továbbá az életmódban bekövetkező változásokkal is, és idő nélküli, állandó áramlásban zajló életet vetít elénk. Ennek megfelelően nemcsak a termelés formája változik lényegesen, hanem az általános mindennapi tapasztalatok is. A kultúra is változáson megy keresztül, mivel az emberek világértelmezéseiket olyan identitáskonstrukciókból merítik, amelyek ugyanúgy részei az áramlásoknak, mint más viszonyok.

Castells érvelése felülmúlja az információs társadalom elméletének képviselőiét. Koncepciója differenciáltabb és gazdagabb empirikus bázisra támaszkodik, mint sok más elgondolás. A fejlődés negatív következményeivel is többet foglalkozik. Castells víziói elsősorban olyan új társadalomstruktúrákat írnak le, amelyek a fennálló viszonyokat átalakító, messze ható változások lehetőségeit rejtik magukban (ez a már említett törés). Elsősorban az információ mozgásáról van szó, s ezzel együtt a kommunikáció, az identitás és a hatalmi viszonyok új formáiról is.

Érveit szerteágazó példákra és empirikus kutatásokra alapozza. Ugyanakkor Castells is támadható empirikus szinten, jóllehet fejtegetései nem az információ számszerűsíthető fogalmára támaszkodnak. Ennek ellenére sok tekintetben ő is figyelmen kívül hagyja az „információ" tartalmát és e kifejezés mindennapi használatát. Precedensként elsősorban szokatlan eseteket vizsgál. A megváltozott hétköznapi kultúrára vonatkozó feltevései így csak meghatározott társadalmi csoportokra érvényesek, s az általa megfigyelt változások általánosításakor problémák adódnak. Mindazonáltal az, hogy Castells a hálózatosodásra helyezi a hangsúlyt, érdekes kérdéseket és gondolati modelleket tesz lehetővé. A hálózatokra vonatkozó elgondolásai absztraktabb szinten helyezkednek el, mint az információs társadalom képe. A hálózatokban nemcsak információs kapcsolatok jönnek létre, hanem az összekapcsolódások révén átalakulnak a szociális és más viszonyok is – éppen ez a kettős természetük teszi őket releváns, meghatározó tényezőkké. A castellsi társadalomfogalom magas absztrakciós szintje ugyanakkor korlátozza az elmélet alkalmazhatóságát. Ebből kifolyólag a hálózati társadalom csupán a tudományos diskurzusokon belül alkot eszményképet, míg az össztársadalmiakban nem. Ebben a tekintetben a médiatársadalom fogalma többet kínál.

A harmadik fogalom: Médiatársadalom

Első elméleti megalapozás: Áttekintés és történelem

A médiatársadalom fogalmának tartalmáról sokáig nem álltak rendelkezésre olyan egyértelmű meghatározások, mint az előző két társadalomfogalom esetében. Egyrészt csak az utóbbi időben nyúlhatunk vissza már meglevő elemzésekhez és definíciókhoz,

másrészt viszont máris számos különböző megközelítés létezik. Ez azt sugallhatja, hogy új fogalomról van szó, és csak a szisztematikus elterjesztésének a módját kell még megtalálni. A dolog azonban nem így áll. A médiatársadalom fogalma a német nyelvterületen már régen megjelent a kommunikációtudományban. Ulrich Saxer már 1984-ben hivatkozott Winfred Schulz székfoglaló előadására (1998, 52, lásd még Meier–Bonfadelli 2004, 70), és ez a fogalom már jó ideje jelen van a médiában is. Van tehát bizonyos időbeni átfedése a másik két fogalommal. Ugyanakkor fontos különbséget jelent, hogy a médiatársadalom fogalmának használata elsősorban német nyelvterületre korlátozódik. Az „information society" és a „network society" metaforákkal, amelyek angol nyelvű publikációkból erednek, és ezen a nyelvterületen alaposan meg is vitatták őket, a „médiatársadalom" esetében azonban nem ez a helyzet.[12] Mivel ennek következtében a világos, definíciószerű kifejtése is hiányzik, e metaforának igen eltérő értelmezései és alkalmazásai vannak. Változatos kontextusokban találkozhatunk vele az általános társadalmi diskurzusokban, de használata a kommunikációtudományban is egyre elterjedtebb. Az alábbiakban ez utóbbi területen fogjuk néhány példa segítségével szemléltetni, hogy a médiatársadalom fogalma milyen tág értelemben használatos.

A fogalom használatát a legtöbb szerző – Ait Ichou „védőbeszédére" hivatkozva – azzal indokolja, hogy „számos olyan domináns és meghatározó médium létezik, melyek döntően befolyásolják és megváltoztatják mai életünket" (Ait Ichou 1999, 52). Szintén elterjedt annak a hangsúlyozása is, hogy jelenlegi társadalmunkat lényegében a médiumok konstituálják (pl. Wippermann 2001). Hasonlóan fogalmaz Ulrich Sarcinelli is: „Az a tényállás, hogy a modern társadalom közvetítő folyamataiban a médiumok időközben kulcsszerephez jutottak, igazolja azt, hogy médiatársadalomról beszéljünk" (1998, 11). Ebben az esetben a mindennapokat egyre inkább átható médiumok jelentik a kiindulási alapot.[13] Stefan Kombüchen (1999) a médiumoknak ezt az átható szerepét az élménytársadalomból a médiatársadalomba való átmenetként értelmezi. Ennek következtében a médiumok a társas életet és a társadalmi struktúrákat is formálják, a hangsúly pedig azon van, hogy az élményekhez elsősorban a médiumokon keresztül jutunk hozzá.

Manfred Faßler (1997) ugyanakkor a két különböző fogalom, az információs társadalom és a médiatársadalom fogalma közötti tartalmi átfedést hangsúlyozza. Az információt Faßler a szociális rend azon legkisebb egységeként definiálja, amely minden társadalmi folyamatban szerepet játszik. Az, hogy a szociális rend legkisebb egységének kérdését – a szociológia egyik klasszikus problémáját – az információ segítségével kívánjuk megválaszolni, ígéretesnek tűnik (Faßler mindenesetre nem az első, aki ezt teszi).[14]

[12] Az Internetkutatók Szövetségének (*Association of Internet Researchers – AoIR*) konferenciáján elhangzott, hogy a fogalmat Észtországban is használják, jóllehet tágabb elméleti megalapozás nélkül. Ebben a tanulmányban a fogalom használatát elsősorban az angolszász nyelvterülettel vetem össze.

[13] Ugyanezt fejezte ki a Német Publicisztikai és Kommunikációtudományos Társaság (Deutsche Gesellschaft für Publizistik- und Kommunikationswissenschaft, DGPuK) 2004. évi konferenciájára kiírt pályázat is. Egy másik publikációban, a *DGPuK* önmeghatározásában szintén a médiatársadalomról és „annak" tudományáról van szó, és hangsúlyozzák, hogy „a kommunikáció- és médiatudományok társadalmi relevanciájának alapját a társadalmi élet szinte minden területét egyre inkább átható médiumok jelentik" (DGPuK 2001).

[14] Faßler a cselekvéselméletek új alapokra helyezését szorgalmazza, és azt javasolja, hogy a kommunikációhasználat elméletét az információhasználat materiális elméletévé fejlesszük tovább. Azt, hogy ez miképp is menjen végbe, e tanulmány keretei között nem tárgyaljuk részletesen.

Faßler a médiumokra úgy tekint, mint az információt s ezáltal a realitást is közvetítő eszközökre. Definíciójában nem tulajdonít különleges szerepet a médiumnak, amennyiben az csak közvetítőként működik, és nem jelenik meg sem önmagában „mint olyan", sem pedig a mediatizáció tényezőjeként. Nála az információ áll a középpontban (nem pedig a médium vagy a kommunikáció és nem is az információ és a kommunikáció Castells által hangsúlyozott áramlása). Így azonban a médium fogalma nincs kellőképpen megmagyarázva, ami a médiatársadalom fogalmának tárgyalásához kétségtelenül kívánatos volna. Ezenfelül Faßlernél elvesznek a két fogalom – az információs társadalom és a médiatársadalom – specifikumai, mivel azok együttes használatát javasolja.[15]

A médiatársadalom fogalmának egyik legkorábbi elemzését Barbara Mettler-von Meiboom publikálta (1994). Mettler-von Meiboom a médiumok jelenlétének kumulatív hatásaira figyelmeztet. Véleménye szerint ezek a gazdaságban észlelhető zavarokhoz hasonló következményekhez vezetnek. A médiatársadalom olyan társadalom, amelyet ilyen folyamatok alakítanak, s ez Mettler-von Meiboomnál inkább negatív felhangot kap. Érvei abban a tekintetben nem különböznek lényegesen az információs társadalom szószólóinak érveitől, hogy ő is elsődlegesen kvantitatív változásokból indul ki (amelyeknek a következményeitől mindazonáltal óva int). Josef Wehner (1997) – ennél némileg árnyaltabb megközelítéssel – abból a feltevésből indul ki, hogy napjainkban az információ felől a kommunikáció irányában történő hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Achim Bühl (1997) ugyanezt a tényállást „telematikus módon létrehozott szóbeliségnek" nevezi, az összesség azonban nála a „virtuális társadalom". Ezt a koncepciót nagymértékben befolyásolták az internetkultúráról és annak a virtualitásba vetett hitéről szóló korai tudományos diskurzusok. Ebben az összefüggésben az általában vett médiumok és az azok által formált mindennapok részben háttérbe szorulnak. Végül pedig Wehner és Bühl a számítógépre helyezi a hangsúlyt, amit sokoldalú lehetőségei miatt „vonatkoztatási médiumnak" (*Beziehungsmedium*) neveznek. A digitális médiumok tehát kulcstechnológiáknak számítanak ebben az átalakulási folyamatban, tulajdonképpen azonban a használatukból és elterjedésükből származó társadalmi következmények a legfontosabbak. Ezt az összefonódást jól kifejezi egy másik fogalom, nevezetesen a mediatizáció fogalma is. Egy rövid kitérő elvezet minket ehhez a fogalomhoz, mivel a médiatársadalom számos elemzője ez utóbbi kifejezést a „mediatizált társadalom" szinonimájának tekinti. Schulz kijelenti, hogy a médiatársadalom a medializálódás (sic!) *eredménye* (2004, 1).[16]

[15] A fogalmiság összemosása megtalálható Neil Postmannál, illetve a Postman elméletét a médiatársadalom elméletei közé soroló Armin Pongsnál (2000) is. Postmannál a médiatársadalom fogalma tulajdonképpen a televízió társadalmát írja le, amelyben a televízió határozza meg a pszichikai beidegződéseket, a szociális kapcsolatokat, a politikai elképzeléseket és a morális érzületeket, továbbá általa mindenből szórakoztatás lesz. Schulz (2004, 12, 16) úgy érvel, hogy a „televíziótársadalom" valójában megfelelő fogalom volt a 20. század második felére, mostanra azonban egyértelműen veszített jelentőségéből.

[16] Schulz és mások a „medializáció" (*Medialisierung*) kifejezés használata mellett szállnak síkra, amely érveik szerint kevésbé van kitéve a félreértéseknek, és egyben egyedibb is, mint a „mediatizáció" (Mediatisierung) (Schulz 2004, 1).

Második elméleti megalapozás: Mediatizáció[17]

A mediatizációról szóló tanulmányok arra mutatnak rá, hogy a médiumok egyre jobban beépülnek a társadalom életébe. Ez az összefonódás egyrészt a médiumok gyarapodó kínálatának, másrészt pedig számos társadalmi szereplő egyre növekvő médiahasználatának köszönhető. A mediatizáció elgondolásának az a változata, amellyel itt foglalkozunk, Friedrich Krotztól (2001) származik, aki könyvében rávilágít, hogy miképp hatják át egyre jobban a médiumok az emberek mindennapi életét. Jelen esetben tehát minőségi változásról van szó.

„Médiumokon olyan technikai eszközöket értünk, amelyeken keresztül, illetve amelyek segítségével az emberek kommunikálnak. [...] Ennek következményeként egyre több és egyre komplexebb mediális kommunikációs forma jön létre, és a kommunikáció egyre gyakrabban, egyre hosszabb ideig, az élet egyre több területén és egyre több témában a médiumok útján zajlik. [...] Ezt a folyamatot, amely napjainkban a digitális kommunikáció elterjedésében éri el tetőpontját, bár az internettel még korántsem ért véget, társadalmi és kulturális következményeivel együtt a mediatizáció folyamatának nevezzük" (Krotz 2001, 33).

Krotz kiindulópontja – szemben a médiatársadalom számos más leírásával és a mediatizáció más koncepcióival – mikroszociológiai jellegű: Krotz leginkább az emberek közötti, illetve az emberek és környezetük közötti interakciót vizsgálja. Hangsúlyozza, hogy a médiumok jelenléte áthatja mindennapjainkat, és ez a fejlemény olyan potenciális változásokat von magával, amelyekben az emberek játsszák a legnagyobb szerepet. Jóllehet a gazdaság és a politika is a változások hajtóerőinek tekinthetők (vö. Krotz 2001, 193 skk.), végső soron nem ezek határozzák meg, hogy a fejlődés hová vezet. Tény, hogy a mindennapi tudásunk egyre inkább a médiumokból eredő tudás, továbbá az is, hogy a médiumok útján folyó kommunikáció összefonódik a kommunikáció megszokott formáival. Krotz számára a mindennapokat érintő lehetséges változások a fontosak, amelyek azonban – és ez a fontos – mélyreható össztársadalmi változásokat vonnak maguk után.[18] Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy jóllehet a médiumok és azok mindenkori sajátos megjelenési formái nagy szerepet játszanak, a középpontban mégis a kommunikáció áll – a médiumok*ról* való kommunikáció ugyanúgy, mint a médiumok*ban* végbemenő vagy a médiumok *által közvetített* kommunikáció. E szerint a megközelítés szerint a médiumok *mint olyanok* megváltoztatják a társadalmat, mégpedig egyszerűen azáltal, hogy jelen vannak a mindennapokban, és áthatják azokat. Ez a felfogás nem a technológiai determinizmus egyik formája, csupán a médiumok mint technológiai eszközök fontosságára és az egyes médiumok között lévő különbségekre hívja fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy azokat nem a tartalmuktól függetlenül használjuk. A tézisei alátámasztására szánt tanulmányában Krotz a televíziónak a nyilvánosságban játszott növekvő szerepével foglalkozik. Ez a példa megerősíti állítását, miszerint a mindennapi környezetet egyre inkább áthatják a médiumok, és arra is rávilágít, hogy milyen messzire nyúlnak a változások, melyek nem merülnek ki pusztán a

[17] A medializáció fogalmának a médiatársadalom elméleti megalapozásában játszott központi szerepéről lásd még Schade 2004.

[18] Kölcsönös befolyásolásról van szó, nem pedig egyirányú determinációról.

megnövekedett információkínálatban, ahogy azt az információs társadalom koncepciója hangsúlyozta.

A társadalom mediatizációja lényegében a szociális változások metafolyamatát jelenti. Arra utal, hogy a valóság észlelése elsősorban médiumok útján történik, s ennek megfelelően a mediális úton és a közvetlenül érzékelt valóságrétegek növekvő összeolvadása megy végbe. Az, hogy a médiumokon keresztül való kommunikáció útjából elhárulnak az akadályok, és megszűnnek a határok, ahhoz vezet, hogy a médiarendszerek irányítják a viselkedést. Megváltoznak a kommunikációs és interakciós struktúrák, és ez a mindennapi gyakorlatok tartós átalakulását vonja maga után. A mediatizált társadalmat tehát úgy írhatjuk le, mint a kommunikációs és interakciós struktúrák és formák ezen alapvető változásának a termékét. Ez változásokat von maga után a cselekvési játéktér, a közösségi érzék, a társas jellemzők tekintetében és más hasonló területeken is. Egyre több társadalmi folyamat zajlik mediális úton (lásd még Jarren 2004, 1). A következmények tehát sokrétűek és össztársadalmi szempontból is fontosak, ugyanakkor sok tekintetben rendkívül komplexek és kontingensek. Ha a médiumok valóban a mediatizációs folyamatok magvát alkotják (az információ pedig pusztán egy ezen belül átadott momentumot jelent, míg a hálózatosodás a mediatizációs folyamat egyik aspektusa), akkor a mediatizált társadalom esetében nyugodtan beszélhetünk médiatársadalomról.[19]

Az, hogy Krotz a mindennapokat és a mediatizációnak (többek közt) az interperszonális kommunikációs struktúrákra vonatkozó következményeit mikroszociológiai szinten hangsúlyozza, megkülönbözteti elgondolását azokétól, akik vele egy időben a médiatársadalom koncepciójának a leginkább meghatározó szószólóiként léptek fel. Ez utóbbiak ugyanis (például B. Jarren, U. Saxer, a *SwissGIS* és a luzerni médiaszimpózium résztvevői) többnyire a politikára összpontosítják figyelmüket. Mindezekben a koncepciókban azonban közös – ha a medializációfogalom schulzi elemzését követjük – a folyamatszerűség. Ez a szemlélet szemben áll a funkcionalista felfogással, és elsősorban a médiumok változásai és a társadalmi változások közötti kölcsönhatásokat kutatja (Schulz 2004, 11 sk).[20]

Ugyanakkor találhatunk Schulznál egy másik felosztást is. E szerint Krotz mediatizációfogalma röviden azt jelenti, hogy a szociális cselekvést a médiacselekvés *helyettesíti* (Schulz 2004, 9), miközben a többi megközelítés a politikának a média logikájához való alkalmazkodásaként írható le (Schulz ezt *akkomodációnak* nevezi, 2004, 12). Eltekintve az eltérő tudományos tradícióktól és megközelítésektől, amelyeket e fogalmak feltételeznek, ez a hozzárendelés azt a kérdést veti fel, hogy nem volna-e szükséges a lehetséges változások teljes spektrumát a médiatársadalom egyetlen elméletében megragadni, nem pedig megállni a helyettesítésnél és az akkomodációnál. Ezzel azonban még a médiatársadalomnak az alábbiakban tárgyalandó utolsó megközelítési módja sem szolgálhat.

[19] Krotz maga is többször használja a médiatársadalom fogalmát. Megtalálható nála az információs társadalom fogalma is, amelytől többek között zárójelek használatával határolódik el (Krotz 2001, 197).

[20] Saxernél (2004, 142) a folyamatszerű megértés a publicisztika tudományában azzal a megértéstípussal van szembeállítva, amely a társadalmi következményekkel foglalkozik. Ebben a felosztásban sem Krotz, sem pedig a kollégái nem tartoznak a folyamatszerű megközelítést alkalmazó szerzők közé.

Harmadik elméleti megalapozás: Médiatársadalom, 2004

A médiatársadalom metaforájának világosabb körvonalai, illetve e metaforának az 5.1. pontban bemutatott társadalmi következményei akkor mutatkoznak meg, ha a médiatársadalom fogalma „mint olyan" kerül a vizsgálódások középpontjába (lásd Imhof et al. 2004). Ebben az esetben az össztársadalmi változásokra esik a hangsúly, mindazonáltal az uralkodó téma általában a politika és a médiumok kapcsolata a mai társadalomban.

Ezt olvashatjuk például Otfried Jarrennél (2001), aki a médiarendszer egészén belül a struktúrák és a szervezetek változására mutat rá, és azt az intermediális szervezetekre (például a politikai pártokra) gyakorolt hatása és az ezzel összefüggő szabályozási szükséglet alapján elemzi. Jarren hangsúlyozza, hogy a médiumok számának és fajtáinak gyarapodása nem csupán a közvetítési folyamat teljesítményének és sebességének a növekedéséhez vezet, hanem azt is magával vonja, hogy a médiumok a társadalom *minden* területét áthatják. Ez pedig azt eredményezi, hogy az egész társadalom a médiumok*ra* figyel. Jarren szerint elsősorban a médiumok piacosodása (és ennek velejárójaként gazdasági jelentőségük növekedése) teszi szükségessé a médiumok szabályozásának újragondolását, mivel radikálisan megváltozik a társadalmi szereplők viszonya a médiumokhoz. Jarren azt is hangsúlyozza, hogy az információs társadalom fogalma technológiai-gazdasági irányultsága miatt nem képes adekvátan megragadni a struktúraváltozást (2004, 1). Ezzel szemben a médiatársadalom fogalma, amely utal a társadalom számos területén erősödő mediatizálódásra, véleménye szerint jobban leírja a változásokat.

Ehhez hasonlóan Klaus Merten (2004) is hangsúlyozza a médiumok által közvetített információ kínálatának növekedését, és szintén megemlíti a politika eltolódását a médiumok irányába. A feldolgozó kapacitás teljesítményének megugrásáról beszél, ami az új technológiáknak és a cselekvési lehetőségek azokból eredő növekedésének tudható be. Összességében azt a következtetést vonja le, hogy ez a megugró teljesítmény jelentős társadalmi ugrást eredményez. Arról is beszél azonban, hogy eközben minden nagyobb rendszer a kommunikációs rendszerekből jön létre, ezzel pedig a társadalom általános differenciálódására utal. Abból indul ki, hogy a médiarendszer a társadalom egyik részterületéből annak uralkodó részrendszerévé válik – ugyanez történt korábban a vallással vagy a politikával is (vö. Imhof et al. 2004, 11). Mindez azon alapszik, hogy a kommunikáció (és különösképpen a médiarendszer) *összeköti* a társadalom többi részterületét egymással. A differenciálódás során a médiumok száma – és azok összekötő szerepe – egyre nagyobb lesz, és ezáltal növekszik a jelentőségük.[21] Ez a rendszerelméleti alapokon nyugvó felfogás fellelhető a médiatársadalom nagyon sok jelenlegi elméletében.

Mindezek az elméleti megközelítések abból a premisszából indulnak ki, hogy a társadalom kommunikációra épül. Ennek megfelelően a médiatársadalom mint „strukturált és strukturáló, egymásra vonatkozó nyilvános és nem nyilvános kommunikációk rendszerszerű terméke" írható le (SwissGIS 2003, 4). Ugyanakkor ez az elgondolás a

[21] Ez az érvelés fontos és érthető a nélkül a rendszerelméleti háttér nélkül is, amelyre a terminológia utal. A háttér azonban megmagyaráz bizonyos különbségeket az arra épülő elemzésekben.

kommunikációtudományt a társadalom legfontosabb tudományává értékeli fel (lásd még DGPuK 2001).

Ulrich Saxer is hasonlóan kiemeli a kommunikáció szerepét a mai társadalomban. Saxer azon kevesek egyike, aki már 1998-ban hozzáfogott a médiatársadalom szisztematikus vizsgálatához. Hangsúlyozza, hogy a fogalomra vonatkozó számos elemzés a médiatársadalom fogalmából inkább a második összetevővel, vagyis a társadalommal foglalkozik, s nem pedig annak tisztázásával, hogy mit is kell értenünk médián (Saxer 1998, 54, valamint 2004, 139 sk., 145).[22] Saxer a médiatársadalom fogalmának létrejöttét összességében a médiarendszerek fejlődéséből vezeti le. Ez a fejlődés válasz a modern társadalom növekvő komplexitására, amennyiben a kommunikáció e komplexitás legyőzéséhez szükséges. Saxer értékelése szerint e fejlődés velejárója az a tendencia, hogy a médiakommunikáció önálló és totális szociális jelenséggé válik (Saxer 1998, 53), ahogy azt Merten és mások is hangsúlyozták. Ez a médiumok makro-, mezo- és mikroszintű jelenlétének köszönhetően mutatkozik meg, vagyis az intézmények, a csoportok és az egyének egyaránt minőségi változásokon mennek keresztül. Saxer ezt a tézisét egy későbbi szövegében Willke azon állítására való utalással egészíti ki, miszerint a „médiatársadalom" kifejezés használatát csak az teszi indokolttá, hogy a részrendszer (itt: a média) áthatja az egész infrastruktúrát (Saxer 2004, 141). Ez a mindent átfogó médiatársadalomfogalom jelenik meg a médiatársadalom-koncepció mindeddig legszisztematikusabb vizsgálatában, a luzerni Médiaszimpóziumon (Imhof et al. 2004) is.

Ez a szimpózium 2002 óta hasonló kérdéseket tárgyal, mint az imént bemutatott szerzők,[23] szintén a politikai kommunikációt állítva a középpontba. A szimpózium keretei között központi kérdéssé váik a médiatársadalom fogalma, s annak elméleti megalapozása és alapvető empirikus vizsgálata zajlik, méghozzá oly módon – mint a fentiekben megkíséreltem bemutatni –, ahogyan az mindeddig hiányzott. A szimpózium szemléleti alapját a kommunikációtudományos látásmód alkotja, politikatudományos behatásokkal. Az eddig említett szerzők némelyike (különösen Saxer) rendszeresen részt vesz a konferencián.[24] A szimpózium munkájának kiindulópontja elsősorban az a kérdés volt, hogy milyen kihatásai vannak a technológiai változásoknak a társadalom egészére, mindenekelőtt a politikára nézve, de a kitűzött célok közt szerepelt a médiatársadalom megértése is.[25]

A Médiaszimpózium 2002-ben a médiatársadalom struktúráinak, ismertető jegyeinek és fejlődési dinamikájának vizsgálatát tűzte zászlajára. A következő, 2004-es szimpózium pedig, melynek fókuszában a demokrácia kérdése szerepelt a médiatársadalom

[22] Saxer meghatározása szerint a médiumok „olyan komplex, intézményesült rendszerek, amelyek speciális teljesítőképességek szervezett kommunikációs csatornái körül szerveződnek" (1998, 54). Itt is felismerhetők a rendszerelméleti alapok, melyeknek köszönhetően úgy tűnik, hogy ez a definíció nem minden megközelítés számára termékeny. Mindenestre az, hogy a definícióval kezdjük az elemzést, feltétlenül indokolt és már önmagában is gyümölcsöző.

[23] A médiumszimpóziumot 1994 óta kétévente rendezik meg, de csak 2002-től kezdve szenteli a figyelmét kifejezetten a médiatársadalom fogalmának.

[24] Többek között a globális információs társadalom tanulmányozására a Zürichi Egyetemen létrehozott svájci „kompetenciaközpont" (*Swiss Centre for Studies on the Global Information Society, SwissGIS*) is ugyanazokból a tudósokból áll, akik a luzerni médiaszimpóziumon is meg szoktak jelenni.

[25] Kurt Imhof ezt másképp fejezi ki: a demokráciáról mint a kommunikációtudomány titkos központi témájáról beszél (Imhof 2004, 25).

kontextusában, az első folytatásának tekinthető. A Svájcban végzett munka többek között olyan publikációkban ölt testet, melyek széles körű, ugyanakkor fókuszált tudományos vitákat válthatnak ki.[26] A szerzők fejtegetéseiket többnyire annak megállapításával kezdik, hogy a médiatársadalom fogalma fokozatosan leváltja a többi társadalomfogalmat, s ebből kifolyólag igen időszerű a vizsgálata (Mediensymposium, Luzern, 2002).[27] A médiatársadalom fogalma itt elsősorban a „valóságnak a kommunikáció és a médiumok által közvetített társadalmi konstrukciójára", illetve annak előfeltételeire és következményeire vonatkozik (Mediensymposium, Luzern, 2002). Egyfelől a mediatizációs jelenségek kapnak hangsúlyt, másfelől pedig a médiumok önálló alrendszerré való elkülönülése képezi a diskurzus tárgyát. Itt is szerephez jut a mediatizáció koncepciója, melynek segítségével kimutatható, hogy a médiarendszer elkülönülésének következményei a társadalom minden szintjén megtalálhatók. Minden szinten azonban nem fognak hozzá ennek a vizsgálatához.

A későbbi előadásokban (Mediensymposium, Luzern, 2004; Imhof et al. 2004) a szimpóziumvezetők különösen két irányt hangsúlyoznak, melyek már az első médiatársadalom-szimpóziumon is láthatók voltak: egyrészt a demokrácia rendszerét és annak szoros kapcsolatát a kommunikációval, másrészt pedig a társadalomfogalmak differenciálódását. Különösen az utóbbi vonatkozásában hangsúlyozzák a dialektikus megközelítési mód megtartásának fontosságát. Ez a dialektika egyfelől a kommunikáció határainak a lebontása, másfelől pedig új határok megjelenése között mozog.[28] A média részrendszerének dominanciája a már említett differenciálódáshoz vezet a társadalom minden szintjén, ami többek között a tudásszakadék újbóli kiszélesedését és a nyilvánosság erőteljes csökkenését vonja maga után. Ezek az aspektusok politikai és szociális szempontból fontosak. A társadalom irányítása területén is megfigyelhetők változások a szervezetek különböző fajtáinál, valamint – és itt visszatérünk Krotz mediatizációelméletéhez – az időközben átmediatizálódott mindennapokban. A vázolt elgondolások a médiatársadalom koncepciójának átfogó jellegű vizsgálatát ígérik. A szimpózium előadói közül elsősorban Saxer (2004) az, aki megkísérli szisztematikusan előmozdítani a médiatársadalom fogalmának vizsgálatát (és ezáltal tudatosan lép fel az óhatatlanul jelentkező kontingencia ellen). A meglevő megközelítéseket Saxer az interdiszciplinaritás, a komplexitás és az elméleti megalapozás általa kidolgozott hármas szempontrendszere alapján értékeli (2004, 149). Ez egyben mértékként is szolgál a jövőbeli elgondolások számára. A korábbi elgondolások értékeléséből világossá válik, hogy az átfogó jellegű

[26] E sorok szerzője nem vett részt a két szimpózium egyikén sem, csupán azok nyilvánosan hozzáférhető szövegeire (valamint a *DGPuK* éves konferenciáján elhangzottakra) hivatkozik. A szimpóziumokon elhangzott előadásokat tartalmazó kötet (Imhof et al.) 2004 késő őszén jelent meg, amikor ez a tanulmány már javarészt készen volt. Az időbeli átfedés ezáltal csupán a publikációkra való felszínes utalást tette lehetővé. Merten szintén közölt egy tanulmányt „Posztindusztriális társadalom, információs társadalom vagy médiatársadalom? Fogalmi tisztázás és elméleti igény" címmel (lásd Merten 2004), amely azonban e tanulmány megírásáig nem volt hozzáférhető.

[27] Előadásaik szövegét a szimpózium résztvevői publikáció céljára igen gondosan dolgozzák ki formátumuk tekintetében a szokásos gyakorlaton túlmutató felkérés (*call for paper*) alapján.

[28] A határok lebontásával kapcsolatban megemlítik a globalizációt, különös tekintettel a médiumokra. Az új korlátok pedig a médiarendszernek a területi határokkal való szoros kapcsolatára vonatkoznak, ami részben újra erősödik (lásd a különböző tanulmányokat: Imhof et al. 2004).

magyarázatok csak nagyon nehezen érhetők el. Ehhez tulajdonképpen az egyes részterületek elemzése az elsődleges feladat, majd az elemzések részeredményei egy olyan fórumon, mint például a luzerni szimpózium, átfogóbb elméletté egyesíthetők. Saxer azonban hangsúlyozza, hogy a médiatársadalom ideáltípusának (kommunikációszociológiai) konstrukciójához egységre van szükség. Nem hiányozhat továbbá az egyes elemzésekből a komplex megközelítés sem (2004, 150 sk.). A lényeg azonban, ahogy az Saxer kísérleti definíciójában is fellelhető, a mediatizáció. Ennek megfelelően a meghatározás a következő szavakkal kezdődik: „Médiatársadalmon olyan társadalomtípust értünk, amelyet áthatóan alakít a mediatizáció. A mediatizáció azon képessége, hogy alakítsa a társadalmat, abban gyökerezik, hogy a medialitás elemei differenciálódnak a kommunikációs folyamatban, és a médiarendszerek felszabadulnak az intézményi kötöttségek alól." (Saxer 2004, 153).

Összegzés

Mit tanulhatunk e három társadalommetafora rövid áttekintéséből? Az alapfeltevés az volt, hogy az eszményképek a fennálló körülményekre reflektálnak, egyúttal azonban formálják is azokat. E társadalomformáló hatásukat meg kell érteni, és lehetőség szerint alakítani. Az információs társadalom fogalmában rejlő lehetőségek már kimerültek. E fogalom már megtette kötelességét az európai telekommunikációs piac liberalizálásáért és egy irányítható, alapvetően technológiai társadalomba vetett hit kialakításáért. Az ez által a fogalom által implikált törés a korábbi társadalomformációkhoz képest ebben a formában nem ment végbe.

A médiatársadalom fogalma azonban olyan folyamatra utal, amely – jóllehet már működik egy ideje – még sokáig folytatódni fog. Többek között ez magyarázza, hogy a mediatizáció miért ragadható meg kevésbé világosan, mint az informatizáció.[29] Ez utóbbit a szakirodalom elsősorban gazdasági-technológiai értelemben definiálta, s ennek megfelelően mennyiségi értelmet nyert. Az információs társadalom a munkára mint alapvető szociális kategóriára, az információra pedig mint elsődleges árura tekint. Ennek megfelelően az információs társadalom metaforája össztársadalmi eszményképnek is alkalmas volt, mivel megmutatta, hogy mi a kívánatos és az elérhető: a hozzáférhető információ megsokszorozása. Ebben az esetben a tényszerű-racionális megközelítés az uralkodó, amely mindazonáltal a mindennapi médiatermelésnek és médiahasználatnak csupán egy részét jellemzi, és ezáltal nem képes a társadalmat kielégítő módon leírni.

A hálózati társadalom fogalma esetében ezzel szemben több víziószerű vonás érezhető, legalábbis ott, ahol Castells fejtegetései fontos töréseket ígérnek. Ez esetben a korlátozottság nem annyira a hálózatkoncepcióban keresendő, mint inkább abban, hogy Castells empirikus vizsgálatait a népességnek csupán bizonyos meghatározott cso-

[29] Az információs társadalom fogalmában a hangsúly a kommunikációs lánc legkisebb részén van: az információn. A hálózatok esetében már a következő szintről van szó: az információ és a kommunikáció közötti kapcsolatról. Ezzel szemben a médiatársadalom fogalmában a hangsúly már egy átfogóbb folyamaton, a mediatizáción van, amely az információt és a hálózatokat szintén magában foglalja. Továbbá a kommunikációra, az interakcióra és ezáltal a szociális kapcsolatokra egyaránt vonatkozik, és ezáltal nehezen „kiszámítható".

portjaira, illetve bizonyos társadalmi mozgalmakra korlátozza. Az adatok ezeken túlmutatnak, a koncepció azonban nem mindig. Ezáltal a hálózati társadalom fogalmának használata nem feltétlenül jogos. A mindennapok, valamint a társadalom más átfogó struktúrái és cselekvésterei szintén nincsenek kellő mértékben megjelenítve sem az információs társadalom, sem pedig a hálózati társadalom fogalmában. A változások valóban széles körű leírása (aktuálisan és potenciálisan) a médiatársadalom fogalmának segítségével történik meg, legalábbis a mediatizációra vonatkozóan. Ezáltal az a veszély fenyeget, hogy e fogalom a meglévő tendenciák fennállási feltételeinek státusára korlátozódik, és vizionárius vonásai háttérbe szorulnak. Ezt meg kell akadályozni.

A metaforák sorsa tulajdonképpen fordítva szokott alakulni: a nagyon tudatosan használt és széles körűen elterjedt fogalmakból úgynevezett „halott metafora" lesz, amelynek használata (és hatása) többé már nem érzékelhető. A médiatársadalom fogalma azonban más utat jár be. Jóllehet korábbi, mint a hálózat fogalma, és viszonylag széles körben el is terjedt, mindeddig azonban nem történt meg kellő mértékben sem a teoretikus megalapozása, sem pedig a megtárgyalása. A definíciók sokszor túl általánosak voltak, s ezáltal analitikus kategóriákként nem voltak megfelelők. Ez a kilencvenes évek végén megváltozott, többek közt Saxernek (1998) köszönhetően, igazi eredményeket azonban csak napjainkban sikerült elérni (lásd különösen Imhof et al. 2004). A mediatizációra vonatkozó elméleteknek, a Svájcban folytatott fáradozásoknak, az abban részt vevő szerzőknek, továbbá a *DGPuK* működésének és éves konferenciáinak köszönhetően időközben jóval többet vizsgálták e fogalom tartalmi összetevőit és lehetséges következményei. Ez azt is mutatja, hogy az efféle metaforáknak a társadalmi diskurzusokban eszményképként betöltött szerepét egyre többen veszik komolyan. Fontos továbbá az interdiszciplináris aspektus is (lásd Saxer 2004, 140).

A médiatársadalom elemzői általában egyetértenek abban, hogy az messze ható, az egész társadalmat érintő változásokat jelent. A fogalom a társadalom és a médiumok között fennálló számos kölcsönhatás komplexitására utal, és azt implikálja, hogy a társadalom majdnem minden területét egyre inkább áthatják a médiumok, s ennek következtében megváltoznak a szociális és politikai struktúrák. Az egyes megközelítések között érdekes eltérések vannak, melyeket itt csak vázolhattunk. A különbségek elsősorban annak a kiemelésében rejlenek, hogy a társadalom mely (rész)területeit érintik mértékadóan a változások. A fejtegetések – annak ellenére, hogy totális jelenség létrejöttére vonatkoznak – többnyire valamely részterületre korlátozódnak. Ez viszont ahhoz vezet, hogy a médiatársadalom elméleteinek empirikus megalapozása eddig nagyon korlátozott maradt. A kiemelten vizsgált területek egyike a politika, a másikat pedig a mindennapok szociális interakciói alkotják.[30] Ez utóbbi kérdéskör alkalmasabbnak látszik az említett változások széles körű és átfogó jellegű számításba vételére, azonban világos, hogy a kutatások területén még sok tennivalóra van szükség.

Elvileg azonban a fenti két megközelítési mód egy érdekes ponton találkozik: a mikroszintről kiinduló tábor hangsúlyozza, hogy a mediatizációs folyamatoknak össztársadalmi következményei lesznek, a másik oldal pedig abból az előfeltevésből indul ki, hogy a változások már eleve az egész társadalomra vonatkoznak, hiszen itt makroszintű perspektíváról, totális jelenségről van szó. A kétféle megközelítést ezen a ponton kivá-

[30] Imhofnál (Imhof et al. 2004) ezeken kívül megtalálható még a tudomány és a gazdaság.

natos volna világosabban összevetni. Ez nem az egyes szerzők kritikája vagy nekik címzett felszólítás akar lenni, mivel egyedül ezt senki sem teljesítheti (mindez tehát a tudományos hálózatosodás védőbeszédeként is felfogható): sokkal inkább tartalmi utalás arra a paradoxonra, hogy totális jelenségről beszélünk, s mégis mindig csak részterületekre hivatkozunk. E mögött egyúttal az a feltevés húzódik meg, hogy ha a mindennapokból (vagyis a mikroszintű perspektívából) indulunk ki, akkor gyümölcsözőbb módon mutathatunk rá arra, hogy a médiumok áthatják az egész társadalmat.

A koncepció továbbfejlesztése szempontjából elsősorban az a fontos, hogy definiáljuk a média fogalmát, és sem magukat a médiumokat, sem azok sajátos tartalmát, sem pedig a kommunikációs és interakciós szinteket ne tévesszük szem elől. Ez ellentétben áll Werner A. Meiernek és Heinz Bonfadellinek a médiatársadalom fogalmára vonatkozó kritikájával, miszerint ez a fogalom túlságosan középpontba helyezi a médiumokat, és a társadalom irányításának döntő elemévé emeli azokat (2004, 71). Ez a kritika annyiban tűnik félrevezetőnek, hogy nagyon szűk értelemben felfogott médiafogalmat vesz alapul. A döntő elem minden bizonnyal a mediatizálódás, ami azonban nem képzelhető el a médiumok nélkül. A mindennapi látásmódban ráadásul viszonylag átfogó médiafogalom érvényesül, amely elsősorban a használatra, az interpretációra és hasonlókra támaszkodik. Nem a médium, hanem a cselekvő ember áll tehát a középpontban.

Összességében az a fontos, hogy a társadalom minden szintjén vizsgáljuk a médiumok jelenlétét. Ekkor a társadalmi változás minden szintje (a mikro-, a mezo- és a makroszint) egyaránt hangsúlyos. A változások megragadása természetesen módszertani kérdéseket is felvet, amelyeket nem könnyű megoldani, ha számításba akarjuk venni a jelenségek komplexitását és a kontingenciát is. Összességében a médiatársadalom olyan átfogó koncepciójára van szükség, amely leírja és elemzi a differenciálódási erővonalakat. Ebben fontos szerepet kell játszania a mindennapoknak, és az aktuális folyamatok leírásából nem hiányozhat a kritikai megközelítés sem. A médiatársadalom koncepciója akkor válik a leghamarabb a társadalomtudományok számára használható modellé, ha átfogó társadalomstrukturáló fogalom szolgál alapjául, amely – a lehetséges veszélyek és esélyek tudatában – a mediatizáció folyamatát pozitív, aktívan formálható forgatókönyvnek tekinti.[31] Ezenfelül kívánatos volna, hogy a vita kifelé is folytatódjon, és ezáltal még gyümölcsözőbbé váljék, vagyis az eszménykép-funkciót komolyan kellene vennünk.

A fentiekben mondottak újra csak az elemzett koncepciók metaforikus karakterét erősítik meg. Még ha a vizsgált metaforák közül nem is mind alkalmas eszményképnek, attól még ezek a fogalmak fontosak a nyilvános viták és ezáltal a jövőbeli fejlődés szempontjából is. Frank Hartmann médiafilozófus is ezt hangsúlyozza, amikor a következőket írja: „A társadalomtudományoktól éppen azt várják el, hogy bizonyos metaforológiával foglalkozzanak, és hogy az ezekhez a terminusokhoz kötődő diszkussziókat, fantáziákat és utópiákat megfosszák a mitológiáktól." A luzerni médiaszimpózium előadói ugyancsak azt hangsúlyozták, hogy „e fogalmiság vizsgálata [...] reflexiós kötelezettség a társadalomtudományok számára", és ez egyben „megtestesíti azt a folyamatot is, melynek során a kutatás tárgyának adekvát leírását igyekszünk megtalál-

[31] Ez az Achim Bühl által az információs társadalom fogalmára vonatkozóan mondottak parafrázisa (1997, 45).

ni" (Mediensymposium, Luzern, 2002). Reméljük, hogy ez a tanulmány eleget tesz ennek a kötelességének. A mitológiától való megtisztítás útján az első lépést a könnyen hozzáférhető metaforák mítoszának eloszlatása jelenti. Ha a metafora eszményképként akar működni, akkor az érthetőség követelményét is teljesítenie kell, valódi tartósságát azonban csak a teoretikusan megalapozott kritikai vizsgálat révén lehet biztosítani.

Végül pedig csatlakozni szeretnék Meier és Bonfadelli felhívásához, miszerint a médiatársadalom fogalma intenzív és alapvető teoretikus vizsgálatot igényel, és ez egyben annak bizonyos mértékű módosulását is maga után vonja (2004, 74). Ha ezeket a metaforákat komolyan vesszük (vagyis tovább folytatjuk teoretikus megalapozásukat), akkor talán egy új társadalmi utópiát is kidolgozhatunk. Mostanáig inkább a kommunikációtudomány számára jelentett utópiát az, hogy kulcsfontosságú tudományként elismerjék. Bizonyára ez sem lenne azonban rossz utópia.

Irodalom

Ait Ichou, Y. 1999. *Stille und Mediengesellschaft.* Münster, Lit Verlag.

Bell, D. 1976 [1973]. *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting.* Harmondsworth, Pengiun.

Bühl, A. 1997. *Die virtuelle Gesellschaft. Ökonomie, Politik und Kultur im Zeichen des Cyberspace.* Opladen, Westdeutscher Verlag.

Castells, M. 2002 [1997]. *The power of identity. The Information Age: Economy, society and culture.* Vol. II. Oxford, Blackwell.

Castells, M. 2000a [1996]. *The rise of the network society. The Information Age: Economy, society and culture.* Vol. I. 2. kiadás. Oxford, Blackwell.

Castells, M. 2000b [1998]. *End of millennium. The Information Age: Economy, society and culture.* Vol. III. Oxford, Blackwell.

CEC 2000. *An Information Society for all – Action plan.* Feira European Council, 19–20. Juni 2000.

CEC 1997. *Building an Information Society for us all.* Final report of the High Level Expert Group on social aspects of the Information Society. [Soete Commission]. Brüssel, April 1997.

CEC 1994. Europe and the global Information Society: Recommendations to the European Council. [Bangemann Report]. Brüssel, July 1994.

DGPuK 2001. Die Mediengesellschaft und ihre Wissenschaft. Selbstverständnispapier der DGPuK. München, DGPuK.

Dierkes, M. et al. 1996. *Visions of technology. Social and institutional factors shaping the development of new technologies.* Frankfurt/New York, Campus Verlag/St. Martin's Press.

Faßler, M. 1997. Informations- und Mediengesellschaft. In: Kneer, G./Nassehi, A./Schrör, M. (Hrsg.): *Soziologische Gesellschaftsbegriffe. Konzepte moderner Zeitdiagnosen.* München, Wilhelm Fink Verlag, 332–360.

Garnham, N. 1994. Whatever happened to the Information Society? in: Mansell, R. (Hrsg.): *Management of information and communication technologies: Emerging patterns of control.* London, ASLIB, 42–51.

Hartmann, F. 1998. Informationsgesellschaft. Annäherung an eine Metapher. (http://ezmes.onb.ac.at:8080/ejournal/pub/ejour-98/essay/infogesell.htrnl, 27.09.03)

Hartmann, M. 2004. *Technologies and utopias: the cyberflaneur and the experience of „being online".* München, Reinhard Fischer Verlag.

Herman, A. – Swiss, T. (Hrsg.) 2000. *The World Wide Web and contemporary cultural theory.* New York/London, Routledge.

Hoffmann, U. – Marz, L. 2000. Leitbild und Leitbildorientierung. Vortrag auf der Sommerakademie der Arbeitsgruppe Zukunftstechnologien der Grünen Akademie. 02.08.00, Bildungshaus Kloster Neustift.
(htrp://www.grueneakademie.de/diemen/zukunft/download/hoffmann.rtf, 13.10.03)

Imhof, K. et al. (Hrsg.) 2004. *Mediengesellschaft – Strukturen, Merkmale, Entwicklungsdynamiken.* Mediensymposium, Luzern, Band 8. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Imhof, K. 2004. Der Austritt der Kommunikationswissenschaft aus ihrer selbstverschuldeten Unmündigkeit. In: Imhof, K. et al. (Hrsg.): *Mediengesellschaft – Strukturen, Merkmale, Entwicklungsdynamiken.* Mediensymposium, Luzern, Band 8. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 19–30.

Jarren, O. 2004. Medien- und Gesellschaftswandel als Herausforderung für die Kommunikation durch Verwaltung und Staat. (http://www.sgvw.ch/schwerpunkt/ archiv/medien__und_ gesellschaftswandel_otfried_jarren.pdf, 17.10.04)

Jarren, O. 2001. *„Mediengesellschaft" – Risiken für die politische Kommunikation.* In: *Aus Politik und Zeitgeschichte,* 41–42,10–19.

Kombüchen, S. 1999. *Von der Erlebnisgesellschaft zur Mediengesellschaft.* Münster, LIT.

Krotz, F. 2001. *Die Mediatisierung kommunikativen Handelns.* Opladen, Westdeutscher Verlag.

Kubicek, H. 1998. *Möglichkeiten und Gefahren der „Informationsgesellschaft".* Tübingen, Universität – Wilhelm Schickard Institut für Informatik (WSI).
(http://infosoc2.informatik.uni-bremen.de/lehre/ig/WS99-00/studienbrief/, 09.10.03)

Liikanen, E. 2000. *An Information Society for all.* Paper presented at the Infoworld Conference. Athen, Griechenland, 21. 01. 00.

Lyon, D. (1991). *The Information Society: Issues and illusions.* Cambridge, Polity Press.

Machlup, F. 1962. *The production and distribution of knowledge in the United States.* Princeton, NJ, Princeton University Press.

Mackay, H. et al. 2002. *Investigating the Information Society.* London/New York, Routledge (in association with The Open University).

May, C. 2002. *The Information Society – A sceptical view.* Cambridge, Polity Press.

Mediensymposium, Luzern, 2004. Thematische Skizze – CfP – Demokratie in der Mediengesellschaft. (http://www.foeg.unizh.ch/mspages/CallMS04n.pdf, 18. 10. 04)

Mediensymposium, Luzern, 2002. *Thematische Skizze – CfP – Mediengesellschaft: Strukturen, Merkmale, Entwicklungsdynamiken.* (http://www.foeg.unizh.ch/mspages/CallMS02.pdf, 18. 10. 04)

Meier, W. A. – Bonfadelli, H. 2004. Informationsgesellschaft oder Mediengesellschaft? In Imhof, K. et al. (Hrsg.): *Mediengesellschaft – Strukturen, Merkmale, Entwicklungsdynamiken.* Mediensymposium, Luzern, Band 8. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 57–78.

Merten, K. 2004. *Vom Elend der Kommunikationsmanager.* Vortrag vor dem Verband der Pressesprecher. Düsseldorf, 11. 03. 04. (http://www.comdat.de/download.htm, 28.09.04)

Mettler-von Meiboom, B. 1994. *Kommunikation in der Mediengesellschaft. Tendenzen – Gefährdungen – Orientierungen.* Berlin, edition sigma.

Postman, N. 2000. Die Mediengesellschaft. In Pongs, A. (Hrsg.): *In welcher Gesellschaft leben wir eigentlich? Gesellschaftskonzepte im Vergleich.* München, Dilemma Verlag, 242–263.

Sawhney, H. 1996. Information superhighway. Metaphors as midwives. In *Media, Culture & Society,* 18, 291–314.

Sarcinelli, U. (Hrsg.) 1998. *Politikvermittlung und Demokratie in der Mediengesellschaft. Beitrage zur politischen Kommunikationskultur.* Opladen/Wiesbaden, Westdeutscher Verlag.

Saxer, U. 2004. Mediengesellschaft: auf dem Weg zu einem Konzept. In: Imhof, K. et al. (Hrsg.): *Mediengesellschaft – Strukturen, Merkmale, Entwicklungsdynamiken.* Mediensymposium, Luzern, Band 8. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 139–155.

Saxer, U. 1998. Mediengesellschaft: Verständnisse und Missverständnisse. In Sarcinelli, Ulrich (Hrsg.): *Politikvermittlung und Demokratie in der Mediengesellschaft. Beiträge zur politischen Kommunikationskultur.* Opladen/Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 52–73.

Schade, E. 2004. Indikatoren für die Medialisierungsforschung: Konzepte von Wirklichkeitskonstruktion als Bausteine der Mediengesellschaft. In Imhof, K. et. al. (Hrsg.): *Mediengesellschaft – Strukturen, Merkmale, Entwicklungsdynamiken.* Mediensymposium, Luzern, Band 8. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 114–138.

Schulz, W. 2004. *Medialisierung.* Eine medientheoretische Rekonstruktion des Begriffs. DGPuK-Beitrag. Entwurfsfassung. (http://www.kwpw.wiso.uni-erlangen.de/ pdf_dateien/DGPuK_Medialisierung_end.pdf, 18. 10. 04)

Stefik, M. 1996. *Internet dreams. Archetypes, myths, and metaphors.* Cambridge/MA, MIT Press.

SwissGIS 2003. Demokratie in der Mediengesellschaft. (http://www.swissgis.unizh.ch/d/pdf/Dachpapier_juni03.pdf, 17.10.04)

Webster, F. 1995. *Theories of the Information Society.* London/New York, Routledge.

Wehner, J. 1997. Medien als Kommunikationspartner. Zur Entstehung elektronischer Schriftlichkeit im Internet. In: Graf, L/Krajewski, M. (Hrsg.): *Soziologie im Internet. Handeln im elektronischen Web-Werk.* Frankfurt/Main, Campus Verlag, 125–149.

Wippermann, K.W. 2001. Editorial. In *Aus Politik und Zeitgeschichte* 41–42. (http://www.bpb.de/, 04. 05. 04)

WSI Mitteilungen 1997. *Schwerpunkt Informationsgesellschaft – Schlagwort oder gesellschaftlicher Umbruch?* 50 (3).

Maren Hartmann

Kommunikációkutató, a Berlini Egyetemen tanársegéd. Tanulmányait Berlinben és a Sussexi Egyetemen végezte, majd különböző egyetemeken dolgozott az Egyesült Királyságban, Belgiumban és Németországban oktatóként és az Európai Unió megbízásából a média és a mindennapi élet összefüggéseit vizsgáló kutatóhálózat tagjaként. Kutatási területe: kulturális tanulmányok, kiberkultúra, (új) média a mindennapi életben és a városok mediatizációja. Főbb publikációi: *Technologies and Utopias: The cyberflaneur and the experience of 'being online'* és *The Domestication of media and technologies* (társszerkesztő Thomas Berkerrel és munkatársaival). Jelenleg az *ECREA* (*European Communication Research and Education Association*) digitális kultúrával és kommunikációval foglalkozó szekciójának elnöke.

E-mail: Maren.Hartmann@uni-bremen.de

Faragó Péter

Demokrácia az információs társadalomban

Bevezető

A tanulmány célja, hogy a demokrácia helyzetét elemezze az információs társadalmak időszakában. Az elemzés során feltárulnak a demokratikus intézményrendszer korlátai, fény derül arra, hogy mennyiben támogatják a hálózatok a szabadságjogok gyakorlását jelenleg, és milyen eddig kiaknázatlan lehetőségeket rejt még magában. Az írás azt mutatja be, hogy a politika mennyiben befolyásolja az egyes demokratikus szabadságjogokat. Továbbá számba veszi, hogy az információs társadalom szakirodalmának jelentősebb alakjai milyen demokráciafogalmakkal dolgoztak vízióik vagy elemzéseik megfogalmazásakor. Végül magyarázatot próbál adni arra is, hogy a politika miért van lépéshátrányban az információs társadalmak technokulturális közegéhez képest.

(Poszt)indusztriális demokrácia

Amikor a demokrácia helyzetét az információs társadalom keretein belül szeretnénk meghatározni, a legkézenfekvőbbnek az tűnik, ha elsőként a posztindusztrializmus – és ezáltal az információs-kommunikációs társadalom paradigma (IKTp)[1] – egyik „ősatyjához", a kiváló amerikai szociológushoz, Daniel Bellhez fordulunk. Én ezúttal munkáinak nem azt a sokat emlegetett részét vesszem szemügyre, amely a gazdasági struktúraváltozásokat, a tudás szerepének felértékelődését követi nyomon, hanem a demokrácia és a szabadság kérdésével kapcsolatos megjegyzéseire fókuszálok. Bell, a méltatlanul keveset idézett „A kapitalizmus kulturális ellentmondásai" (*The Cultural Contradictions of Capitalism*) című munkájában a demokrácia következő definíciójával szolgál: „[a] demokrácia olyan társadalompolitikai rendszer, amelynek legitimitása a kormányzottak jóváhagyásán alapul, ahol a politikai aréna a legkülönfélébb szemben álló csoportok számára nyitott, és ahol az alapvető szabadságjogok védelme biztosított" (Bell 1976, 14).

Eszerint a demokratikus társadalom kormányzókra és kormányzottakra oszlik, benne uralmi (vezetői-alárendelti) viszonyok alakulnak ki. A kormányzókat a kormányzottak szavazati joggal rendelkező csoportjának többségi szavazata alapján választják meg, mely a hatalmi, kormányzói pozíció legitimációjának alapja. A legitimitás itt annyit tesz, hogy a kormányzottak az államügyek intézésének jogát átruházzák a kormányzókra. A kormányzók ezáltal felettük hatalmi pozícióba kerülnek, a konkrét államügyekben a kormányzottak a következő választásig nem alkothatnak véleményt, puszta elszenvedői lesznek a kormányzók döntésének. A politikai döntési jog átruházásának

[1] A továbbiakban az *információs-kommunikációs társadalom paradigmára* az IKTp, az *információs-kommunikációs technológia* kifejezésre az IKT rövidítést használom.

rendszerét nevezi a politikatudományi szakzsargon *közvetett demokráciának*. Ez a demokráciaforma vált uralkodóvá már az indusztrializmus korai időszakában is, és nincs ez másként a Bell által posztindusztriálisnak nevezett társadalmakban sem.

A posztindusztriális társadalom – Bell szerint – abban különbözik az ipari társadalomtól, hogy a profitnövekedést nem elsősorban a termelés növelésétől, hanem az emberek által elvégzett munkától, tudásuktól, az ún. hozzáadott értéktől várják (Bell 1976, 15). A posztindusztriális társadalomban már nem a materiális tulajdon az egyedüli hatalmi eszköz, hanem a tekintély, a szimbolikus tőkefajták mindegyike. „A posztindusztriális társadalom koncepció nem nyújt teljes képet a társadalmi rendről, sokkal inkább olyan kísérlet, amely a társadalmi struktúra [...] tengelyének változásait próbálja bemutatni és magyarázni. [...] A valódi különbség a mai modern társadalomban nem a termelés birtokosai és az egységes »proletariátus« között van, hanem a bürokratikus és tekintélykapcsolatokban azok között, akiknek *hatalmában áll döntést hozni és akiknek nem* (kiemelés – F. P.), bármilyen társadalmi szerveződésről legyen is szó – politikairól, gazdaságiról vagy társadalmiról" (Bell 1974, 119). A posztindusztriális társadalom koncepciója tehát a társadalmi (osztály)struktúra változásaira kíván rámutatni. Ez a változás a döntéshozatal lehetőségében ragadható meg leginkább, s így a döntéshozatal szabadsága vagy annak hiánya határozza meg az új hatalmi viszonyokat.

Anélkül, hogy itt részletesen vitatnám Bell posztindusztrializmus-elméletét,[2] utalni szeretnék rá, hogy mennyire megtévesztő már maga a posztindusztriális fogalom is, amely igen erőteljesen azt sugallja, hogy végérvényesen meghaladtuk az évszázados ipari viszonyokat, a kapitalizmus klasszikus állapotát: a fogyasztói és osztályjellegű viszonyokat a társadalomban, a *laissez-faire* tőkés viszonyokat a gazdaságban és a korábbi politikai anomáliákat. Igaz ugyan, hogy a megtermelt áru jellege, a termelés módja, valamint az értékesítés (marketing – sic!) módszerei sok esetben jelentős változásokon mentek keresztül, de makroszintű gazdasági, társadalmi és politikai változásokról aligha számolhatunk be. Épp ellenkezőleg: minden eddiginél nagyobb volumenű ipari beruházásoknak lehetünk tanúi, melyek kielégíthetetlen energia- és nyersanyagigénnyel állnak elő, miközben minden korábbinál durvábban szennyezik a környezetet. Korunk politikai és gazdasági viszonyainak egyik legszebb példája az a jelenség, amikor az egyes nemzetközi ipari termelők már azzal reklámozzák magukat, hogy termékeik előállítása során nem használnak gyermekmunkát!

Nem azt állítom, hogy ne mentek volna végbe a már közhelyességig ismételgetett változások a termelésben (a szolgáltató szektor megerősödése, a tudás szerepének felértékelődése, az állandó átképzés kényszere, a marketing túlértékelése), hanem amellett érvelek, hogy az ipari termelés, az indusztrialitás szerepe mit sem csökkent az utóbbi években; csúcsra járnak az ipari termelés legkülönbözőbb formái (élelmiszeripar, mikroelektronika, autógyártás stb.), amelyet a marketingeszközökkel felkorbácsolt extrém fogyasztási szokások tovább erősítenek. Azért fontos, hogy mindezt világossá tegyük, mert a bennünket körülvevő kapitalizmus ugyan sok szempontból *megújult*, a vizsgálatunk szempontjából fontos társadalmi és politikai változások azonban *elmaradtak* (balol-

[2] A posztindusztrializmus az egyik olyan elmélet, amely gátolja a valós gazdasági viszonyok és az azokból következő demokratikus deficitek feltárását, ezért az elmélet részletes kritikája régi adóssága a témával foglalkozó társadalomtudósoknak.

dali kritikaként lásd pl. Szalai 2006). Állításom lényege éppen abban áll, hogy a valóban átalakult, (poszt)indusztriális, posztmodern, információs gazdasághoz képest a regnáló politikai struktúra még mindig a klasszikus ipari társadalom több száz éves politikai berendezkedésének alkotmányos elveire épül. A demokrácia lépéshátrányban van a gazdaság helyzetéhez, a technológia általa nyújtott lehetőségekhez és az ehhez kapcsolódó közgondolkodáshoz (az ún. gyakorlati élethez) képest. Az ebből adódó társadalmi (és személyes) feszültséget napról napra észleljük, bár magát a jelenséget és annak okait nehezen tudjuk megragadni. Az atlanti kultúra társadalmai egyszerre a szólásszabadság mintaállamai és az élet legkülönbözőbb területeinek rugalmasságát, kommunikálhatóságát, átláthatóságát hirdetik, ugyanakkor a demokratikus gyakorlatok mai merev formáit valami megváltoztathatatlan monumentumnak, „az elképzelhető demokráciák legjobbikának" tekintik. Nyitott hétköznapi élet, szabad gazdaság aligha létezhet hosszú távon a megfelelően hozzáigazított demokratikus intézményrendszer nélkül. Politika, gazdaság és kultúra nem választhatók el egymástól egyazon életvilágon belül; az egyén élete minden szegmensében ugyanazokat az eszközöket szeretné alkalmazni, és nem érti, hogy az élet egyes területeinek rendkívüli rugalmassága, hogyan társulhat egy igen statikus, 19. századi formájában megkövesedett politikai élettel. Ez az inkoherencia leginkább gyakorlati (technikai) oldalról merül fel, s itt nem a homogén világkép igényéről, az elméleti koherencia kereséséről van szó. Az utóbbiakról folyó vita megmarad az értelmiség vékony rétegeinek.

A politikatudomány tankönyveiben alapvetően két demokráciaformát szokás számbavenni. Az első a már említett közvetett vagy képviseleti demokrácia, amely az atlanti kultúra államaiban szinte kizárólagosan van jelen, még akkor is, ha a belőle kinövő államformák sok tekintetben eltérőek. Megkülönböztethetünk prezidenciális, félprezidenciális, illetve gyenge-prezidenciális (kormányfői) rendszereket, de vannak szép számmal alkotmányos monarchiák is. Több kisebb-nagyobb különbség lehet egy-egy ilyen rendszer között, parlamentáris, képviseleti jellegében azonban mindegyik megegyezik. Korunk demokráciája, a (poszt)indusztriális képviseleti demokrácia a kormányzók és a kormányzottak közé ékel egy választott képviseleti csoportot, amely az első hatalmi ágat alkotja, és amelynek mintegy féket kellene jelentenie az éppen kormányzók hatalmával szemben. A megválasztott képviselők azonban sokkal inkább kötődnek saját politikai csoportjukhoz és képviselői érdekszférájukhoz, mint a választói akarat érvényesítéséhez, így elsősorban egy kormányzói vagy kormányellenzői program képviselői. Konkrét ügyekben alig-alig hallatnak önálló véleményt, konkrét választói képviseletet elvétve gyakorolnak. A néhány évente ismétlődő választásokon a kormányzott állampolgár csak egy-két nagyobb politikai erő programja között választhat, a választások közötti igen hosszú időszakokban képtelen befolyásolni az államügyek intézését – hatalmát átadja, befolyását elveszti.

A képviseleti demokráciával szemben, Bell a *közvetlen vagy „részvételi demokráciát"* sem tartja valamiféle univerzális gyógyszernek, amely minden demokratikus deficitet megold. Ha az állampolgárokon múlna, szegregált iskolákat hoznának létre – utal Bell a Platón óta feszítő morális problémára –, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egyetlen régió sem független politikai entitás, hanem egy nagyobb politikai egység része, és így az egész társadalom etikai normáihoz kell alkalmazkodnia. „Röviden: a részvételi demokrácia egy újabb apropó arra, hogy a politikai filozófia klasszikus problémá-

ját ismételten felvessük, vagyis hogy kinek és milyen szinten kellene kormányoznia, milyen döntéseket kellene hoznia, és mely társadalmi csoportra vonatkozólag" (Bell 1974, 366; 1976, 204). Nem elegendő az elitek[3] etikai normáit, politikai és gazdasági érdekeit figyelembe venni, hanem a teljes társadalom normáihoz kell minden kérdésben igazodnunk. Ez pedig aligha valósítható meg egy olyan képviseleti rendszerben, ahol az egyén szinte semmilyen módon nem tud beleszólni a döntéshozatalba. Bell igen érzékeny erre a problémára, hiszen már „A posztindusztriális társadalom kialakulása" (*The Coming of Post-Industrial Society*) című könyvében is felveti, majd a kaptalizmus ellentmondásairól írt könyvében szinte szóról szóra megismétli. Bell megállapításaiból következhet, hogy morális és politikai okokból egyaránt szükséges lehet egy, a totális részvételi és a totális képviseleti demokrácia közötti, a gyakorlatban is működőképes átmeneti demokratikus intézményforma kialakítása.

Demokratizáló technológiák?

A technika által elbűvölt kutatók, így az IKTp képviselői is igen gyakran a technikai determinizmus csapdájába esnek, és ezért gyakorta a *par excellence* technológia demokratizáló hatása mellett érvelnek.[4] Elsőként vegyük szemügyre Armand Mattelartnak „Az információs társadalom története" című összefoglaló munkáját, emeljünk ki néhány általa idézett klasszikus szerzőt, és figyeljük meg, ők miként vélekednek a technika demokratizáló hatásáról.

Mattelart elsőként Alexandre-Théophile Vandermonde, a neves 18. századi francia hegedűművész, kémikus és matematikus kijelentését idézi, aki a következőképpen érvelt egy technikai találmány mellett: „Elhangzott egy gondolat a távíróval kapcsolatban, ami számomra végtelenül igaznak tűnik, amely érezteti ennek teljes jelentőségét: nevezetesen, hogy e találmány lényege lehetővé teszi a demokrácia meggyökerezését egy nagy népnél" (Mattelart 2004, 31).

Igen optimista Lewis Mumford is, aki egyébként igen kritikusan viszonyult a technikai fejlődés és az ember kapcsolatához: „Mindenhol, ahol az új technológia eszközei elérhetőek, és ahol közös nyelvet beszélnek, napjainkban olyan politikai egység elemeit fedezhetjük fel, amely szinte a régi Attika legkisebb városaihoz hasonlítható" (Mattelart 2004, 48).

A kibernetika atyjaként is számon tartott matematikus-filozófus Norbert Wiener szerint decentralizált jellege révén az információ lesz a „második ipari forradalom" forrása: e forradalom hordozza majd az emberek felszabadításának ígéretét (Mattelart 2004, 48). Ebből következően az IKT-eszközeit is a szabadság növelésének eszközei közé kell sorolnunk.

[3] Amikor elitekről beszélünk, akkor meg kell különböztetnünk politikai, gazdasági, kulturális és médiaeliteket. Ezek mindegyike viszonylag jól elkülönülő csoportként van jelen a társadalomban, s így saját érdekei, jellemzői vannak. Átfedések, csoportközi kapcsolatok természetesen léteznek az elitek között is, összességükben mégsem tekinthetők egységes társadalmi csoportnak.

[4] Dányi Endre és Sükösd Miklós kiválló tanulmányukban őket nevezi technoutópistáknak, szemben a technika elidegenítő, eldologiasító jellegét hangsúlyozó szerzőkkel, akiket technopesszimistáknak titulálnak (Dányi–Sükösd 2003, 289–290).

Bell a „részvételi társadalommal" (demokráciával) szemben érzett fenntartásainak adott hangot több művében is – támasztja alá a fent is megfogalmazottakat Mattelart –, a kortárs Amitaï Etzioni szerint viszont a posztmodern társadalom feladata, hogy megnyissa a „tömeges részvétel" korát. A Minerva névre keresztelt részvételi technológiai rendszert Etzioni azért tervezte meg, hogy „elősegítse a kábeltelevízió felhasználását a helyi igazgatási szintű döntésfolyamatok demokratizálódásának keretei között" (Mattelart 2004, 105).

Mattelart szerint Yoneji Masuda olyan társadalmat ígér, ahol a társadalmi részvétel politikai és erkölcsi értékké válik, ahol „a központosított hatalom és a hierarchia egy »sokközpontú társadalomnak« adja át a helyét" (Mattelart 2004, 112).

A fenti szerzők mindegyike valamilyen módon a technológiai fejlődés és a demokrácia erősödése közötti összefüggés elkötelezett híve. A téma egyik legmarkánsabb determinista IKTp írását mégsem a fenti klasszikus szerzők valamelyike, hanem Christopher Kedzie, a *RAND Corporation* egyik disszertánsa fogalmazta meg. Kedzie munkájában párhuzamos forradalmakról beszél, amelyek egyidejűleg határozták meg az 1980-as évek végének politikai és kulturális miliőjét: egy időpontra vezethető vissza a kelet-európai szocialista országokban a demokratikus fordulat és az IKT elterjedésének kezdete. Kedzie azt a hipotézist kívánja igazolni, hogy „a demokrácia és a hálózati kommunikáció között pozitív korreláció van" (Kedzie 1997). Szerinte a technológiai fejlődés erőteljesen támogatja a demokráciát, s az esettanulmányként bemutatott szovjet példa azt igazolja, hogy az IKT szovjetunióbeli elterjedésének komoly szerepe volt az egypártrendszer demokratizálásában.

Igaz, hogy a kommunikációs csatornák felszabadulása, kibővülése kaput nyit a szólásszabadság előtt, mégis nehezen igazolható, hogy miért vezetne ez közvetlenül és kizárólag egy egypártrendszerű ország demokratizálódásához. Ez a technikai determinizmus egyik klasszikus példája, amely nézet általában az új technológiák megjelenésével párhuzamosan tör elő annak lelkes hívei körében. Kedzie determinizmusa nemcsak a determinizmussal szemben felhozható klasszikus érvek miatt téves, hanem azért is, mert nem világos, hogyan alakul ki oksági viszony a kommunikációs technológiák és a demokratizálódó intézményrendszer között.

Ha megfordítjuk a helyzetet, talán még világosabban látszik a probléma. Igaz, hogy az egypártrendszerben a politikai diktatúra nyer a kommunikációs csatornák korlátozásával és az azok fölötti kontroll fenntartásával, de a teljes kontroll puszta megszüntetése még nem vezet közvetlenül demokratikus politikai intézményrendszerhez. Erre a mai Kína nyújtja a legnyilvánvalóbb példát. Itt az utóbbi évtizedben nemcsak az IKT-eszközök terjedése kaptott szárnyra, de a kapitalista gazdaság egy speciális formájának is teret engedett a kínai rezsim, miközben változatlan erővel és hatékonysággal hárít el minden demokratizáló kísérletet politikai téren. Sőt Kína azzal a feltétellel nyitotta meg piacait a kapitalista gazdaság s így az egész IKT-szektor előtt, hogy az atlanti külpolitika nem támadja tovább a kínai egypártrendszert.[5] Egyelőre úgy tűnik, hogy

[5] Ez az a folyamat, amelyet a Nyugat sikeresen túl is teljesített az olimpia odaítélésével, amellyel végérvényesen legitimált egy diktatorikus politikai berendezkedésű, mégis tőkés gazdasági viszonyok között élő országot. Ezzel a nyugati politika (élén természetesen az USA-val) egyszersmind kifejezésre juttatta, hogy milyen mértékben védelmezője a polgári demokráciának, s mennyire elkötelezett híve a kapitalista gazdaságnak.

Kína sikerrel korlátozza az IKT-szektort olyan szinten, amely már éppen elegendő a rendszer fenntartásához, de még nem lehetetleníti el a piacgazdaság fenntartásához szükséges kommunikációt. Ez persze megint csak alátámasztja s nem aláássa az IKT társadalmi szerepének jelentőségét, hiszen többek között az IKT-biztosította viszonylagos nyitottság ad lehetőséget arra, hogy egy demokratikus és fejlődő társadalom látszatát keltve Kína legitimálja hatalmi pozícióit a nyugati társadalmak előtt. Az atlanti politika gazdasági érdekek által erősen motivált engedékenységének köszönhetően válhatott Kína szalonképes félkapitalista e-diktatúrává.

Demokrácia a hálózatok világában

Az IKTp kutatói a demokrácia problémáit mindeddig alapvetően a hálózati szabadság dimenziójában tárgyalták. Elsőként azt a kérdést vetették fel, hogy mennyiben teljesülnek az esélyegyenlőség alapelvei az internethez való hozzáférés területén. Másik alapvető kérdésként pedig az merült fel, hogy az internet adta publikálási és kommunikációs lehetőségek milyen mértékben korlátozhatók. Az egyik szélső álláspont szerint ugyanazokat a jogi szabályozókat kellene az internetre is alkalmaznunk, mint a hétköznapi életben, vagyis az off-line médiában, így minden internetes tartalmat megfigyelés és szigorú szabályozás alá kellene vonnunk. Ennek elvi és gyakorlati ellenzői képviselik a másik szélső álláspontot, mely szerint az internetes publikálási lehetőségek és kommunikációs csatornák szabadságfokát a maximumon kellene tartanunk, ezzel mintegy enyhítve azt a demokratikus deficitet, amelyet maguk a demokratikusnak nevezett politikai rendszerek termelnek ki. A két szélső álláspont közül ma még mindig inkább az utóbbihoz állunk közelebb, még akkor is, ha az államok és a nemzetközi informatikai lobbik igyekeznek megfigyelésük, befolyásuk alá vonni az új médiumokat is, s a hálózatokon kívül már régóta alkalmazott korlátozási eszközöket szép lassan igyekeznek becsempészni a hálózati kommunikáció szabályozásába.

Ha egy pillanatra megpróbáljuk a paradigma kínálta viszonylag új szemüveget egy korábbira cserélni, az információs társadalomnak nevezett (poszt)modern társadalomforma és a demokráciafogalom közötti alapvető kapcsolat már kevésbé fogja elkerülni figyelmünket. Az IKTp kutatói eddig főként a *belső*, a hálózati szabadság és demokrácia kérdésével foglalkoztak, és minden olyan szempontot, amely a *külső*, a hálózaton kívüli szabadság és demokrácia kérdésére vonakozik, csak viszonyítási pontként, segédeszközként vagy szabályozó mintaként használtak a hálózat védelme, szabályozása vagy éppen korlátozása érdekében.[6] Ha hajlandók vagyunk egy rövid időre magunkon hagyni régi szemüvegünket, nemcsak az történik, hogy a korábbi kérdések egészen új módon fogalmazódnak meg számunkra, hanem egészen új problémafelvetésekkel, kérdésekkel leszünk gazdagabbak.

Az egyik legalapvetőbb kérdés, hogy mennyiben járulnak hozzá a hálózatok a politikai élet demokratizálódásához, ill. hozzájárulnak-e egyáltalán. Ahhoz, hogy feltérképezhessük, hogy milyen hálózati eszközökkel, módszerekkel járulhat hozzá az IKT-

[6] A belső-külső szabadság fogalmi elválasztása természetesen erősen analitikus, a gyakorlatban nincs merev határ a két terület között.

szektor a demokratikus deficitek csökkentéséhez, világossá kell tennünk mi a különbség a belső és a külső szabadság között. Milyen e két szabadságforma viszonya egymáshoz? Mennyiben előfeltétele egyik a másiknak? Létezhetnek-e egymástól függetlenül szabályozott *szabadságterek* a társadalmi valóságban? Fel kell tehát térképeznünk, milyen hálózataink vannak, és milyen azok egymáshoz való viszonya.

Úton a mobilhálózatok felé

Nemrég jelent meg egy, az interneten belüli szólásszabadság (belső szabadságtér) kérdéséről szóló igen alapos munka, melynek szerzője Bayer Judit (Bayer 2005). A könyv részletesen elemzi a hálózati szabadság körüli igen összetett hazai és nemzetközi jogi környezetet, kiemelve a hangsúlyos uniós jogszabályokat, minden esetben összevetve ezeket az amerikai precedensekkel.

Bayer helyesen állítja szembe egymással az internetes szabadságtörekvések két ellentétes tendenciáját (Bayer 2005, 21). Az első a szabadságjogok *maximalizálás*a, amely a jogi lehetőségek tágítását, az internet szempontjából releváns szabadságformák (elsősorban a szólásszabadság) minél csekélyebb korlátozását jelenti. A másik a szabadságjogok *ellenőrzés*ére való törekvés, amely a felhasználók szabadságának korlátozását, az általuk használt hardverek, szoftverek és hálózatok kontrollját jelenti.

A maximalizálás, a szabadságtér tágítása nyilvánvalóan az érdekeit érvényesíteni kívánó állampolgár érdeke, míg az ellenőrzés, korlátozás, a szabadságtér szűkítése alapvetően a fő kontroller államé, valamint a piacilag érdekelt informatikai nagyvállalatoké. Állam és állampolgár ellentétes politikai viszonya klasszikus politikatudományi probléma, melyet az előbbiekben már részleteztem, most pedig kitérek a piaci nagyvállalatok kontrollszerepére is. „A nagyvállalatok célja, hogy ne maradjanak ki a felhasználó és az információ közötti, egyre rövidebb láncból. El kell érniük, hogy a felhasználónak szüksége legyen a termékükre. [...] A szabályozási kérdés tabuként kezelése nem más, mint a kezdeményezés átengedése a gazdasági érdekcsoportok számára. A kormányzatnak következetesen ki kellene állnia a szabadságjogok minél tejesebb érvényesülése, az új technológia demokratikus jellegű (sic!) használhatósága mellett. Az állami beavatkozás teljes elutasítása nem más, mint a véleménynyilvánítási szabadság liberális értelmezésének eltorzítása" (Bayer 2005, 21–22).

Bayer Judit álláspontja világos: az internet által kínált szabadságtér hosszú távon csak az állami beavatkozás segítségével tartható fenn. Ellentmondásos módon a tisztán piaci viszonyok egyáltalán *nem garantálják* a szabad információáramlást, állami kontroll nélkül éppen hogy veszélyeztetik azt. Az IKT-cégek monopolizáló törekvéseit Bayer a szoftverhasználat felől közelíti meg, s ebben a cégek három törekvésére mutat rá: 1. elhitetik a fogyasztókkal, hogy az ő termékük a legjobb; 2. elérik, hogy a kormányzati szabályozás kötelezővé tegye szoftverük használatát; 3. bizonyos kommunikációs funkciókat elérhetetlenné tesznek a termék használata nélkül.

Ha a piaci szereplők körét nem korlátozzuk a szoftvergyártókra, akkor még számos más, a szabadságtér mesterséges korlátozását célzó törekvést is meghatározhatunk: elég ha a copyright kérdésével szorosan összefüggő le- és feltöltési szabadságot vagy a hardverkapacitások mesterséges fokozásának tendenciáját említjük. Anélkül, hogy részlete-

sen számba vennénk minden érintett informatikai szegmenst, levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy az állam szerepe alapvető a szabadságtér garantálása szempontjából. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a piaci szereplők érdekeltek abban, hogy újabb és újabb szabadságtereket nyissanak számunkra. Ilyen termékek például a mobiltelefonok, a wi-fi hálózati eszközök vagy az egyre népszerűbb hibrid mobil készülékek. Ezek – az előző példákkal ellentétben – kifejezetten növelik a kommunikáció szabadságfokát még akkor is, ha hardver- és szoftverpiacaikon hasonló korlátozó tendenciák kialakulása valószínűsíthető, mint a személyi számítógépek esetén.

A mobil eszközök és a demokratikus intézményrendszer kapcsolatáról érdekes írásokat olvashatunk a *Mobil Democracy* című, Nyíri Kristóf által szerkesztett konferenciakiadványban (Nyíri 2003). Az írások kivétel nélkül a mobiltelefónia legjellemzőbb demokráciaerősítő tulajdonságának a megerősödött kommunikációs szabadságot tartják. A Fortunati által mobildemokráciának (*cell-democracy*) nevezett jelenséget a társadalomtudósok általában „vitatkozó", „beszélgető" vagy „csevegő" társadalomként írják le (Fortunati 2003, 241). Ezzel ugyan valóban erősödik a kommunikációs *elérés és elérhetőség szabadsága*, viszont nem erősödik tőle a sokkal fontosabb politikai szabadság. A mobildemokrácia ilyen formában bevezetett fogalma kissé félrevezető, hiszen a mobilizált kommunikáció lehetősége még nem vezet közvetlenül a politikai szabadság növekedéséhez – ideális esetben az utóbbi legfeljebb hatással lehet az előbbire. A politikai szabadságtér növekedésére a mobildemokrácia hívei többnyire két releváns példát hoznak fel. Az első a Fülöp-szigetek példája, ahol diktátorokat, elnököket emeltek fel vagy küldtek politikai mellékvágányra azáltal, hogy jórészt mobiltelefonok segítségével (lánchívásokkal és SMS-sel) olyan politikai ellenzéki megmozdulásokat szerveztek, amelyek országos méretű demonstrációkká nőtték ki magukat (Paragas 2003, 266–271).

A kötetben szereplő másik történeten túl – amely a mobiltelefon politikai marketingben való hatékony felhasználását példázza (Shing 2003) – megemlíthető még két magyar példa is: a 2006. szeptember 18-án az MTV székháza ellen intézett támadás, valamint a 2006. október 23-ai ünnepségek során tapasztalt rendőri túlkapások és az azokkal párhuzamosan kitört zavargások. A mobilkommunikációs eszközök éppúgy segítették a politikai megmozdulások szervezését, mint a rendőri beavatkozások irányítását. A későbbi vizsgálatok során erőteljesen támaszkodtak a telefonos lehallgatásokra, a rögzített mobilhívásokra és az SMS-ekre. Ezek az esetek azonban nem azt támasztják alá, hogy a mobilkommunikációs technikák demokratikusabb környezetet teremtenek: a technika pusztán *segítséget nyújt* ahhoz, hogy az amúgy meglévő társadalmi, politikai feszültségek könnyebben manifesztálódhassanak. A politikai feszültség egy demokráciában nem valami végérvényesen leküzdendő rossz, hanem természetes velejárója a demokratikus intézményrendszernek. A technika közvetítő eszköz, nem új politikai tényező.

El kell ismerjük, hogy ezekkel az eszközökkel hatékonyabban szervezhetők meg a tömegdemonstrációk, több ember, rövidebb idő alatt mozgósítható, s ezzel valóban könnyebbé tehető egyes demokratikus jogok gyakorlása: a szólásszabadság és a gyülekezési jog könnyebben válik érvényesíthetővé. A mobilkommunikáció legfontosabb politikai vívmánya, hogy segíti bizonyos politikai jogok gyakorlását, ezzel féken tartja a regnáló politikai hatalmat, biztosítja a demokratikus intézményrendszer fenntartásához

szükséges politikai *bizonytalanságot*. Korunkat az IKTp több képviselője is a növekvő bizonytalanság világaként határozta meg. A bizonytalanság, a képlékenység vagy a törékenység (*fragility*) posztmodernből ránk maradt fogalmait sokan negatív előjellel használják, holott a demokratikus intézményrendszer fenntartása csak a politikai bizonytalanságon, a hatalom számonkérhetőségén, a kormányzat és a képviselők leválthatóságán és visszahívhatóságán keresztül valósítható meg. Ez a fajta bizonytalanság nem a politikai rendszer egészének bizonytalansága, pusztán a politikai hatalom kerül bizonytalanabb pozícióba, ami csak erősítheti a demokratikus intézményrendszert. Minden jól működő politikai rendszer lényege a *kiszámíthatóság*, ideális esetben ez szavatolja az állampolgárok és a befektetők számára szükséges biztonságot, nem pedig a képviselők elmozdíthatatlansága vagy a kormányzatnak adott szabad kéz. Minél több pólusú egy politikai rendszer, annál demokratikusabb, még akkor is, ha ez sok esetben lelassítja, túlbürokratizálja a mechanizmusokat. Az állampolgári jogok aktív gyakorlása nélkül (szólás- és gyülekezési szabadság) nincs valódi demokrácia, betegségei előbb vagy utóbb felszínre kerülnek.

A mobildemokrácia és az IKTp híveinek második példája az e-közigazgatás, amely látható módon szintén támogatja a demokratikus jogok, ti. az állampolgári jogok gyakorlását. Ezzel a kérdéssel a következőkben foglalkozom részletesen.

A szolgáltató állam politikai illúziója

Az alábbiakban arra szeretnék rávilágítani, hogy az *e-közigazgatás* térnyerése és az erre épülő *szolgáltató állam* politikai programja a társadalmi valóság demokratizálódásának illúzióját kelti. Az e-közigazgatási programok az internet általánossá válásával, költségeinek csökkenésével és a széles sávú elérések elterjedésével párhuzamosan kezdtek megfogalmazódni az utóbbi egy-két évtizedben. Ahogy ez lenni szokott, némi késéssel nálunk is megjelentek az első e-közigazgatási programok. A hazai egykapus e-közigazgatási ügyfél-tájékoztatás vezető rendszere az APEH rendszerét is bekebelező *Ügyfélkapu* (www.magyarorszag.hu) lett. Kezdeti gyengeségeiről, kidolgozatlanságáról, „használhatatlanságáról" már többen írtak, s az all-in-one egykapus rendszerek túlméretezettségének problémái is hamar a viták homlokterébe kerültek. Mindezzel együtt mégis üdvözlendő, hogy a kormányzat végre hangsúlyt fektet a mindenki életét megkönnyítő e-ügyintézés fejlesztésére. Olyannyira szívén viseli a kormányzat ezt a törekvést, hogy az *Új Magyarország Fejlesztési Terv* keretében meghirdetett fejlesztési célok között már konkrétan szerepel az e-közigazgatás. Az *Elektronikus Közigazgatás Operatív Program* részletesen elemzi a 2013-ig megvalósítandó fejlesztési célokat (NFÜ, 2007). Az operatív program legfőbb célja a közigazgatás teljesítményének javítása és a működési hatékonyság növelése. E célok megvalósítását a közigazgatási munkafolyamatok megújításán, szolgáltató jellegűvé tételén keresztül kívánja elérni. A program alapjául az Európai Bizottság *i2010: európai információs társadalom a növekedésért és a foglalkoztatásért* című dokumentuma szolgál (EKB, 2005). Nem is meglepő, hogy mindkét dokumentum középpontjában kizárólag a gazdasági folyamatok élénkítésének feladata áll. Még az olyan szociálisnak tűnő célok is, mint a fogyasztóvédelem, a munkahelyteremtés és a tudásalapú társadalom megteremtése, mind-mind primer gazdasági célokat

szolgálnak, a politikai és gazdasági célok mögött meg sem jelennek a társadalom számára szintén fontos kulturális és valódi szociális (társadalompolitikai) célok. Egy korábbi tanulmányomban már részletesebben elemeztem, hogy pl. az élethosszig tartó tanulás politikai programja mennyire a „báránybőrbe bújt farkas" (Faragó 2002). Bayer Judit írása alapján világos, hogy a politikai törekvések az internet megjelenésével szerzett természetes jogok korlátozására, nem pedig a gazdasági és politikai jogok bővítésére, a szabadságjogok kiteljesítésére irányulnak. Nem az internet működéséhez szükséges jogszabályi környezet megteremtése ellen érvelek, hanem például a szerzői jogok premodern felfogása iránti görcsös ragaszkodás társadalmi meghaladottságára kívánom felhívni a figyelmet. E téma külön tanulmányt is megérdemelne, így most csak utalni szeretnék rá, hogy az internet által megteremtett hálózati környezet tökéletesen lehetetlenné teszi ezeknek a régről öröklött jogoknak a betartását. A technikai környezet által erősen formált közgondolkodás (társadalmi tudás) például ma már a legkevésbé sem tekinti lopásnak a digitálisan közzétett video- és hanganyagok letöltését. A szerzői jog kérdése is egyik jó példája annak, hogy a politikai gondolkodás mennyire *nem hajlandó követni* az állampolgári gondolkodás és igény változását, a kialakult technokulturális környezetet; téves módon inkább a gondolkodást szeretné a régről megmaradt jogszabályokhoz, jogi normákhoz igazítani, ami szociológiai abszurdum.

A közigazgatás hatékonyságának informatikai eszközökkel történő növelése ugyan fontos feladat, de ez csak a bürokratikus folyamatok felgyorsítását célozza, méghozzá elsősorban a gazdasági folyamatok felgyorsítása érdekében. A szolgáltató állam programja azt sugallja, mintha az állam jobban oda akarna figyelni állampolgárai véleményére, igényeire, hogy azokat beépítse a döntési folyamatokba. A helyzet azonban éppen ennek ellenkezője: a bürokratikus folyamatok felgyorsítása a kizárólag felülről diktált gazdasági-politikai célok elérése érdekében. Nem véletlen, hogy a politikai elit szívesen támogatja ezeket a törekvéseket, hiszen a szolgáltatóállam-program politikai-pszichológiai hatásai azt az érzetet keltik, mintha az állampolgár demokratikus jogai erősödnének, holott csak *bürokratikus kötelezettségeinek* lesz képes hatékonyabban eleget tenni: könnyebben és kevesebb fáradsággal fizeti be az adót vagy az egyes okiratok utáni illetéket, s végre jogot kap arra, hogy megnézhesse hazája jogszabályait, amelyekhez eddig ingyenesen egyszerűen nem juthatott hozzá. Mint a politikai és bürokratikus folyamatok elszenvedője ugyan rugalmasabban lesz képes intézni ügyeit, de senki sem kérdezi meg továbbra sem, hogy milyen ügyeket is kellene intéznie, és mennyiben kellene a bürokratikus eljárásokat módosítani ahhoz, hogy valóban jobban menjenek az ország dolgai. Az állampolgár csak kötelességei teljesítéséhez és már meglevő jogai érvényesítéséhez kap technikai segítséget, ami ugyan a demokratizálás irányába mutat, de korántsem meríti ki az informatika adta demokratizálási lehetőségeket. Az e-közigazgatás ezért nem jelent valódi előrelépést az e-demokrácia felé.

A politika hamis képet fest az államról, amikor el akarja hitetni az állampolgárokkal, hogy a bürokrácia az a költséges kolonc, amelytől minden áron meg kell szabadulnia. A „kicsi és olcsó" állam liberális állameszménye mögött a legtöbb esetben a „nagy és drága" pártpolitika igénye áll. A bürokrácia leépítése ugyan költségcsökkentéssel jár, ugyanakkor megnehezíti az állam irányításának folyamatait, kiszolgáltatottá teszi az államkasszát és az államgépezetet. Az amerikai „kisállam"-ideál is politológiai illúzió: csak ott nincs állam, ott nincs politika, ahol az állam nem akar vagy hagyományai miatt

nem tud jelen lenni. Társadalompolitika nélkül nincs valódi homogén társadalom sem. Pusztán politikai (ideológiai) döntés kérdése, hogy melyik területet töröljük a társadalompolitikai viták repertoárjából, hogy utána a piac hűvösen ölelő karjaiba lökjük. A politika megválaszthatja, hogy mely témákkal foglalkozik, hogy mely téma fontos az ország egésze számára, mely kérdések megoldására hajlandó bürokratikus apparátust létrehozni és működtetni. Ez a működtetés igen bonyolult folyamat, kívülről átláthatatlan, össze is fonódik rendesen a primer politikai célok elérésével. Ennek eredménye pedig nem más, mint a hatékonyságától megfosztott bürokrácia, hiszen működésük *valódi célját* kereső intézmények csak minimális hatékonysággal képesek működni. Az így létrehozott eredménytelen és kiszolgáltatott rendszert pedig a politika joggal és következmények nélkül kritizálja a közvélemény előtt, hogy utána ismét politikai eszközként megragadva tovább bomlassza a még működő mechanizmusokat.

Demokrácia-dichotómiák

A demokráciafogalom részletes elemzésétől terjedelmi okok miatt itt eltekintek, de nem kerülhetem el a *demokratikus részvétel* formáinak bemutatását, melyet három dichotómián keresztül kísérelek meg igen röviden összefoglalni. Bemutatásuk elengedhetetlennek tűnik a helyzet pontos megértéséhez.

Az első dichotómia az *individualista* vs. *kollektív* demokrácia. Az első megközelítés nagyjából a klasszikus liberális szemlélet társadalomképéből indul ki, ahol a demokratikus intézményrendszer kialakításánál az individuum, az egyéni érdekek, célok és szándékok figyelembevételét tartja elsődlegesnek. Ez az a ma uralkodó szemlélet, ahol a „kisebbség is számít" jelszava alatt az egyéni érdekek időnként felülkerekedhetnek a kollektív érdekeken. A második fogalom a szocialisztikus elképzelésekhez áll közel, ahol a demokratikus játékszabályok kialakításánál a „többség a többségért" elv érvényesül, sokszor figyelmen kívül hagyva a kisebbségi jogokat, érdekeket is.

Egy másik dichotómia a *direkt* vs. *reprezentatív* demokrácia, amely alapján az ügyek intézését vagy közvetlenül az állampolgárra vagy azok megválasztott képviselőire hagyják. A közvetlen demokrácia legfőbb kritikusai azzal érvelnek, hogy az átlag állampolgár számára követhetetlenek az állam vezetésének feladatai, ezért jobb, ha döntési jogát átruházza választott képviselőjére, aki professzionális módon tudja menedzselni a rá bízott ügyeket – a kritikusok gyakorta hozzáteszik: ez a rendszer rendkívül költséges lenne, hiszen minden kérdésben népszavazást kellene kiírni. A képviseleti demokrácia kritikusai szerint az állampolgár nem képes akaratát érvényesíteni, mert választott képviselője számos más, főként pártpolitikai szempont túlzott előtérbe helyezése mellett gyakorolja a választói képviseletet – e rendszer kritikusai gyakorta hozzáteszik: e rendszer rendkívül korrupt államot teremt, mivel a viszonylag kis létszámú politikai elit döntési pozíciójából fakadóan olyan, a döntését befolyásoló lobbikísértéseknek van kitéve, hogy végül saját anyagi jólétét helyezi előtérbe a választói érdekekkel szemben.

A harmadik dichotómia az *elit* vs. *teljes társadalom* részvétele a döntéshozatalban. Az elitek demokráciája Platón államideáljából született modern elképzelés, s alapvetően konzervatív szemléletével azt sugallja, hogy az anyagi és/vagy kulturális elitek képesek csak felelősségteljes döntést hozni az ország egészének érdekében, míg a kevésbé

tehetős vagy kevéssé képzett néptömegek nem képesek kellőképpen átlátni a társadalmi-gazdasági folyamatokat. A teljes (legalábbis a teljes nagykorú) társadalom részvételét hirdető nézet szerint mindenkinek joga van beleszólni saját sorsának alakulásába, akkor is, ha nem elég tájékozott döntéseinek kimenetelét illetően.

A képviseleti demokrácia válsága

„Az e-demokratikus mennyország lehetősége a semmibe veszett, mivel a Web jelentős része a fokozatosan a kapitalista e-kereskedelem által uralt jövedelmező piaci területté vált" – írja igen pesszimistán Dányi és Sükösd tanulmányuk bevezetésében (Dányi–Sükösd 2003, 291). Lemondó hozzáállásuk oka az a pesszimizmus, amely – kevés kivételtől eltekintve – általánossá kezd válni kutatói körökben. Nem a tendenciát szeretném kétségbe vonni, pusztán utalni szeretnék arra, hogy az internet körüli jogszabályi környezet megteremtése még nem jelenti közvetlenül a hálózat teljes kapitalizálódását. Az internet és a vele együtt fejlődő más hálózatok megjelenésének társadalmi hatása óriási, lehetőségei jórészt mindmáig kiaknázatlanok. Ha azok a lehetőségek, amelyek hétköznapivá váltak a társadalmi élet legtöbb területén, nem válnak általánossá, akkor az emberekben könnyen *értékfeszültség* keletkezhet.

Az egyén nem képes magyarázatot találni arra, hogy ha az élet legtöbb területén élhet az e-kommunikáció adta lehetőségekkel, rugalmasan és szabadon véleményt alkothat, miért nem teheti meg ugyanezt mondjuk a politikában is. Miért kellene eltávolítania politikai döntéseit a választópolgárnak magától, amikor az élet minden területén szabadon és közvetlenül dönthet saját sorsáról? Sőt maga a politika várja el tőle, hogy önálló, felelős állampolgár legyen, ne terhelje az államot saját gondjaival, hanem maga oldja meg azokat: ez a felvilágosodás nyomán kialakult embereszmény és politikai ideál vált általánossá az ún. szabad világban. *Lemaradásban van a demokratikus intézményrendszer* ahhoz az egyre rugalmasabb hálózati környezethez képest, amely a hétköznapjainkban körbevesz bennünket. Az átlag választó egy évtizedben legfeljebb néhány alkalommal dönthet közvetlenül a saját és a közössége sorsát érintő politikai kérdésekről, minden más esetben az általa megválasztott politikai elit dönt a feje fölött. Álláspontom szerint a demokratikus intézményrendszernek igazodnia kell a hálózatok biztosította környezethez, fel kell zárkóznia a társas élet többi területéhez, mert csak a választói döntések közvetlenebbé tételén keresztül kerülhető el, hogy a feszültségek tovább nőjenek, felerősödjenek a szélsőségek, és a középrétegek teljes politikai apátiába süllyedjenek.

Manuel Castells hálózattársadalom-modellje szerint a nemzetállam *elveszti hatalmát*, a nemzeti ideológia szétporlad, mindezek helyett a tőke, a technológia, a kommunikáció és a fogyasztás kerül a középpontba – a nemzetállam végeredményben elveszíti az információ kontrolljáért folyó nagy küzdelmet (Castells 1997, 243–259). Castellsnek ugyan igaza van abban, hogy a nemzetállam némiképp kiszolgáltatódik a tőkének és a multinacionális cégeknek, ugyanakkor mindenképpen túlzás azt állítani, hogy a nemzetállam ezzel teljesen elvesztené hatalmát és befolyását, mint ahogy a nemzeti ideológia végének víziója is túlzónak tűnik. Éppen ellenkezőleg: tipikus kelet-közép-európai jelenség, hogy az antiglobalista mozgalmak sokkal erőteljesebben képesek megszer-

vezni magukat a jobboldalon, politikai támogatóik, esetleges szavazóbázisuk messze meghaladja a baloldali antiglobalista mozgalmak társadalmi bázisát. Míg az előbbiek a mérsékelt jobboldalról is lelkes támogatókra lelnek, addig a mérsékelt baloldal éppen a globalizmus elkötelezett híveként definiálja magát. A nemzeti ideológia tehát egyre erőteljesebben talál magára a mindent egyneműsíteni kívánó fogyasztói-globalista típusú liberalizmussal szemben.[7] Castells egyébként maga is utal az antiglobalizmust jobboldalról támogató csoportokra (*defensive communalism*), de ezeket csak mint a helyzetet rosszul értékelő, téves ideológiákat, hamis tudatokat mutatja be (Castells 1997, 308). A demokrácia krízisének okát Castells a politikai rendszer elhiteltelenedésében látja: „A médiaaréna csapdájában, az egyszemélyi vezetés foglyaként, a technológia által támogatott manipuláció függésében, törvénytelen pénzügyekkel övezve, a botránypolitizálás szorgalmazójaként és alávetettjeként a többpártrendszer elveszítette varázsát és megbízhatóságát – gyakorlatilag olyan bürokratikus maradvánnyá vált, amely elveszítette a közbizalmat" (Castells 1997, 343).[8] Ebben a mondatában Castells igen élesen összegzi azt a politikai helyzetet, amely korunk legjelentősebb demokratikus deficitjét jelenti. Máshol is kiválóan mutat rá, hogy a 18. században kialakuló, egykor még progresszív liberális demokrácia hogyan üresedett ki: „Nem arról van szó, hogy ez már csak »formális demokrácia«: vagyis hogy a demokrácia kívül került az olyan lényeges »formákon«, mint a titkos és általános szavazójog vagy a polgári szabadságjogok tisztelete, hanem arról, hogy a demokratikus gyakorlat új intézményi, kulturális és technológiai feltételei *elavulttá tették* (kiemelés – F. P.) a mostani többpártendszert és a versenyalapú politikai rezsimet a hálózattársadalom politikai reprezentációjának megfelelő mechanizmusok között" (Castells 1997, 349). Pontosan ez az a jelenség, amelyet korábban a *politika lemaradásaként* jellemeztem. A demokratikus intézményrendszer lépéshátrányba került a társadalmi-technikai változásokhoz képest: ennek felismerése és a politikai változások ösztönzése nélkül aligha kerülhető el egy komolyabb, a teljes atlanti kultúrát megrengető politikai válság.

Félközvetlen demokrácia

Castells számára a politikában való aktív állampolgári részvétel 1997-ben még alig jelentett mást, mint a hálózati térben megszervezett vagy közzétett véleménycserét (Castells 1997, 350–351). Ezzel a legtöbb IKTp képviselő szerint is osztott nézettel szemben áll Alvin Toffler álláspontja. „A harmadik hullám" című 1980-ban megjelent – mára klasszikussá vált, magyarra is lefordított – munkájában korunkat Toffler is a nemzetállamok felbomlásának időszakként jellemzi (Toffler 2001, 334–344). Castells kissé egyoldalú értékelésével szemben Toffler arra is rámutat, hogy a klasszikus nemzetállam fokozatos megszűnése még nem jelenti a nemzetek megszűnését is. Az atlanti államok

[7] Másik kérdés, hogy a mai heterogén politikai törekvések mennyiben nevezhetők egyáltalán ideológiáknak, ez a probléma azonban az ideológiák mindegyikét – nem csupán a nemzeti ideológiát – érinti.

[8] A kötetnek létezik magyar fordítása is, tanulmányomban mégis a saját fordításomban hivatkozom a szerzőre, mivel az általam kiragadott idézetek éle elvész a hivatalos magyar fordításban – ez persze nem befolyásolja a magyar fordítás hitelességét, pontosságát.

nyitott, befogadó politikája, a multikulturális lét szükségképpen életre hívja azokat a konzervatív csoportokat, amelyek nem kívánnak osztozni e létforma alapértékein: a multikapitalizmuson és a globális életvitelen, értékrenden. A kifelé forduló állammal szemben elindulnak a befelé forduló nemzeti mechanizmusok: előbb-utóbb mindenki a saját elveszett értékeit, hagyományait kutatja a kialakult értékválságban, legyen szó a többségi társadalom képviselőiről vagy a kisebbségekről. Nem állítom, hogy ne alakulnának ki új identitások, követhető új értékek a Toffler által is transznacionálisnak nevezett társadalomban, csak arra próbálok rámutatni, hogy ezek nem felelnek meg a társadalom jelentős csoportjai számára, melyek inkább a gyökereiknél találják meg önmagukat. A harmadik hullám (vagyis az IKT mindent elöntő áradata) „óriási nyomás gyakorol a nemzetállamra" (Toffler 2001, 344). E nyomás alatt újraértékelődik az állam szerepe és a nemzet fogalma is. Még ma is e folyamat kellős közepében vagyunk, így túl sok biztosat nem állíthatunk e dolog végső kimeneteléről. Annyit azonban már most is megállapíthatunk, hogy az *állam* egyre jobban leválik a választói akaratról, a politikai elit pedig egyre inkább próbál önálló életet élni. A *nemzet* fogalma minden szalonképes politikai törekvés értelmezésében egyre inkább elveszíti etnikai-faji jellegét, fokozatosan kulturális, hagyománykövető színezetet ölt. Nem csoda hát, hogy a globalizmus kérdésében térségünkben sok, a fenti értelemben vett nacionalista csoport válik antiglobalistává, míg az állam a globalizmus elkötelezett híve marad.[9]

Toffler szerint a harmadik hullám nemcsak társadalmi változásokat indukál, hanem hagyományokat, korábbi társadalmi viszonyokat is életre hív. „A harmadik hullám civilizációjáról [...] kiderül, hogy sok jellemvonása – a decentralizált termelés, a megfelelő méretskála, a megújítható energia, a dezurbanizáció, az otthoni munka és a saját használatra való termelés magas szintje, hogy csak néhányat említsünk – emlékeztet az első hullám társadalmainak jellegzetességeire. Olyasmit látunk, ami meglehetősen emlékeztet bizonyos dialektikus visszatérésre" (Toffler 2001, 364). A globális nyitottság tehát együttjár a koriábbi hagyományok iránti nosztalgiával, valamiféle befelé forduló, a közösséget és privát szférát kereső attitűd megjelenésével. E két tendencia párhuzamosan jelentkezik korunk társadalmaiban, nemcsak az atlanti kultúrában, hanem az egész információs technológia által elárasztott világban is. A nemzetállam felbomlásának tényét sokan kritikátlanul veszik tudomásul, holott ami születőben van, az *a legkevésbé sem* a nemzetietlen állam.

Castellst megelőzően már Toffler is felismerte az IKT-korszak politikájának diszfunkcionális működését. Toffler azonban nem elégszik meg azzal, hogy a politika döntésképtelenségének okait kutassa, hanem világosan kijelenti: „A harmadik hullám civilizációja nem működhet a második hullám politikai struktúrájával [...] Ami napjainkban igazán megdöbbentő, az az, hogy kormányaink még egyáltalán működnek. Egyetlen vállalatigazgató sem kísérelne meg ma egy nagy céget vezetni, ha annak szervezeti felépítését egy olyan 18. századi elől pennája vázolta volna fel, aki összes menedzseri tapasztalatát egy uradalmi gazdaság intézőjeként szerezte. Egyetlen épeszű pilóta sem próbálna meg szuperszonikus repülőgépet vezetni a Blériot vagy Lindberg idejéből

[9] A multinacionális vállalatok érdekei és a nemzeti, állami érdekek közötti ellentét jelentőségét is érdemes ezen a ponton megemlíteni, ennek részeletes elemzése azonban szétfeszítené tanulmányom kereteit.

való avitt navigációs és vezérlő műszerekkel. Márpedig mi nagyjából ezzel próbálkozunk most a politikában" (Toffler 2001, 425; 447).

A képviseleti demokrácia válságának egyik oka az, hogy a hatalom nem a társadalom egyre nagyobb csoportjainak kezébe jut, hanem a már meglévő politikai elit csoportjai között aprózódik szét olyan mértékben, hogy a felelősségi viszonyok egyre megállapíthatatlanabbak (Toffler 2001, 428). A felgyorsult társadalmi-politikai viszonyok között megjelenő szétaprózódott, relativizált felelősségi körök az állampolgár számára végképp követhetetlenné teszik a politikai aréna eseményeit. Ennek következménye a többségi vélemény széthullása és a demasszifikálódás folyamata, amelynek eredményeként a közéletet tiszavirág életű társadalmi mozgalmak töltik meg. Bourdieu álláspontja aktuálisabb, mint valaha: a közvélemény létének valaha volt illúziója végképp ködbe vész.

A harmadik hullám forradalmi kihívása szemben áll a második hullám elavult intézményeivel, amelyek nem képesek megbirkózni az új kihívásokkal. A politika is érzékeli ezt a helyzetet, ezért szorgalmazza az olyan intézményrendszereknek a harmadik hullámhoz történő igazítását, mint például a közigazgatás. A hatalom bármely társadalmi intézmény átalakítását kikényszerítheti, de saját magával szemben képtelen kényszerítő erővel hatni. A képviseleti demokrácia válságát a politika nem képes saját erejéből megoldani, a válság azonban nyilvánvaló, a változtatás irányát pedig éppen az IKT kínálja.

„A harmadik hullám kormányzatainak első eretnek elve a *kisebbségi hatalom* (kiemelés – F. P.)" – kezd grandiózus tervének felvázolásához Toffler (Toffler 2001, 452). A közakarat, a többségi vélemény megszűnésével a tömeg elveszti jelentőségét, helyét az egymás mellett élő, különféle alapokon szerveződő kisebbségi közösségek veszik át, melyek mindegyike saját, időnként egymással szövetségre lépő érdekcsoportokat alkot.[10] A kisebbségek tábora igen sokrétű; nemcsak a klasszikus nemzeti, vallási, politikai kisebbségekről van szó, hanem a kisebbségi létforma igen széles spektrumáról. A foglalkozásuk, munkakörülményeik, lakóhelyük, egészségi állapotuk alapján egy csoportba kerülő érdekszövetségek éppúgy idetartozik, mint az egyszerű baráti körök vagy az egyes hobbik alapján létrejövő közösségek. A szociológiai adottságok politikailag is egy platformra helyezik az egyes közösségek tagjait, bárhogyan is szerveződjenek ezek a csoportok. A jóléti társadalmakban a szegények is kisebbségbe kerülnek, érdekeik érvényesítése így aligha képzelhető el valamiféle többségi akaraton keresztül. A helyzet megoldását Toffler az avitt, statikus döntéshozatali mechanizmusok dinamizálásában látja. Az igen széles skálán elérhető kommunikációs csatornák már most is könnyedén lehetővé teszik, hogy az egyes érdekcsoportok egymásra találjanak, egyeztethessék érdekeiket, szövetséget alkothassanak.

Toffler – kissé utópisztikus módon – a jelenlegi pártrendszer fenntartása helyett az ún. ideiglenes pártok kialakítása mellett érvel, amelyek így jól leképezhetnék az egyes *ad hoc* érdekszövetségek politikai akaratát. Koncepciójának nem is ez a része az igazán továbbgondolásra méltó, hanem sokkal inkább az, amely a politikai döntések

[10] Toffler szerint az osztálystruktúra is megszűnik. Klasszikus marxi formája talán valóban, de ezek az egyes kisebbségi csoportok érdekei időről időre találkoznak, képlékenységük pedig korántsem akkora, ahogy Toffler gondolta. A kérdés részletes értékelésétől azonban itt ismét el kell tekintenünk.

részbeni átadására, a *félközvetlen demokrácia* kialakítására vonatkozik. A koncepció lényege, hogy a pártok visszaadják döntési jogkörük egy részét a választóknak, amelyet azok valamely IKT-hálózat segítségével gyakorolnak. Toffler arról explicite nem nyilatkozik, hogy miért nem kívánja a képviseleti demokrácia teljes átalakítását, de a sorok között olvasva nyugodtan kijelenthető: Toffler nem az állam jelenlegi működésének teljes felszámolását kívánja. A koncepció korántsem olyan radikális, mint első hallásra tűnik. Sokkal inkább a több kisebbségi csoport által alkotott többség aktív bevonását szorgalmazza a politikai döntéshozatalba. A kötelező oktatási tervekbe épített állampolgári ismeretekkel mélyíthetők el az állampolgárok politikai ismeretei, akik így hatékonyabban tudnak véleményt alkotni egy-egy szakmai vitáról, amely a végső öntés meghozatalában komoly támaszt nyújthat. Toffler nem anarchista, nem az államhatalom teljes leépítését szorgalmazza, pusztán a *par excellence* politikai döntések egy részét szeretné visszaadni a választópolgároknak.[11] Bár a stratégiai döntések Toffler szerint sem átadhatók, a feszültségek csökkentése érdekében mégis elkerülhetetlen a döntési jogok újraelosztása. Ha figyelembe vesszük, hogy igen rövid időn belül hazánkban is több olyan hálózat áll majd rendelkezésre, amely *bárki* számára lehetővé teszi a vitákban való részvételt és a közvetlen szavazást, már nem is tűnik olyan utópisztikusnak a gondolat. A politika továbbra is a cédulás szavazásban „hisz", de ez ugyan mely történelmi időszak technológiáját idézi!? Ugyan ki használ ma cédulákat!?

Hálózatdemokrácia

Castells egyik legújabb tanulmányában több helyen is Toffleréhez hasonló gondolatokat olvashatunk, bár nála még közvetett utalást sem találunk arra, hogy bármit is merített volna az említett szerző munkáiból. „A politikai intézményeknek létezik egy még mélyebb átalakulási folyamata: *egy új államforma jelenik meg*, amely felváltja az ipari korszak nemzetállamait [...] Mivel a hálózattársadalom globális, a hálózattársadalom államai nem működhetnek kizárólag vagy elsősorban nemzetállami keretek között" (Castells 2006, 15). A nemzetállamot felváltó globális kormányzati formát Castells nem valamiféle globális csúcskormányzatként képzeli el, hanem az egyes kormányok hálózatosodására utal. Kissé erőltetett hálózatmetaforájából nehéz kihámozni, hogy mit is ért pontosan „hálózatosodó kormányzatokon", ugyanakkor írásaiból világos, hogy a multinacionális tőke és a politika egyre erősödő kapcsolata legalábbis igen erőteljesen van jelen ebben a koncepcióban. Egyszerűen megfogalmazva: a politikai döntéseket egyre inkább a multinacionális érdekek határozzák meg, és egyre kevésbé tűnik fontosnak a nemzeti, társadalmi és természeti érdekek figyelembevétele.

Bár Castells a politikai érdekérvényesítés új jelenségei közül továbbra is a hálózati jelenlét által alátámasztott szociabilitást tartja a legjelentősebbnek (a hálózatok mint csoportszervezők a csoportkohézió legfontosabb eszközei), ebben az írásában már megjelenik az erőteljesebb választói részvétel igénye is. „A közszféra reformja irányít min-

[11] Többen, részben Toffler is a politikai döntések helyi, önkormányzati szintre küldése mellett érvelnek, ez egy lehetséges alternatíva, de nem válthatja ki teljes egészében a közös ügyekről szóló vitákat, a közös döntéseket.

den mást a hálózattársadalom hatékony kialakításának folyamatában. Ebbe belatartozik az e-irányítás (*e-governance*) (az e-kormányzatnál (*e-government*) tágabb fogalom, amely magában foglalja a választói részvételt és a politikai döntéshozatalt) és az e-egészségügy, az e-oktatás, az e-biztonság és a kommunikációs ipar dinamikus szabályozási rendszerének elegye, amelyeket a társadalmi értékekhez és igényekhez igazítanak. [...] Az ipari korszak racionális bürokratikus állammodellje teljes ellentmondásban áll a hálózattársadalom elvárásaival és folyamataival" (Castells 2006, 17). Világos, hogy Castells kiáll a bürokrácia átalakításának fontossága mellett, és egyre egyértelműbbek nézetei a közvetlen demokrácia támogatását illetően is: „a kommunikáció demokráciájának elfogadása a közvetlen demokrácia elfogadását jelenti, valami olyat, amit még soha egyetlen állam sem fogadott el a történelem során" (Castells 2006, 20).

Összefoglalás

Egyre nyilvánvalóbb tehát, hogy Castells is támogatja-e a közvetlen demokrácia kialakításának valamely törekvését, s ezzel a *hálózattársadalom* és a *harmadik hullám* koncepciója azonos platformra kerül. Mindkét koncepció a posztindusztrializmus elvét vallja, vagyis azt a nézetet, hogy korunk társadalmai már nem azonosak az ipari társadalmak közösségével, s ebben az új technológiáknak, az IKT általánossá válásának komoly szerepe van. Korunk gazdasága és kulturális közege mélyen összekapcsolódik az információs és kommunikációs technológiákkal, s ennek hatására bizonyos hálózati gyakorlatok általánossá váltak. Ezek kulturális beépülése organikus módon ment végbe, amit nem követett tényleges politikai változás. Még mindig egy korábbi kulturális-gazdasági közeg politikai berendezkedése szerint élünk, holott az új technokulturális környezet már más igényeket ébreszt az állampolgárokban. Ami természetes a gazdaságban és a kultúrában, annak természetesnek kell lennie a politikában is – e nélkül értetlenség és társadalmi feszültség keletkezik. A politika nem bújhat sokáig az e-gazdaság és az e-közigazgatás szoknyája mögé, hiszen a bürokratikus végrehajtás technokulturális felzárkózása még nagyobb nyomást fog gyakorolni a hatalom tulajdonosaira. Az egyre növekvő társadalmi feszültség hosszú távon csak a képviseleti demokrácia reformján keresztül enyhíthető.

Irodalom

Bayer Judit 2005. *A háló szabadsága: Az internet tartalmának szabályozási problémái a véleménynyilvánítás szabadsága tükrében.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – Zsigmond Király Főiskola.

Bell, Daniel 1974. *The Coming of Post-Industrial Society.* London, Heineman.

Bell, Daniel 1976.*The Cultural Contradictions of Capitalism.* New York, Basic Books.

Castells, Manuel 1997. *The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. II. – The Power of Identity.* Oxford – Massachusetts, Blackwell Publishers (magyarul: Manuel, Castells: *Az identitás hatalma.* Budapest, Gondolat – Infonia, 2006).

Castells, Manuel: The Network Society: From Knowledge to Policy. In: Castells, Manuel – Cardoso, Gustavo (eds.): 2006. *The Network Society: From Knowledge to Policy.* Washington, D. C., Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations.

Dányi Endre – Sükösd Miklós 2003. Who's in Control? Viral Politics and Control Crisis in Mobile Election Campaigns. In: Nyíri, Kristóf (ed.): i. m., 285–315.

Európai Közösségek Bizottsága (EKB) 2005. i2010: európai információs társadalom a növekedésért és a foglalkoztatásért. http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/hu/com/ 2005/com2005_0229hu01.doc: Brüsszel, 1. 6. 2005.

Faragó Péter 2002. A tudástársadalom mítosza. *JelKép*, 2002/4. 49–67.

Fortunati, Leopoldina 2003. The Mobile Phone and Democracy: An Ambivalent Relationship, in Nyíri, Kristóf (ed.): *Mobil Democracy: Essays on the Society, Self and Politics*, Vienna, Passagen Verlag, 239–258.

G8 Kyushu-Okinawa Summit (2007): Okinawa Charter on Global Information Society. http://www.mofa.go.jp/policy/economy/summit/2000/documents/charter.html

Kedzie, Christopher 1997. Communication and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictators. http://www.rand.org/pubs/authors/k/kedzie_christopher.html

Mattelart, Armand 2004 [2001]. *Az információs társadalom története*. Budapest, Gondolat – Infonia.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) (2007): Elektronikus Közigazgatás Operatív Program. http://www.nfu.hu/download/1764/ekop_070703_hu.pdf

Nyíri, Kristóf (ed.) 2003. *Mobil Democracy: Essays on the Society, Self and Politics*, Vienna, Passagen Verlag.

Paragas, Fernando 2003. Dramatextism: Mobile telephony and People Power in the Philippines, in Nyíri, Kristóf, i. m., 259–283.

Shing, Dong Kim 2003. The Shaping of New Politics in the Era of Mobile and Cyber Communication: The internet, Mobil Phone and Political Participation in Korea, in Nyíri, Kristóf (ed.): i. m., 317–325.

Szalai Erzsébet 2006. *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet*... Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Toffler, Alvin 2001 [1980]. *A harmadik hullám*. Budapest, Typotex.

Faragó Péter

Szociológus 1998-ban végzett a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Ph.D. fokozatát a Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karán szerezte 2006-ban. 2001 és 2004 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetében volt tudományos segédmunkatárs, majd 2004 és 2006 között az Országos Területfejlesztési Hivatalban (OTH) dolgozott köztisztviselőként, informatikai feladatkörben. 2006 szeptembere óta a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) munkatársa. 1997 óta a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, 1998 óta a Magyar Szociológiai Társaság tagja.

E-mail: Peter.Farago@MEH.HU

Dessewffy Tibor – Ságvári Bence

Teória és praxis az információs korban

Bevezetés

Az információs társadalomról mint elméleti konstrukcióról gondolkozva két irányban is elindulhatunk. Figyelmünket irányíthatjuk egyrészt a kifejezetten az információs társadalommal foglalkozó elméletekre (az egyszerűség kedvéért nevezzük ezt a kört „ITE"-nek, amelyhez angolul talán az *Information Society Studies* kifejezés áll legközelebb), de vizsgálhatjuk az információs korszak társadalmaira vonatkozó különböző elméleteket is.

Már itt, rögtön a tanulmány elején elnézést kérünk az Olvasótól, ha ez, az első látásra talán kevésbé érthető különbségtétel egyszerű játéknak tűnne csupán a betűkkel és a szavakkal. Annál inkább nem szeretnénk próbára tenni a türelmét, mivel az információs társadalommal kapcsolatos irodalomban – tehát az előbb említett mindkét nagy irányzatban – túlságosan is gyakran találkozhatunk azzal a túlzottan konceptualizáló igyekezettel, amelynek eredménye sok esetben egészen egyedi és különös fogalmak megszületése, melyek sokszor azonban mindössze a szükségszerűen megjelenő logikai tisztázatlanságok elfedésére szolgálnak.

Feloldva a fenti különbségtételt, azaz elméleti kiindulópontunkat röviden meghatározva, írásunkban „ITE"-n azt az információs társadalommal foglalkozó, önálló tudományág rangjára aspiráló multidiszciplináris kutatási irányzatot értjük, amelynek ma már szerte a világon saját folyóiratai, publikációi és egyre inkább megszilárduló akadémiai struktúrája van. Ettől elkülönültnek tekintjük azonban az információs társadalmak különböző mikro- és makroszintű kérdéseivel és részterületeivel egyaránt foglalkozó, ugyanakkor a korábbi állapotokhoz képest többé-kevésbé változatlan szerkezetben működő tudományterületeket.

Tanulmányunk célja, hogy röviden megkíséreljük az önálló ITE fejlődéstörténetének, illetve elsősorban a szociológián – mint klasszikus tudományon – belüli átrendeződéseknek a bemutatásával felvázolni ennek a komplex tudományos mezőnek a legfontosabb szerkezetváltozásait. Választott nézőpontunkhoz híven nem törekedtünk arra, hogy a témára vonatkozó közgazdaságtani, politikatudományi, antropológiai vagy éppen kultúrakutatási fejleményeket is számba vegyük, tehát alapvetően a szociológia hagyományos keretein belül maradunk, ám gondolatmenetünkben – ahol ez elkerülhetetlen – ezeket is érintjük. Továbbá az is nyilvánvaló, hogy tanulmányunkban a szociológiai irodalomnak is csupán a legfontosabb mérföldköveit tudjuk megemlíteni.

A fogalom geneológiája

Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy miért van ekkora jelentőségük az egyes elnevezéseknek? Valamely korszaknak, valamely társadalmi jelenségnek nevet, definíciót adni nem más, mint kiterjeszteni rá a „hatalmunkat", bizonyos mértékben ellenőrzé-

sünk alá vonni azáltal, hogy létezőnek és igaznak tekintjük, és ami még ennél is fontosabb: ezt másokkal is el kívánjuk fogadtatni. Minden kellőképpen megalapozott s a köztudatba bevezetett elnevezés a gondolkodásmódunk, így a minket körülvevő valóság, végső soron pedig a jövő befolyásolására is alkalmas. Sőt, nem érdemes megfeledkeznünk a tudomány szféráján belül rendelkezésre álló „szűkös erőforrásokért" való küzdelemről sem, ami az egyes diszciplínák önlegitimációjának megteremtéséről, prózaibb formában pedig a forrásszerző képességük biztosításáról szól. Különösen fontossá és izgalmassá vált ez napjainkban, amikor egyre több akadémiai indíttatású vállalkozóval, illetve vállalkozással találkozhatunk (elsősorban az USA-ban), akiknek értelemszerűen érdekük a saját fogalomrendszerük és elméletük kanonizálása. Ebben a folyamatban már gyakran keveredik a hagyományos akadémiai szféra, a tudományos ismeretterjesztés, a publicisztika, a marketing és a politikai tervezés eszköztára, amely – valljuk be – szintén megnehezíti a tisztánlátást.

Az elmúlt néhány évtizedben a társadalomtudományok területén az „új korral" kapcsolatos társadalmi-gazdasági változásokat leírni hivatott kifejezések burjánzásának és az ezek mögött meghúzódó, egymással vitázó vagy éppen egyetértő elméletek valóságos reneszánszának lehettünk tanúi. James Beniger 1986-ban megjelent könyvében nem kevesebb mint 75 olyan 1950 és 1985 között megjelent, akadémiai vagy széles körben ismert publikációban előforduló elnevezést gyűjtött össze, amelyek valamilyen módon a változó társadalmi környezetre reflektáltak (Beninger 1986, idézi Barney 2004).

Nyilvánvaló, hogy ezeknek az elnevezéseknek egy része egyértelmű ideológiai telítettségű, azaz többé-kevésbé a névadók által titkon vagy nyíltan áhított világot jelenítik meg (jó példa erre a felvilágosodás, vagy a tudástársadalom kifejezés), míg más esetekben ez az ambíció hiányzik, és inkább az objektív, mondjuk úgy értéksemleges, egyszerű leíró, strukturáló tartalom a meghatározó.

A korszakolással és kategorizálással foglalkozó, az elméletek és fogalmak „bábeli zűrzavarában" fogódzókat kereső összefoglaló munkák legnagyobb kihívása az, hogy milyen nagy, átfogó definíciók, ideológiai árnyalatok köré csoportosíthatók az elmúlt évtizedek változásainak verbális kifejezéseként mind sűrűbben felbukkanó elnevezések. Más szakemberek ez irányú tapasztalatait is alapul véve, jól használható felosztásnak tűnik a „posztindusztriális", a „posztfordista" és az „információs" társadalmak fogalmai és elméleti irányzatai közötti különbségtétel. Nem kétséges, hogy ez csupán egy lehetséges felosztás, és helyet követelhetne magának a posztmodern és a globalizáció irodalma is, azonban a téma túlságosan is szerteágazó volta miatt ezeket most nem érintjük. Továbbá az is nyilvánvaló, hogy ezek az elméletek mind nézőpontjaik, mind pedig fogalomhasználatuk szempontjából végül is átfedésben vannak. Nem abban különböznek, hogy mit vesznek észre a minket körülvevő világ változásaiból, hanem abban, hogy milyen kereteket jelölnek ki, mit tartanak fontosnak vagy ok-okozati szempontból előbbre valónak, vagyis megalkotóik milyen szemüveget vesznek fel vizsgálódásaikhoz, és azok alapján milyen megállapításokat tesznek. Az alábbiakban csupán a legfontosabb elemeket kiemelve, röviden áttekintjük az említett három elméleti irányzat jellegzetességeit.

Posztindusztrializmus

A posztindusztriális elméletek értelemszerűen az ipari társadalom korszakának végéről és egy új – az első munkák megjelenésekor még nem ismert jövőbeli – rendszerbe való átmenetről szóltak. Fénykorukat az 1960-as és 1970-es évek jelentették. A szerzők jövőképe (a képzettség növekedése, csökkenő gazdasági egyenlőtlenségek, a technológiának a társadalom működését racionalizáló hatása) ekkor még többnyire könnyed optimizmusról árulkodott.[1] Látnunk kell azonban, hogy míg az ipari társadalom kialakulásával kapcsolatos klasszikus irodalom jól megfejthető néhány meghatározó társadalomtudós életművén keresztül, addig a posztindusztrializmus elméletei jóval több forrásból és ezáltal nagyon különböző gyökerekből és indíttatásokból táplálkoznak (Ransome 1999).

Az 1980-as évekre azonban a posztindusztriális elméletek jelentős mértékben veszítettek népszerűségükből, mivel egyre több területen kezdtek kikristályosodni a gazdasági átalakulás meghatározó jellegzetességei, amelyek a korábbi elméletek megállapításait számos ponton kikezdhetővé tették. A legélesebben megfogalmazott kritikák az új gazdasági korszak beköszöntét kérdőjelezték meg, hiszen a hagyományos ipari termelés rendszere korántsem bomlott fel, és nem következett be a szolgáltató- és tudásszektor dominanciájához vezető egyértelmű átmenet sem. Maga a kifejezés vált megkérdőjelezhetővé, hiszen ez már implicit formában eleve magában hordozta azt, hogy valamilyen „nem ipari" társadalmi berendezkedésről van szó. A posztindusztriális elméleteket így hamarosan az a vád érte, hogy inkább csak ideológiák, mint gazdasági realitásokon alapuló elgondolások (Woodward 1980, idézi. Barney 2004).

Posztfordizmus

A posztfordizmus mint elmélet – elnevezéséhez híven – a fordizmus utáni korszakról, a tömegtermelés és a tömegfogyasztás, illetve a mindezeket működésben tartó jóléti (beavatkozó) állam és a nagy szervezetekre jellemző intézményi struktúrák meghaladásáról szólt.

A korai (azaz az 1960-as és 1970-es években megszületett) posztindusztrialista elméletek egyik hiányossága volt, hogy döntően a következményekről szóltak (pl. a munkaerő szerkezetének átrendeződése, szervezeti változások, újfajta racionalitás megjelenése stb.), ugyanakkor nem adtak választ arra a kérdésre, hogy mi is áll ezeknek a változásoknak a hátterében. A válasz ma már senkinek sem okozna gondot, hiszen nyilvánvaló, hogy a technológiai innováció folyamatáról van szó. Ennek a szempontnak a narratívák középpontjába való beemelése csak az 1980-as, 1990-es évektől vált meghatározóvá, részben a posztfordista elméletek segítségével (Ransome 1999). Ezeknek az elméleteknek központi eleme volt a társadalom különböző alrendszereiben megjelenő flexibilitás, illetve az ezt lehetővé tevő információs technológiák fontosságának a felis-

[1] Az alapvetően optimista attitűd mellett azonban már ekkor megjelentek a kritikus hangok is, amelyek éppen a túlzott racionalitásban és programozottságban rejlő veszélyekre hívták fel a figyelmet (pl. Touraine 1971, Marcuse 1964).

merése. Az Észak-Amerika és Európa gazdasági folyamataiban végbemenő változásokat az ázsiai (elsősorban a japán) gazdasági sikerek ösztönözték.

A posztfordizmusnak is éppen ez okozta azonban a „vesztét": a fő kritika vele szemben az volt, hogy túlságosan is a gazdasági folyamatokra, azon belül is a termelési viszonyokra és a szervezeti működés mechanizmusaira koncentrált.

Információs társadalom

Bár az információs társadalom fogalma már az 1960-as évek első felében megjelent, térnyerése és felfutása egyértelműen az elmúlt két évtizedben következett be, nem utolsósorban az előbbiekben bemutatott „konkurens" fogalmak már említett problematikussága miatt.

Az információs társadalom önálló elméletének kialakulása együtt kellett járjon a nyilvánvalóan megjelenő kritikai attitűd háttérbe szorításával, majd feladásával, hiszen a széles körű elfogadottság feltétele volt az elmélet kellő mértékű „domesztikálódása", és hogy világossá váljék, nem aspirál világmegváltó szerepre. Kétségtelen, hogy az „információs társadalom" kifejezés első hallásra nem hordozza magában azt a latens üzenetet, hogy valamely néven nevezett kor meghaladásáról, esetleg valami kevésbé kellemes jövő beköszöntéről van szó. Ehelyett jól illeszkedik a nyugati gondolkodás liberális hagyományaihoz, a haladásba vetett pozitivista hit pedig egyben a helyét is kijelöli az ideológiai spektrum viszonylag biztonságos középvidékén.

Az ITE kritikusai többnyire a „folytonosság versus új korszak" szinte örök dilemmájából indultak ki. A leggyakoribb vissza-visszatérő és némiképpen „felforgató" kritikai észrevétel éppen az, hogy ez nem más, mint a fennálló rendszer, a gazdasági-technokrata elitek által uralt világ hegemóniájának fenntartására irányuló ideológia. Szelídebben fogalmazva: elismerve az infokommunikációs technológiák óriási mértékű fejlődését és társadalmi elterjedését, továbbra is megállja a helyét az a tétel, mely szerint ezek nem eredményeztek alapvető változásokat a társadalmi folyamatokban, így továbbra sem beszélhetünk a korábbitól radikálisan eltérő fejlődési irányokról. A technológia áthatja ugyan a gazdaság és a politika alrendszereit, az eszközök és a technikák megváltoznak ugyan, azonban az alapelvek, az uralkodó célok nem lépnek ki a korábbi kereteik közül. Végeredményben tehát nincsen szó a kapitalista ipari társadalom modelljének meghaladásáról (Kumar 2005, 58).

Könnyű belátni, hogy amennyiben az értelmezési síkok ideológiai karakterét hagyjuk eluralkodni, olyan turbulens vizekre evezünk, amelyek kiszámíthatatlanok és túlságosan is messzire sodornak bennünket.

A látszólagos felforgató, illetve a legitimáló ideológiai szerepből fakadó dilemmának a feloldása ugyanakkor nem túl nehéz feladat: az IT-elméleteket mint társadalomtudományi konstrukciókat, nem pedig mint ideológiát kell vizsgálnunk. Tudatában vagyunk természetesen annak, hogy aligha lehetséges bármely társadalomtudományos gondolatmenet precíz és steril elválasztása az ideológiai vonatkozásoktól és következményektől, azt azonban kijelenthetjük, hogy az IT-elméletek, mint alább láthatjuk, valós folyamatokra és változásokra reflektálnak.

Az IT-elméletek tudományos legitimációjának aligha megkerülhető sajátossága, hogy megfogalmazásuk nem a hagyományos szociológián (és részben nem is a klasszikus tudományos szférán) belül történt. A diskurzuson belül, annak kialakulásában elsősorban olyan művek voltak meghatározók, amelyeknek a hagyományos akadémiai szférában kétségtelenül kisebb a presztízsük. Bár Fritz Machlup úttörő jellegű közgazdasági munkája (Machlup 1962) komoly elismertséget szerzett, aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a „business guru" Peter Drucker és a futurológiával foglalkozó Toffler házaspár munkái jóval nagyobb közönséghez értek el, aminek következtében mindhárman megkerülhetetlen szereplővé váltak az ITE genezisének, bár megjegyzendő, hogy magát a kifejezést ők még nem használták[2] (Drucker 1969; Toffler 1970). Mint ismeretes, az információs társadalom kifejezés első használata (*Joho Shakai*) japán kutatók nevéhez köthető (lásd Z. Karvalics 2007; Barney 2005, 7).

Talán az sem volt véletlen, hogy az 1970-es években a lehető legnagyobb hatású mű szerzője, Daniel Bell is kívülről, az újságírás területéről érkezett az „új kor" teoretikusainak mezőnyébe. A posztindusztriális társadalom eljöveteléről szóló könyve hosszú évtizedekig megkerülhetetlen volt, és sokan ma is ezt tekintik annak az elméleti „kályhának", ahonnan el lehet indulni (Bell 1999). Az, hogy könyvét itt említjük, jól jelzi, hogy az elméletek és szerzők irányzatok szerinti „vegytiszta" csoportosítása nem lehetséges.

Míg az 1960-as években megjelent munkák inkább pozitív izgalommal, eufórikusan nyilatkoztak a jövőről (bár Toffler az általa szuperindusztriálisnak nevezett társadalmak negatív hatásait is elemezte), addig a következő évtizedben már felbukkantak azok a kritikai megközelítések, amelyek súlyos társadalmi feszültségeket és konfliktusokat is előrevetítettek.

Itt érdemes megállni egy pillanatra és felfigyelni arra a fogalmi gazdagságra, amely már ezekből az első munkákból is körvonalazódik: ekkor születtek meg a tudásipar, a tudásalapú gazdaság, a tudásszektor fogalmai. Vagyis az IT-elméletek már megszületésük pillanatában fragmentáltak és implicitek voltak. Fragmentáltak, mert a társadalmi jelenségek egy-egy csoportjára vonatkoztak csak (ez persze értékmentes állítás), illetve implicitek abban az értelemben, hogy más és más fogalmakat használtak ugyanannak a jelenségnek – ti. az információs társadalomnak – a leírására. Az ITE-kánon konstrukciója ezért visszamenőleges és kezdetben képlékeny: különböző helyekről kellett összeszedni a releváns elméleteket, fogalmakat, és ez a sokszínűség (olykor bizonytalanság) még a mai napig érezteti hatását.

Ugyan a kommunikációs technológiák fejlődése már az 1960-as évektől kezdődően töretlen volt, nem kétséges, hogy a legnagyobb hatású és leglátványosabb változásoknak inkább csak az 1980-as évek második, illetve az 1990-es évek első felétől lehettünk tanúi. A számítástechnika széles körű – immár a háztartásokat is érintő – elterjedése, az internet (e-mail, WWW) és a mobiltelefonok villámgyors karrierje ugyanakkor az ITE részleges átalakulását is magával hozta. Megjelentek azok a leegyszerűsítő és a korábbi jelentéstartománynál jóval szegényesebb meghatározások, amelyek az információs társadalmat egy alapvetően technológiaközpontú, a távközlés és a

[2] Toffler könyve egy 1970-ben a *Playboy*ban megjelent cikkének a továbbgondolásaként jött létre. Az akadémia világán kívüli népszerűségét jól jelzi, hogy több mint 6 millió példányban kelt el.

számítástechnika eszközeire visszavezetett fogalomként definiálták, kimondva-kimondatlanul visszalépve az elmélet korábbi, paradigmatikus és holisztikus felfogásából. Sőt, ismét megjelent a régi-új rivális, a tudástársadalom is, amely ekkor már többé-kevésbé mint az információs társadalmat felváltó, következő fejlődési szakaszként határozta meg önmagát (Z. Karvalics 2007).

Z. Karvalics László egy friss tanulmányában az információs társadalom narratívájának három egymásra épülő szintjét vázolja fel (Z. Karvalics 2007). Ezek között a különbség aszerint definiálható, hogy milyen absztrakciós szintből indulnak ki, és a vizsgált jelenségeket milyen mértékű komplexitásban próbálják megragadni. Az első nagy csoportba azok a „nagy narratívák" tartoznak, amelyek a makroszintű civilizációelméletek legátfogóbb perspektíváját alkalmazzák.[3] Nem kevesebbre, mint a társadalmi működés alapmechanizmusainak elemzésére vállalkoznak, arra törekedve, hogy a bekövetkezett – általuk világtörténeti korszakváltásként felfogott – folyamatokat egységes elméleti keretben határozzák meg.

E legmagasabb absztrakciós szint alatt találjuk azokat a „kis narratívákat", amelyek nem kívánnak az előzőekhez hasonló univerzális, holisztikus diagnózisokkal szolgálni, viszont az absztrakció magas szintjén foglalkoznak az egyes társadalmi alrendszerek (a gazdaság, a média, a társas viszonyok, a politika stb.) átalakulásának kérdéseivel. Ennek az elemzési szintnek megkerülhetetlen klasszikus műve Manual Castells háromkötetes munkája (Castells 1996, 2000, 2003).

És végül érdemes megemlíteni azokat az alapvetően gyakorlatias és problémaorientált – „mini narratívákként" definiálható – megközelítéseket is, amelyek az absztrakció szempontjából az ITE legalsó szintjét képviselik. Itt nem minőségi stigmáról van szó természetesen, hanem a politika és a gazdaság legkülönbözőbb területein felmerülő konkrét igényekre, a *mit* és a *hogyan* kérdéseire adott praktikus, de mikroszinten maradó, ám elméleti megalapozottságot sem feltétlenül nélkülöző válaszokról.

Szociológia Csipkerózsika-álomban

A tudományos mező dinamikájának a fentiekben bemutatott rövid áttekintését vizsgálva szembeötlő, hogy a szociológia – mint az egyik legfőbb „érintett" – milyen sokáig nem tudott komoly szerepet játszani az információs társadalmat elemző kutatásokban. Másképpen fogalmazva, az 1960-as évektől kezdődően folyamatosan pozíciót vesztett a társadalmi valóságot magyarázó narratívák összességén belül. Itt és most természetesen elsősorban a *mainstream* nyugat-európai és észak-amerikai szociológiára utalunk, hiszen a szocialista országok esetében a tudományág funkciója ettől eltérő volt. Ennek az azóta is tartó (bár kétségtelenül néhány jelentős, ám összességében elszigetelt hatású teljesítményt felmutatni képes) intellektuális bénultságnak a hatása mind a mai napig érezhető.

Vegyük csak például Bell említett könyvét. Azt nem állíthatjuk, hogy a tudományon belül iskolaalapító lett volna, azonban Bell munkáját nagyrészt értetlenség és idegenkedés fogadta a professzionális szociológián belül. A szociológiát ezek alapján vádol-

[3] Z. Karvalics elsősorban is Tadao Umesao, Marshall McLuhan és Alvin Toffler munkáit említi.

hatjuk valamiféle csőlátással, vagy – ha megengedőbben akarunk fogalmazni – akkor annyi történt, hogy a saját problématérképe, módszertani előfeltevései és fogalmi keretei által meghatározott tudomány nagyjából az 1980-as évek közepéig-végéig nem fordított különösebb energiákat ennek az új, kialakulóban lévő valóságnak a megértésére.

Természetesen nem azt állítjuk, hogy a szociológusok teljességgel érzéketlenek voltak a társadalmi változások észlelésében, de ezeket kezdetben (az 1970-es és 1980-as években) elsősorban a saját kutatási területeiken definiálták, nem igazán lépve ki a már említett „mini narratívák" szférájából. Ilyennek tekinthetjük például John Urry és Scott Lash összegző munkáját, amelyben munkaszociológiai kutatásaik alapján a szervezett kapitalizmus végét, illetve már a gazdasági mező új szerveződési elveit vázolták fel (Lash–Urry 1988). Egy olyan rendszerét, amelyben – nem utolsósorban az egyre jobban integrálódó világpiac következtében – a gazdasági változások társadalmi vonatkozásaira koncentrálva flexibilis szervezeti formák, a korábbi egységes osztályszerkezet helyett fragmentált társadalmi struktúra és az ebből létrejövő új értékek és társadalmi mozgalmak jelennek meg.

Útkeresés

Az egyes részterületeken megfogalmazódott felismerések a kilencvenes évek elején – nem utolsósorban a szocialista politikai rendszerek összeomlása által is inspirálva – lökést adtak azoknak az elsősorban európai vállalkozásoknak, amelyek elméleti szinten is megpróbálták összegezni az új korszak sajátosságait. Itt csak három nagy jelentőségű és időtálló életműre utalnánk. Olyan jelentős intellektuális teljesítményekre, amelyek egy időben, ám különböző irányokból közelítve irányultak a modernitás új szakaszának megértésére és konceptualizálására. Zygmunt Baumann, Ulrich Beck és Anthony Giddens elsősorban a kora kilencvenes években írt munkáira gondolunk (Baumann 1989, 1991, 1992; Beck 1988, 1992; Giddens 1990, 1991, 1992; Beck – Giddens – Lash 1994).

Megítélésünk szerint ezek az írások azért nem váltak később az IT-kánon részévé, mert a technológia által indukált társadalmi változások felismerése, illetve ezek középpontba állítása nem kapott bennük kiemelt szerepet. Talán ez alól csak Beck kockázattársadalom teóriája tekinthető kivételnek, ebben azonban a technológia elsősorban mint az ellenőrizhetetlen kockázatokat elszabadító erő jelenik meg – így jóval nagyobb hatást volt képes elérni a különböző környezetvédő és zöld elméletekben, mint a társadalomtudományos IT-irodalomban.

A kilencvenes évek végének kiemelkedő munkája, Manuel Castells trilógiája azonban már nemcsak a szociológián, hanem az IT-irodalmon belül is megkerülhetetlenné vált, mintegy hidat képezve a bevezetőben említett két vizsgálódási területünk, az ITE és a hagyományos szociológia között. Mivel Castells munkája már magyarul is elérhető, illetve számos kiváló hazai recenzió is született, most csak néhány, az IT-kánonba való bekerülés szempontjából fontos elemet emelnénk ki.[4]

[4] A Castells-recenziókhoz többek között lásd Nyíri (1999), Pintér (é. n.), Dessewffy (2004).

Egyrészt miközben Castells elutasítja a technológiai determinizmust a társadalmi változások magyarázatában, a technológiai innovációkból, konkrétan az információs és kommunikációs technológiákból indul ki, és ebből bontja ki, majd vezeti le az információ korának elméletét. Másrészt olyan tematikus panorámát nyújt, amely lehetővé teszi, hogy az egyes részterületek művelői saját kutatásaikat is tágabb kontextusba helyezzék, és más területekhez is könnyedén hozzákapcsolják, így segítve az egységes fogalmi és elméleti ernyő alá való behúzódást. Harmadrészt a részben Castells életútjából fakadó multikulturális látásmód is nagyban hozzájárul a mű elfogadottságához. Esetünkben ez nemcsak annyit jelent, hogy Castells leírásaiban és elemzéseiben az „amerikai" és a „nyugati" szempontok mellett hangsúlyosan vannak jelen más – a „mainstream" irodalomból sokszor kimaradó – megközelítések is, hanem a technológia változások hatásainak értelmezésekor Castells az európai, japán és orosz társadalmi közeg és kultúra sajátosságait sem hagyja figyelmen kívül. Végül, különös módon, Castells legellentmondásosabb és leghomályosabb fogalmai – az „időtlen idő" (*timeless time*) és az „áramlások tere" (*the space of flows*) – is megkönnyítették a kapcsolódást a futurológia és a posztmodern elméletek által bevezetett, gyakran obskúrus fogalmakhoz. Ugyanez elmondható az egyik alaptételéről is, mely szerint „a hálózatok alkotják az új társadalmi morfológiát". Castells elmélete összességében azonban leginkább arra adott lehetőséget, hogy a szociológusok következő generációi egy nagy, sok kapcsolódási és vitapontot kínáló elmélethez képest fogalmazzák meg saját álláspontjaikat.

Érdemes jeleznünk, hogy egyidejűleg a társadalomtudományok maguk sem voltak mentesek az információs kor egyik jellemző folyamatától, a hagyományos struktúrák széttöredezésétől. Ha csak a néhány évtizeddel ezelőtti állapotokat vesszük alapul, már akkor is szembeötlő, hogy a társadalomtudományok mai tájképe milyen jelentős átrendeződést mutat. Új diszciplínák megjelenésének és intézményesülésének vagyunk szemtanúi és egyben résztvevői. Ma egyetemi folyosókon sétálva az új tanszékek elnevezései között ilyeneket találhatunk: „kultúrakutatás", „feminizmus" vagy éppen „nemzetközi kapcsolatok".

Témánk szempontjából szintén nagy jelentőségű egy másik, azonban még korántsem ennyire előrehaladott fejlemény: egyre hangsúlyozottabban fogalmazódik meg a természettudományok és a társadalomtudományok hagyományos elhatárolását kikezdő és feloldó, érintkezési pontokat kereső együttműködésen alapuló interdiszciplináris kutatások szükségessége. Ilyen ígéretes irányzatnak tűnik például a tudomány- és technikakutatás (*science and technology studies, STS*) területe, ahol különböző megközelítések izgalmas interakciójának lehetünk szemtanúi. Miről is van szó? Röviden arról, hogy mind a tudomány, mind pedig a technika fejlődése szükségképpen beágyazott a tágabb történeti, politikai és kulturális környezetbe. Így az itt zajló folyamatok csak e kontextusok figyelembevételével érthetők meg. Hiszen a technikai és a társadalmi szféra egymástól nem elválasztható, bár ezek különélését még ma is sok társadalomkutató, illetve elméleti irányzat véli adottnak (Dessewffy–Ságvári 2006; Király 2005).

Mit hozhat a jövő?

Az elmúlt években minden kétséget kizáróan az információs társadalommal kapcsolatos elméletek lassú kiüresedésének lehettünk szemtanúi. Nem arról van szó, hogy elapadt az ezeket tápláló intellektuális muníció, talán még ma is születnek friss és újszerű megközelítések. Az információs társadalom fogalmát azonban túl sokan, túl sokfelé és túl sokféle célra kezdték el használni, ami menthetetlenül kikezdte korábbi szerepét.

Hogyan látjuk mindezek után az ITE jövőjét? Az elméleteken belül, analitikus célból érdemes megkülönböztetni két alapvető irányzatot: egy gyenge és egy erős értelmezést. Az ITE gyenge verziója olyan *ad hoc* platform, ahol a különböző hátterű kutatókat közös témák hozzák össze, interdiszciplináris párbeszéd keretében. Ennek az iránynak a jövőjét illetően kellőképpen optimisták lehetünk, hiszen kétségtelen, hogy intellektuálisan nagy szükség van rá.

Ezzel szemben a másik, általunk erősnek nevezett verzióra, amely önálló diszciplína megteremtését tűzi ki célként, saját kánonnal és intézményekkel, véleményünk szerint már jóval aggályosabb jövő vár. Leginkább azért, mert – képletesen szólva – maga az információs társadalom sem elkülönült kontinens, nem független entitás. Ezt könnyű belátnunk, hiszen ha nem így volna, akkor bizony léteznie kellene a társadalmi jelenségek olyan csoportjának is, amely kívül esik az információs társadalmon. Ez azonban ellentmondani látszik az elmélet alapvető logikájának. És itt megint csak arra kérjük az olvasót, hogy vegye észre, mindez nem egyszerű játék a szavakkal.

Csupán egy példa. Vegyük akár az információs társadalom olyan tipikus szakterületeit, mint az e-kormányzat vagy éppen az e-demokrácia. Nagyon hamar beláthatjuk, hogy az ilyen és ehhez hasonló „e-projektek" sorsát döntően meghatározzák a „nem e" tényezők. Nota bene, az ITE Castells műveit kanonizálni szándékozó kutatói gyakran megfeledkeznek arról, hogy Castells szerint az identitás – valójában a kultúra – az, ami meghatározza az információs társadalom kialakulásának mikéntjét, nem pedig fordítva (lásd pl. Castells–Himanen 2002).

Megítélésünk szerint tehát technológiailag tájékozott és inspirált társadalomtudományra van szükség, nem pedig nehezen áttekinthető, a közös nyelv és fogalomkészlet megteremtése szempontjából túl sok és – ma már beláthatjuk – meddő energiákat pazarló, univerzális ITE-kánont célul kitűző kutatásra.

Egy tudományterület intézményesülését nem pusztán az abban részvevők szándékai határozzák meg. Az ITE gyenge verziójának pozícióit ez a tágabb kontextus is erősíti, ugyanis az információs társadalom addig maradhat meg magyarázó metaforának és akár a gyenge program szerint alkalmazható csoportképző erőnek, amíg az információs, késő modern (vagy nevezzük bárhogyan) korszak többi metaforájánál nagyobb eséllyel kínál magyarázatokat a jelenségekre. Ez a metaforák közötti harc nem éteri tisztaságú. A divat logikáját követve egy idő után az újszerű, a szokatlan mindig előnyben van a már megszokotthoz és bevetthez képest. Az információs társadalom addig marad majd meg metaforaként, narratívaképző erőként, amíg izgalmas intellektuális teljesítményekkel igazolja használatát. E tekintetben egy nyitott végű történet szereplői és nézői vagyunk...

Irodalom

Barney, Darin 2004. *The Network Society.* Cambridge (UK), Polity Press.

Baumann, Zygmunt 1989. *Modernity and The Holocaust.* Ithaca (NY), Cornell University Press.

Baumann, Zygmunt1989. *Modernity and Ambivalence.* Ithaca (NY), Cornell University Press.

Baumann, Zygmunt 1992. *Intimations of Postmodernity.* London – New York, Routledge.

Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott 1994. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order.* Cambridge (UK), Polity.

Beck, Ulrich 1988. *Risikogesellschaft - Auf dem Weg in eine andere Moderne.* Frankfurt am Main, Suhrkamp. Magyarul: Beck, Ulrich 2003. *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba.* Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.

Bell, Daniel 1999 [1973]. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting.* New York, Basic Books.

Beniger, James 1986. *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society.* Cambridge (MA), Harvard University Press. Magyar nyelvű kiadása: Beniger, James R. 2004. *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai.* Fordította Rohonyi András. Budapest, Gondolat Kiadó. /Információs Társadalom Klasszikusai./

Castells, Manual 2000 [1998]. *The End of Millenium.* Oxford, Blackwell.

Castells, Manuel – Himanen, Pekka 2002. *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model.* Oxford, Oxford University Press.

Castells, Manuel 1996. *The Rise of the Network Society.* Oxford, Blackwell. Magyar nyelvű kiadás: Castells, Manuel 2005. *A hálózati társadalom kialakulása.* Fordította Rohonyi András. Budapest, Gondolat Kiadó.

Castells, Manuel 2003 [1997]. *The Power of Identity.* Oxford, Blackwell. Magyar nyelvű kiadás: Castells, Manuel 2006. *Az identitás hatalma.* Fordította Rohonyi András, Berényi Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó.

Dessewffy Tibor 2004. *Bevezetés a jelenbe. Az információs kor szociológiája.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Dessewffy Tibor – Ságvári Bence 2006. Indikátor fetisizmus, avagy az elgörbült méterrúd. In: *Információs Társadalom*, 2006/3, 29–39.

Drucker, Peter 1969. *The Age of Discontinuity.* London, Heinemann.

Giddens, Anthony 1990. *The Consequences of Modernity.* Cambridge (UK), Polity.

Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge (UK), Polity.

Giddens, Anthony 1992. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies.* Cambridge (UK), Polity.

Király Gábor 2005. Hovatovább STS? Fejtegetések az értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán. In: *Replika*, 51–52, 2005. november, 25–56.

Kumar, Krishan 2005. *From Post-Industrial to Post-Modern Society.* Oxford, Blackwell.

Lash, Scott – Urry, John 1988. *The End of Organized Capitalism.* Madison (WI), University of Wisconsin Press.

Machlup, Fritz 1962. *The Production and Distribution of Knowledge in the United States.* Princeton (NJ), Princeton University Press.

Marcuse, Herbert 1964. *One-Dimensional Man.* Boston, Beacon Press.

Nyíri, Kristóf 1999. Castells: The Information Age. Könyvismertetés. In: *Replika*, 36, 1999. június. 157–181.

Pintér, Róbert 2000. A globális információs társadalom: Castells – The Information Age. In: *Jel-Kép*, 2000/3, 11–26.

Ransome, Paul 1999. *Sociology and the Future of Work*. Aldershot, Ashgate.
Toffler, Alvin 1970. *Future Shock*. New York, Random House.
Touraine, Alain 1971. *The Post-Industrial Society; Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York, Random House.
Woodward, Kathleen 1980. *The Myths of Information: Technology and Post-Industrial Culture*. London, Routledge.
Z. Karvalics László 2007. Információs társadalom – mi az? Egy kifejezés jelentése, története és fogalomkörnyezete. In: Pintér Róbert (szerk.): *Az információs társadalom. Az elmélettől a politikai gyakorlatig*. Budapest, Gondolat – Új Mandátum.

Dessewffy Tibor
Szociológus az ELTE Társadalomtudományi Karának docense. 1989-ben az ELTE-n jogi, majd egy évvel később szociológiai diplomát szerzett. Szociológusi doktori fokozatát az Amszterdami Egyetemen szerezte. 1998-ban a *New School for Social Research* vendégelőadója, majd 2001-ben az Edinburghi Egyetem Mellon ösztöndíjas kutatója volt. Tanulmányaival elnyerte a Pro Scientia és az Erdei Ferenc-díjat. A *World Internet Project* magyarországi szakmai vezetője, a Demos Magyarország elnöke, a Nemzeti Hírközlési és Informatikai Tanács tagja. Főbb érdeklődési területei: az információs társadalom elméletei, a posztmodernitás szociológiai következményei, a technológiai fejlődés kulturális kihatásainak vizsgálata és a hétköznapi élet tudásszociológiája. Számos tudományos cikk, tanulmány és könyv szerzője. Fontosabb művei: *Kedélyes labirintus* (1997), *Iskola a hegyoldalban* (1999), *A kocka el van vesszve* (2002), *Bevezetés a jelenbe* (2005).
E-mail: tdessewf@mail.datanet.hu

Ságvári Bence
Szociológus az ITHAKA Kht. kutatási igazgatója és az MTA Regionális Kutatások Központjának munkatársa. 2001-ben szerzett szociológus diplomát az ELTE Társadalomtudományi Karán. 2002-óta ugyanott a Szociológia Doktori Iskola hallgatója, jelenleg disszertációját készíti. 2000-ben a University of Westminster, 2004-ben a bloomingtoni Indiana University ösztöndíjas kutatójaként dolgozott. A World Internet Project magyarországi kutatócsoportjának tagja. Kutatási területei közé tartozik az információs technológiák társadalmi-gazdasági hatásainak, továbbá az értékek és attitűdök, a kultúra gazdasági vonatkozásainak vizsgálata.
E-mail: sagvari@t-online.hu

Demeter Tamás

Eszme- és kommunikációtörténeti tanulságok a mobil információs társadalom kutatói számára

ESZMETÖRTÉNET ÉS KOMMUNIKÁCIÓTÖRTÉNET[1]

Bevezetés

Az elmúlt ötven évben számos kommunikációtörténeti belátás jelentett inspiratív erőt a tágan felfogott eszmetörténeti kutatások számára, a tudománytörténet-írástól egészen a filozófiatörténeti vizsgálódásokig. Hogy az egyik legjelesebb példát említsem, immár úgyszólván tudománytörténeti közhely, hogy a könyvnyomtatás technológiája és elterjedésének szociológiai következményei átalakították a tudományos kutatás gyakorlatát, és komoly hatással voltak a tudományos forradalom kibontakozására (lásd Eisenstein 1979 és Johns 1998). Mostanra világossá vált, hogy a csillagászatban bekövetkező „kopernikuszi forradalom" szorosan kapcsolódott a nyomtatási technika fejlődéséhez, és alapvető strukturális változások kiindulópontja volt a tudóstársadalmon belül. Az ezen a területen végzett kutatások tanulságai alátámasztják azt a vélekedést, hogy a kommunikációs technológia jelentős változásai – közvetlenül és társadalmi változásokat indukálva egyaránt – bizonyos megismerésbeli következményeket eredményeznek. Ilyesfajta következmények a megváltozó világképek (pl. a vizualitás fokozódó szerepének köszönhetően), a politikai és vallási ideológiák átalakulása (pl. a tudás demokratizálódása, széles körben hozzáférhetővé válása révén), a tudás felhalmozódásának elősegítése (pl. a tudományos kommunikáció kiterjesztésével és sebességének növelésével) stb. A könyvnyomtatás ebben a kontextusban – Ian Hacking (1999) találó kifejezésével élve – olyan új „gondolkodási stílusok" elterjedése mögötti hajtóerőnek tekinthető, mint amelyek az elkövetkező évszázadokban befolyásuk alatt tartották az emberi megismerést.

A kommunikációs technológiák által a megismerésre gyakorolt, történetileg valószínűsíthető hatások belátása többeket inspirált arra, hogy megpróbálják feltárni a mobilkommunikáció lehetséges kognitív következményeit. Miközben nem zárom ki más inspiratív források lehetőségét, ebben a tanulmányban azt igyekszem megmutatni, hogy a kommunikáció történetéből merített tanulságok, ha megfelelően kezeljük őket, nem támogatják ezeket a kutatásokat. Érvelésem magja a kommunikáció kétféle fo-

[1] Hálás vagyok Nyíri Kristófnak, aki meghívott a *Seeing, Understanding, Learning in the Mobile Age* (Budapest, 2005 április 28–30.) című konferenciára, s ezzel e tanulmány megírására indított. Hálás vagyok azért is, hogy ez a kritikai hangvételű előadás ott elhangozhatott. A jelen tanulmány bővített változata a Nyíri Kristóf szerkesztette *Mobile Understanding: The Epistemology of Ubiquitous Communication* (Bécs, 2006, Passagen) című kötetben megjelent azonos című tanulmányomnak.

galmának a megkülönböztetése. Az első a *szignifikáns kommunikáció*, amely releváns szerepet játszik a generációk közötti tudásmegőrzés és -átörökítés folyamatában. Ez az a kommunikáció, melynek révén megőrződik a társadalom kognitív öröksége – tág értelemben, azaz a tudományos tudástól egészen az etikai és esztétikai tudás különböző formáiig. A második, a *nem szignifikáns kommunikáció* nem játszik ilyen lényegi szerepet ezekben a folyamatokban. Ez a distinkció tisztán kognitív megfontolásokon alapul – még akkor is, ha ezeket a fogalmakat itt igen tágan értelmezem, úgy, hogy felöleljék a tudás minden formáját, a tudománytól a filozófiáig, az ideológiákig és a művészetig –, és nincs köze a mobilkommunikáció politikai és szociológiai jelentőségéhez, melyet itt sem tagadni, sem érinteni nem kívánok. Mindazonáltal úgy fogok érvelni, hogy a dolgok jelen állása szerint a mobilkommunikáció közel sem része a kognitív szempontból szignifikáns kommunikációnak – noha a jövő persze tartogathat meglepetéseket.

A kommunikációtörténet haszna az eszmetörténet-írásban

A fentieket alátámasztandó, hadd illusztráljam először röviden, hogy milyen hasznát lehet venni a kommunikációtörténeti belátásoknak az eszmetörténet-írásban. Itt érdemes azokra a kommunikációtörténeti fordulópontokra összpontosítani, amelyek alapvető átalakulást hoztak a kommunikáció módszereiben és technológiájában. Ilyen fordulópontok a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés, a könyvnyomtatás feltalálása és az elektronikus média megjelenése, mivel ezek szorosan összefonódnak azzal, ahogyan a tudás raktározásáról, szerveződéséről és strukturálásáról gondolkodunk, és ezek játsszák a központi szerepet e tanulmány gondolatmenetében. Példáimat nagyrészt a Marshall McLuhan és Harold Innis körül szerveződő Torontói Iskola által inspirált kutatásokból merítem, mivel ezek közös vonása, hogy a kommunikációs technológia fejlődését az eszmetörténetben feltárható folyamatok egyik legfontosabb forrásának tekintik (lásd Carpenter 1992). Álláspontjuk szerint bensőséges kapcsolat áll fenn gondolat és médiuma között, s a kommunikáció módszerei nem pusztán az általuk továbbított üzenet formáját, hanem annak tartalmát is alapvetően befolyásolják – ahogyan az illető gondolatokat kommunikáló ágens gondolkodásmódját is.

Vegyük szemügyre először Eric Havelock híres *Preface to Plato* című könyvét. Havelock szerint a platóni ideák absztrakt, vizuális alapú fogalmi keretbe illeszkednek, amelynek terminusai szervesen kötődnek az írásbeliség tapasztalatához. Adam Parry (1971, XLVI) ekképpen kommentálja Havelock művét: „Havelock mélyre pillantva és gazdagon illusztrálva mutatja be azt, amit ő az elme homéroszi állapotának nevez. Arra vállalkozik, hogy a görög kultúra központi kommunikációs eszközének, az orális költészetnek a pszichológiai és társadalmi implikációit elemezze. Legmarkánsabb állítása, hogy ez a kultúra még az epikus tradíció eltűnése és a költészet jellemzően írásbeli formáinak felemelkedése után is uralkodó maradt egészen Platón koráig, s az ő háborúja a költők ellen az *Állam*ban és máshol úgy magyarázható, mint a próza, a tudomány, az absztrakt gondolkodás és az írás legjelesebb képviselőjének a hangzó szó korábbi civilizációjának alapjai ellen intézett támadása."

Platón absztrakt terminusainak, a „jóság" és az „igazságosság" ideáinak nincsen előzménye a homéroszi szótárban. Az írás logikája kínálja az alapot az absztrakt terminusok szemantikájához: az írott szavak a beszélt szavak jelei, s ez a tény azt a benyomást kelti, hogy a szavak mindenképpen jelölnek valamit. Ezért az absztrakt terminusok referenciájának végső tárgyaiként absztrakt tárgyakra van szükség ahhoz, hogy a terminusoknak jelentésük legyen. Továbbá, és ettől nem függetlenül, Platón híres támadása a költészet ellen nem valamilyen személyes esztétikai vélemény kifejeződése, hanem valójában ismeretelméleti alapú politikai érvelés. A költők kitiltását az ideális államból kielégítően indokolja az, hogy a mimézis költői eszköze mint *doxa* az *episztémé* antitézise, s ezért nem tarthat számot a valódi tudás státusára, és nem alkalmas az ideális állam nevelési alapjainak megteremtésére. Ez a tudás a platóni ismeretelmélet és metafizika szemszögéből nem lehet hiteles, ezért a szóbeliség tradíciójának nincs helye a megismerés birodalmában, és képviselőinek sem az ideális államban.

A Torontói Iskola előfutárának tekinthetjük az Ágostonról szóló tanulmányokat Balogh József tollából (lásd Demeter 2004), aki Havelockéhoz hasonló stílusban értelmezi az egyházatya filozófiáját. Noha a két koncepció időben viszonylag távol esik egymástól, hiszen hozzávetőleg negyven év választja el őket, szemléletmódjuk mégis közös: amit Balogh a sorok között, burkoltan tételez fel – jelesül, hogy Ágoston gondolkodásának kibontakozása nem függetleníthető az írott és a hangzó szó korabeli konfliktusától –, azt Havelock nyíltan kimondva elméletének magjává teszi. Kettejük értelmezésében közös az a tézis, hogy Platón és Ágoston gondolatainak helyes megértéséhez segítségül kell hívnunk az írott és a hangzó szó konfliktusát, s egyetértenek abban is, hogy mindkét tudós a szóbeliségtől az írásbeliséghez vezető átmenet filozófusa. Felfogásuk különbsége eredendően abban áll, hogy Balogh idejében még nem fejlődött ki az a kifinomult fogalmi keretrendszer, amelynek a kezdetei Havelock mondanivalójának a megfogalmazásakor már rendelkezésre álltak, s így Balogh némiképpen homályosabban, kevésbé konkrétan fejti ki álláspontját, mint Havelock.

Balogh vizsgálódásai szempontjából elsősorban az Ágoston művei kapcsán felmerülő esztétikai kérdések kapnak igen nagy hangsúlyt. Eképpen fogalmaz: „Szent Ágoston *vallásos* megtérését, amelynek története a Confessiones, egy *formális*, mondhatnók esztétikai előzi meg, amely Augustinus számára később is csak részben vált tudatossá, s amelynek egyes állomásait csupán egy-egy szó, egy közbevetett mondat vagy egy rendkívüli tournure jelzi" (Balogh 1918, 7). Ágoston megtérésének hátterében Balogh tehát végső soron valamiféle esztétikai fordulatot sejt, amit Ágostonnak az antik retorikától való elfordulásában lát kiteljesedni. Ez jelenti azt a fordulópontot is, amely a valódi filozófiai kérdések fölvetésének lehetőségét megteremti: „egy évtizedre volt szüksége Ágostonnak – fogalmaz Balogh (1943, XXXIII) –, hogy a Vallomások szó- és formakincsét kialakítsa. [...] Valójában nem egyéb ez, mint a korábbi időszak *hagyatékával* való leszámolás. Ágostonnak egyik [...] levelében olvassuk a szép és fontos mondatot: »Kitéptem magam abból a gyűlöletes hálóból, mely a filozófiától visszafogott, azáltal, hogy elvette tőlem az igazság felismerésének reményét: pedig az Igazság a lélek étke«." Balogh tehát Ágoston filozófiáját egy bizonyos – általa esztétikainak nevezett – konfliktus keretei között értelmezi, s azt tartja, hogy ez a konfliktus alapvető és lényegi befolyást gyakorolt nemcsak Ágoston gondolatkifejtési módszereire, hanem magukra a gondolatokra is. Így például Ágoston gondolatainak kibontako-

zása szempontjából lényegesnek látja a hangosan olvasó közönség által támasztott igényeket (Balogh 1918, 26).

Kommunikációtörténeti perspektívából szemlélve: a Platónt és az Ágostont körülvevő szellemi környezetek egy bizonyos értelemben hasonlóak voltak: egyaránt átmeneti időszakot jelentettek a letűnő szóbeliség és a megjelenő írásbeliség periódusai között. Balogh és Havelock azt a kommunikációs környezetet vette figyelembe, amelyben a két filozófus gondolkodott és dolgozott. E két egybehangzó értelmezés szerint mind Platón, mind Ágoston a korabeli tradicionális oktatórendszert tekinti ellenségének: Platón a bárdok költészetét támadja, Ágoston a retorikán alapuló oktatást, vagyis mindketten a szóbeliséghez kötődő struktúrákat veszik célba. Ennek magyarázata az írásbeliség fokozatos és egyre erőteljesebb elterjedésében rejlik: az írásbeliség talajáról szemlélve a szóbeliség követelményeihez idomított tudásanyag igazságtartalma megkérdőjeleződik. Az írásbeliséggel megteremtődik a reflexív, kritikai gondolkodás lehetősége, az egyén megszűnik azonosnak lenni a tradícióval: elválik egymástól történelem és legenda, s előtűnik „a mondák ezer apró együgyűsége" (Balogh 1918, 16). Ezzel a jelenséggel szembesül Platón és Ágoston egyaránt, s az írásbeli körülményekhez idomult gondolkodásmód következtében mindketten egybehangzóan elutasítják a szóbeliség ismeretanyagát, olyan filozófiát hozva létre, amely jellegzetesen az *írásbeliség* filozófiája.

Ide kapcsolható Walter Ong *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue* című műve, amelyben a szerző azt mutatja meg, hogy Petrus Ramus gondolkodásának kibontakozása összefüggésben áll a könyvnyomtatás hatásainak elterjedésével. Ong úgy mutatja be Ramus gondolkodását, mintha azt afféle „tipografizált ismeretfilozófia" (lásd Demeter 2002, 66–75) ösztönözte volna. Ramus minden tudást könyvekbe szervezne, így növelné a távolságot a retorikán alapuló kultúra szóbelisége és a könyvnyomtatás által kinevelt vizuális szcientizmus között. A 16. században a tudás eszménye valamiképpen vizuális konnotációkra tesz szert – ez könnyen megmutatható, ha közelebbről elemezzük a filozófusok metaforáit, amikor azok a tudás fogalmáról értekeznek (lásd Demeter 2002, 55–65). Ezt a látványra helyezett hangsúlyt erősítette a tipográfia, amely a gondolatokat mindinkább a látás terébe utalta – sokkal inkább, mint a hangos olvasás uralta kézírásos írásbeliség évszázadaiban. Ebből a szemszögből a ramizmus olyan próbálkozásnak tekinthető, amely a tudást lényegében mint hallottnak tekintő attitűdöt kívánja átformálni, és azt kívánja elfogadtatni, hogy a tudás lényegét tekintve inkább a látásban gyökerezik.

Ramus a gondolkodásra mint lényegileg belső, privát folyamatra tekint, s nem mint dialógusra, még csak nem is az elme magányában folytatott dialógusra. Pedagógiai elméletében nem olyan oktatási rendszerben gondolkodik, amely mester és tanítvány viszonyán nyugszik, hanem a könyveket és olvasóikat veszi alapul – ez nyilvánvalóan lehetetlen lett volna a könyvnyomtatás feltalálása előtt. Nem csupán Ramus pedagógiai koncepciója, hanem ismeretelmélete is a tipográfia hatását mutatja. Dialektikájában Ramus különbséget tesz az *inventio* és a *iuditio* fázisai között. Az első a belátások osztályozásán alapul, amelyet összetevőiknek dichotomizált analízise követ, s ez a folyamat egy komplex diagramot eredményez. A második fázis az ekként analizált összetevők szintézisének folyamata. Ez a módszer az alapja annak a korpuszkuláris ismeretelméletnek, amely az analízis és szintézis descartes-i módszerének előfutáraként fogható fel. Hadd idézzem Ongot (1958, 203): „Ramus hozta szokásba azt a szemléletet, mely sze-

rint minden, legyen az mentális vagy fizikai, kicsiny korpuszkuláris egységekből vagy 'egyszerűkből' áll össze. Úgy tűnik, ennek soha nincs tudatában, mégis – tudat alatt, ám kitartóan és a maga teljességében – ez uralja egész gondolkodását. Ramus ekképpen úgy szemlél minden szellemi tevékenységet, mint számos ilyen elem valamiféle térbeli nyalábbá történő összekapcsolódását, vagy ezen korpuszkuláris egységekből álló nyalábok széttöredezését. Ezek a nyalábok, ha egyszer kialakultak, maguk is korpuszkuláknak tekinthetők, amelyek további kombinációkat tesznek lehetővé, és amelyek további nyalábok nyalábjait alkotják."

Érdekes vonása ennek a képnek, hogy mily erősen támaszkodik a reprodukálható diagramokra: az *inventio* fázisa az analízis folyamatának vizuális, diagramatikus reprezentációjától függ, és erre támaszkodik a *iuditio* fázisa is. Ez a reprezentáció azonban nem adható át pontosan a könyvnyomtatás technológiája nélkül, mivel a kézi másolás folyamatába elkerülhetetlenül hibák csúsznak: a szövegromlás kiküszöbölhetetlen velejárója a kézírásos írásbeliségnek, a kézi másolás lehetetlenné teszi identikus másolatok készítését, és a másolat minőségének áthághatatlan korlátját jelenti a másoló ügyessége. Ezért, ahogy Elizabeth Eisenstein (1979, I. 53) rámutat: „Az a tény, hogy identikus képeket, térképeket és diagramokat szemlélhetnek egymástól távoli olvasók, önmagában is bizonyos kommunikációs forradalmat jelent." Így a kora modern filozófia egyik legfontosabb módszertani belátásának – vagyis az analízis és szintézis gondolatának – értelmessége bizonyos technológiát feltételez, amely nélkül ez az ismeretelméleti ideál nem érhető el. A kézírásos írásbeliségben a szövegromlás ténye értelmetlenné teszi egy ilyen elvárás megfogalmazását, azonban a könyvnyomtatás megnyitja az utat az ismeretelméleti ideálok átalakulása s ezzel a kogníció új módszereinek kialakulása előtt. Ezzel megteremtődik az a lehetőség, hogy Descartes az analízis és a szintézis módszertani pilléreire támaszkodhasson, és Spinoza azt később tökélyre fejleszthesse. Az analízis, a jelenségek és a problémák részekre bontásának stratégiája, melynek révén olyan önevidens igazságokhoz jutunk, amelyekből építkezve szintézis révén deduktív bizonyossággal vagyunk képesek elméleteinket megalkotni – nos, a megismerésnek ez a módja ugyanarra a módszerre támaszkodik, mint Ramus diagramjai: a jelenségek „egyszerűkre" bontásának módszerére. E kognitív ideál pedig – mint láttuk – csak akkor alakítható ki és képviselhető, ha a megismerés és tudásátadás folyamatáról értelmesen lehet olyan képet alkotni, amilyet Ramus ad, s Descartes és Spinoza képvisel.

Egy újabb lépést téve a kommunikáció történetében, fordítsuk figyelmünket az újra megjelenő szóbeliség – vagy ahogy Walter Ong nevezi: a másodlagos szóbeliség kora felé. Ezt a korszakot a beszélt nyelv jelentőségének a technológiai fejlődés által gerjesztett újbóli megnövekedése jellemzi. Nyíri Kristóf egy sor tanulmányban érvel amellett, hogy Wittgenstein késői filozófiája ennek az új szóbeliségnek a hatása alatt áll. Ezek közül kiemelkedik az „Írásbeliség és privátnyelv-argumentum", amelyben Nyíri azt igyekszik megmutatni, hogy a Wittgenstein által egy privát nyelv lehetősége elleni érveléshez választott stratégia, amelyet Wittgenstein egy privát nyelv lehetősége ellen érvelve választ, összekapcsolható azzal az élményvilággal, amelyet ez a szóbeliség kínál. Wittgenstein érve a leggyakoribb értelmezés szerint a privát szabálykövetés lehetősége ellen szól általában, s ezen belül a privát szemantikai szabályok lehetősége ellen konkrétan. A szójelentések szemantikai szabályok, melyek megadják a szó helyes használa-

tának feltételeit, hogy miként kapcsolódnak a világhoz (azaz miként referálnak) stb. Az érv magja az, hogy nem lehetséges szabályokat privát módon követni, mivel ebben az esetben nem tudunk számot adni a jelentés normatív komponenséről, arról, hogy szavainkat használhatjuk helyesen és helytelenül is. Privát szabályok esetén nem lehet megkülönböztetni a helyest attól, ami csupán helyesnek tűnik. Ehhez Wittgenstein szerint a közösség gyakorlatára van szükség, arra, hogy az egyéni gyakorlatokon túl legyen egy olyan gyakorlat, amelyhez képest a szemantikailag helyes, illetve helytelen megítélhető. Ez az érvelés kihúzza a talajt a szemantikai individualizmus filozófiatörténetben oly népszerű doktrínája alól: tagadja annak lehetőségét, hogy szavainkhoz tetszőleges jelentéseket kapcsolva privát nyelvet alakíthatnánk ki, mégpedig azon az alapon, hogy az ehhez szükséges (szemantikai) szabályok privát módon nem követhetők.

Wittgenstein stratégiája azonban Nyíri szerint kudarcot vall, és a privátnyelv-argumentum érdektelen marad, ha azt a kifejlett, mélyen interiorizált írásbeliség körülményei között próbáljuk alkalmazni. Nyíri úgy érvel, hogy Wittgenstein gondolatmenete az írottal szemben a beszélt nyelv elsőbbségén alapul, és hogy az írásbeliséghez kapcsolódó kognitív környezet nem engedi meg, hogy ez a probléma a maga teljességében megjelenhessen. Nyíri itt a szóbeli és az írásbeli, a beszélt és az írott közötti, lényeginek tekintett különbségre utal, s hivatkozik Bronislaw Malinowski tanulmányára a jelentés primitív nyelvekben megfigyelhető problémájáról: „Itt a »primitív nyelv, mely csak tényleges megnyilvánulásaiban létezik«, szembeállítódik a »halott, írott-bevésett nyelvekkel«. Az előbbit, hangsúlyozza Malinowski, *cselekvésmódnak* kell tekintenünk, nem pedig *a gondolat ellenjegyének*. A primitív nyelvben, írja, minden egyes szó jelentése nagyon nagy fokban függ kontextusától, sőt, ahogy fogalmaz, *helyzetkontextusától* (context of situation), vagyis a nyelven kívüli környezettől. Ehhez képest az írott dokumentumok »természetszerűleg izoláltak«, a bennük foglalt kijelentéseket »azzal a szándékkal rögzítették, hogy azok önmagukban megálljanak s önmagukban érthetők legyenek«. A beszélt nyelvi anyag »csupán szárnyaló szavakban él, embertől emberig hatolva«, a szójelentések itt »kibogozhatatlanul összefonódnak ama tevékenység folyamatával, amelybe a nyelvi megnyilvánulások beágyazódnak, s függenek ama folyamattól«. Írásbeliség előtti kultúrákban, hangsúlyozza Malinowski, a nyelv sohasem puszta tükre a reflektált gondolatnak. Az *írásban* viszont »a nyelv sűrített reflexióvá lesz«, az olvasó »okoskodik, reflektál, emlékezik, képzel«." (Nyíri 1994, 100 sk.).

Ez a perspektíva teszi lehetővé Nyíri számára a következő érvelést: a szóbeliség nem kínálja a nyelvünk jelentésteliségéhez elengedhetetlen belső mentális tapasztalat élményét, mivel ilyen körülmények közepette a nyelvi tevékenység nem sugallja, hogy jelentések (vagy ideák) vannak a fejünkben, hiszen a nyelv maga is csak cselekvésmód. Ebben a vonatkozásban a releváns tapasztalat az írásbeliséggel, a magányos olvasóval jelenik meg. És mivel Wittgenstein filozófiáját Nyíri a másodlagos szóbeliséghez köti, így a privát nyelv lehetőségének visszautasítása ugyancsak a szóbeliség újra megjelenő episztemikus körülményeinek és jelentőségének köszönhető. Ugyanakkor másfelől az írásbeliség, megteremtve az egyéni ismeretszerzés feltételeit, valamiféle „kognitív szabadságot" kínál, vagyis annak lehetőségét, hogy eltávolodjunk a kollektíve elfogadott nézetektől. Az írásbeliség viszonyai között a szöveghez való viszonyt találóan jellemzi a „mentalizmus": „Az 'idea' tökéletesen megengedhető teoretikus konstrukció ama megfigyelés alapján, hogy az írott szavak kontempláció, elemzés és kölcsönös összeha-

sonlítás tárgyai" (Nyíri 1994, 110). Ezért, tekintettel arra, hogy a mentalizmus az írásbeliség körülményei között természetes hozzáállásként jelentkezik, a privát nyelv lehetősége nem jelentkezik problémaként: saját mentális tartalmai között mindenki kitüntetett helyzetben van, s így szabadon dönthet arról is, hogy mely ideákat mely szavakkal kíván jelölni.

Néhány tanulság

Vegyük most szemügyre, hogy milyen következtetések adódnak a fenti rövid áttekintésből a „mobiltársadalom-kutatás" (sic!) programja (Nyíri 2007) számára. Világosnak látszik, hogy az eszmetörténet mérföldkövei elhelyezhetők kommunikációtörténeti kontextusban, és gyümölcsözően értelmezhetők ebből a perspektívából. Igen plauzibilis módja a kommunikációtörténet interpretációs szempontú felhasználásának, ha a hackingi „gondolkodási stílusok" rekonstrukciója során támaszkodunk rá: a kommunikáció technológiája befolyásolja, hogy miként gondolkodunk problémáinkról, és bizonyos mértékig befolyásolja azt is, hogy milyen problémákba ütközünk, illetve ütközhetünk. A fenti példákból világos, hogy a kommunikáció történetét tanulmányozva fény derülhet olyan kérdésekre, hogy egyes problémák miért voltak vagy miért nem voltak relevánsak bizonyos időszakokban, továbbá bizonyos gondolkodásmódok, módszertani szabályok miért kerültek előtérbe olykor, és voltak tarthatatlanok máskor. Platón a tisztán szóbeli költészet eszközeivel megjelenített tudásanyag és gondolkodásmód ellen küzdött; Ágoston küzdelme az antik retorika hagyományával közeli rokonságban áll Platón érveivel. Az analízis és szintézis ramus-i módszerét – a gondolkodás általa és utóbb Descartes által kívánatosnak tartott stratégiáját – az identikus másolás technológiája teszi fenntarthatóvá, enélkül ugyanis a kézi másolás technológiájának inherens és ezért kiküszöbölhetetlen fogyatékosságai miatt a módszer megbízhatatlan és eredményei átadhatatlanok. Wittgenstein esetében pedig azt látjuk, hogy az új szóbeliség megjelenése ráirányítja a figyelmet a nyelv lényegileg publikus jellegére, és eltávolít bennünket a locke-i szemantikai ideáltól, miszerint a nyelvi jelentés alapját privát mentális tartalmak képezik.

Ami közös ezekben az illusztrációkban, az az, hogy az eszmék megjelenését és kibontakozását az általam *szignifikánsnak* nevezett kommunikáció történetének kontextusában elemzik és értelmezik. A szignifikáns kommunikáció gondolata nem újdonság, e gondolat megjelenik Condorcet (1986) történelemfilozófiai értekezésében (ebben a tekintetben lásd Z. Karvalics 2004, 84–87), ahol a betűírás megjelenése és a könyvnyomtatás feltalálása egyaránt világtörténelmi korszakhatárokat jelentenek, és éppenséggel a tudásmegőrzés és a tudás-előállítás folyamatában betöltött kulcsszerepük miatt foglalnak el ilyen kitüntetett helyet. Condorcet perspektívájából az írásbeliség teremti meg a tudás akkumulálódásának lehetőségét, a könyvnyomtatás pedig a felhalmozott tudás elterjedését és demokratizálódását hozza magával. Világos, hogy bár Condorcet a szignifikáns kommunikációt nem állítja szembe a nem szignifikáns kommunikációval, az előbbit mégis a történelmi fejlődés hajtóerejének tekinti. A szignifikáns kommunikáció eszméje – és fogalma – még ennél is világosabban jelenik meg Havelocknál (1963, 134 sk.): „Bármely kultúrában a kommunikációnak két területe különíthető el: (a) a

mindennapi efemer és kötetlen érintkezés, és (b) a rögzített kommunikáció területe, mely utóbbi jelenti a szignifikáns kommunikációt, s ez kultúránkban az irodalom – nem a szó ezoterikus értelmében, hanem abban az értelemben, amely felöleli a könyvekben és egyéb iratokban megőrzött tapasztalatot." Ez a megkülönböztetés tökéletesen egybevág az általam itt alkalmazott distinkcióval.

A szóbeliség, az írásbeliség és a másodlagos szóbeliség egyaránt olyan szakaszai a kommunikációtörténetnek, amelyek a tudás előállításának, reprodukciójának és áthagyományozásának folyamatát tekintve határolhatók el egymástól. Az orális költészet a verbalizált tudás megőrzésének kizárólagos módja és eszköze olyan körülmények között, amikor az írott szó kínálta kognitív erőforrások kiaknázhatatlanok: a kifejezés költői eszközei a tudásmegőrzés hasznos mnemonikus eszközei is egyben, amelyek elősegítik, hogy pusztán szóbeli átadás révén is memorizálódjanak a verbális tudásanyag elemei (lásd Lord 1960; Parry 1971; Peabody 1975). Ha az ismeretelméleti relevancia és nem az esztétikai minőség vagy a politikai haszon oldaláról szemléljük, akkor az orális költészet és a retorika haszontalanná válik, mihelyt tudásmegőrző szerepét átveszi az írás. Sőt, költészet és retorika ebből a szempontból egyenesen károsnak, kognitív akadálynak is tekinthető – ahogy Platón és Ágoston annak is tekinti –, mivel a szóban megfogalmazható tudás nem minden eleme fogalmazható meg, ha költői vagy retorikai eszközökre támaszkodunk. Így például a fogalmi vizsgálódásként elgondolt filozófia sem lehetséges, ha feladatát abban látjuk, hogy bepillantást engedjen olyan fontos absztrakt fogalmak természetébe, mint amilyen a „tudás", az „igazságosság" vagy az „idő". Ilyen szabatos fogalmi vizsgálódások költői eszközökkel aligha lehetségesek.

Az írásbeliség kínálta eszközök átformálják, hogy miként gondolkodunk a tudásról, s ennél még fontosabb, hogy új tudáseszmények kialakítását teszik szükségessé. A tudás szervezésének szempontjai egy propozicionálisnak nevezhető ideál felé mozdulnak el: az episztemikus érték központjává a mnemonikus tulajdonságok helyett a kognitív jelentés válik. A másodlagos szóbeliség elérkeztével a hangzó szó ismételten kognitív jelentőségre tesz szert, de egy eddig ismeretlen összefüggésben. Miközben nyilvánvalóan befolyásolja, hogy miként gondolkodunk nyelvről és kommunikációról, legfontosabb következményei inkább azokon a tudásterületeken válnak meghatározóvá, ahol inkább a művészi tulajdonságok fontosak – így például a zene és a filmművészet területén. Így tehát a másodlagos szóbeliség befolyásolja ugyan a tudás előállításának folyamatát, következményei azonban jóval kevésbé messze hatók, mint a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés következményei. Ezt világossá teszi Walter Ong (1982, 136) definíciója is, miszerint a másodlagos szóbeliség „lényegesen megfontoltabb és öntudatosabb szóbeliség, amely az írás és a nyomtatás tartós használatára alapul", azaz olyan szóbeliség, amely az írásbeliséggel tartós szimbiózisban él.

Az, hogy a kommunikációs technológiák kognitív képességeinkre, valamint egész gondolkodásunkra és világlátásunkra gyakorolt hatásai egyáltalán feltérképezhetők, éppenséggel annak köszönhető, hogy ezek a technológiák a szignifikáns kommunikációhoz tartoznak, s szerepet játszanak a tudás előállításának és generációk közötti átadásának folyamatában. Így a kommunikációtörténet és az eszmetörténet kapcsolatainak tanulmányozása hozzájárul ahhoz, hogy a szellemi fejlődés történeti képét kialakíthassuk, és ezáltal anyagot kínál ahhoz, hogy kognitív képességeinkről külső (azaz társadalmi, technológiai stb.) körülmények kontextusában adjunk számot. Ugyanakkor a szig-

nifikáns kommunikációnak nem része a társadalmi kommunikáció minden formája. Így például a szóbeli érintkezés ebben a tekintetben a könyvnyomtatás virágkorában perifeerikussá vált – annak ellenére, hogy az oktatás és képzés nélkülözhetetlen eszközeként valamilyen szerepet mindvégig megtartott. Másrészt a politikai pamfletek, napilapok, szerelmes levelek, SMS-üzenetek stb. is tipikusan ahhoz a másikfajta kommunikációs tevékenységhez tartoznak, amely az itt tárgyalt kognitív-történeti kontextusban nem szignifikáns.

Ennek megfelelően ebben a tanulmányban azt tagadom, hogy a kommunikáció történetére támaszkodva – ha azt a fent vázolt terminusokban értjük – igazolható volna az a gondolat, miszerint a mobilkommunikációnak a fenti technológiákhoz mérhető hatása lenne. A kommunikációtörténet és az eszmetörténet kapcsolatainak tanulságai kétes értékűek, ha a mobilkommunikáció kognitív következményeinek kutatását hivatottak legitimálni. Ezt az magyarázza, hogy a mobilkommunikáció tipikusan *nem szignifikáns* kommunikáció. A mobiltelefonok nem kognitív eszközök abban az értelemben, ahogyan például a könyvek azok. Nem arra szolgálnak, hogy tudást továbbítsanak, és még kevésbé, hogy azt reprodukálják – még akkor sem, ha a tudást itt igen széles értelemben fogjuk fel, úgy, ahogy ebben a tanulmányban teszem, vagyis még akkor sem, ha elfogadjuk az esztétikai tudás kategóriájának létjogosultságát. A mobiltelefonok a társas kapcsolatok fenntartásának hasznos eszközei, erre tökéletesen alkalmasak is, és ebben a tekintetben használatuk különféle mintái a szociológiai vizsgálódások fontos területét jelentik. Nyilvánvaló, hogy játszhatnak szerepet kognitív folyamatokban, például használhatók számítógépekkel összekötve vagy akár azokba beépítve is, és ezzel segítségünkre lehetnek abban, hogy hozzáférjünk az internethez – amely viszont alkalmasint része a szignifikáns kommunikációnak. Ebben az esetben azonban a mobiltelefon hasznos, ám pusztán az internethez való hozzáférés periferikus eszköze, s relevanciája így független a mobiltechnológiától: relevanciája a szignifikáns kommunikáció vonatkozásában itt az internetnek van. Ami tehát ebben a kontextusban érdekes lehet, az inkább az internet helye a kommunikációtörténetben, s inkább ennek tanulmányozásához kínálnak jó alapot az eddigi eszmetörténeti vizsgálódások. Az internet összefüggésében alkalmasabban vethetők fel a tudás előállításának, szerveződésének és átörökítésének kérdései (lásd pl. Laki és Palló 2001), mint a mobiltechnológia kapcsán.

Az elmondottakkal nem azt tagadom, hogy a mobiltechnológia és a mobiltelefon-használat következményeit érdemes lenne vizsgálni. Az itt előterjesztett tézis kevésbé robusztus: a kommunikációtörténeti szempontok eszmetörténeti tanulságaira tekintettel nem kellene azt várnunk, hogy a mobiltelefónia átalakítja gondolkodási folyamatainkat. Ugyanakkor potenciálisan fontos társadalmi hatásai – a közösségek átalakulása, az információcsere sebességének növekedése stb. – miatt a mobiltechnológia indirekt, ám kognitív szempontból is releváns hatással lehet ránk. Ezek a társadalmi következmények azonban közel sincsenek még feltárva, és nem értjük őket eléggé. Ezért a dolgok jelenlegi állása szerint a mobiltelefont érdemes inkább a számos olyan eszköz egyikének tekinteni, amelyek szerepet játszhatnak kognitív szempontból potenciálisan fontos átalakulásokban. Ma úgy tűnik, hogy a mobiltechnológia kiegészítője lehet azoknak a változásoknak, amelyeket az internettechnológia indított el és alakít ma is.

Irodalom

Balogh József 1918. *„Vasa lecta et pretiosa" – Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlata.* Budapest, Franklin Társulat.

Balogh József, 1943. *Szent Ágoston Vallomásai*, 2 köt. Budapest, Franklin Társulat.

Carpenter, Edmund 1992. Remembering *Explorations. Canadian Notes and Queries* 46, 3–13.

Condorcet, Nicholas de 1986. *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története.* Budapest, Gondolat.

Demeter Tamás 2002. *Az eszmék tipográfiája: A modern filozófia kezdetei kommunikációelméleti nézőpontból.* Budapest, Osiris.

Demeter Tamás 2004. A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai.* Budapest, Áron.

Eisenstein, Elisabeth 1979. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe.* 2 vols. Cambridge, Cambridge University Press.

Hacking, Ian 1999 [1985]. A tudományos gondolkodás stílusai. In: Forrai Gábor és Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Áron.

Havelock, Eric A. 1963. *Preface to Plato.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Johns, Adrian 1998. *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making.* Chicago, University of Chicago Press.

Laki János – Palló Gábor 2001. A tudományos kommunikáció átalakulása. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil Információs Társadalom.* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete – Westel.

Lord, Albert B. 1960. *The Singer of Tales.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Nyíri Kristóf 1994. Írásbeliség és privátnyelv-argumentum. In: *A hagyomány filozófiája.* Budapest, Lukács Archívum – T-Twins.

Nyíri Kristóf (szerk.) 2007. *Mobiltársadalomkutatás: Paradigmák – Perspektívák.* Budapest, MTA – T-Mobile.

Ong, Walter J. 1958. *Ramus, Method and the Decay of Dialogue.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Ong, Walter J. 1982. *Orality and Literacy.* London, Methuen.

Parry, Adam 1971. „Introduction". In: *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry.* Oxford, Clarendon Press.

Peabody, Berkeley 1975. *The Winged Word.* Albany, State University of New York Press.

Z. Karvalics László 2004. *Bevezetés az információtörténelembe.* Budapest, Gondolat – Infonia.

Demeter Tamás

Filozófus az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. *Az eszmék tipográfiája* (Budapest, 2002, Osiris) című könyv szerzője és az *Essays on Wittgenstein and Austrian Philosophy* (Amsterdam/New York, 2004, Rodopi) című kötet szerkesztője.

E-mail: demeter@webmail.phil-inst.hu

Z. Karvalics László

Információs társadalom – a metakritika hiábavalósága és gyötrelmessége

Kardos Lajos egykori tanítványai gyakran emlegetik szeretett, tisztelt és – különösen vizsgaidőszakok táján – rettegett Mesterük már-már szélsőségesen eltúlzott törekvését a kifejezés és a fogalomhasználat pontosságára. A kiváló pszichológus ugyanis nem ismert tréfát: ha valaki véletlenül úgy fogalmazott a patkánykísérletek ismertetésekor, hogy az állat „befordult a sarkon", megnézhette magát, mert a helyes kifejezés az lett volna, hogy „megváltoztatta lokomóciója irányát".

Az információs társadalom irodalmának lassan két évtizedes búvárlása során fokozatosan erősödött bennem az érzés, hogy egy regiment Kardos Lajos sem lenne elég ahhoz, hogy a fogalmi inkonzisztencia, a felszínesség, a felületesség és az ismerethiányból fakadó magabiztos tévedések tömör falanxával szemben érdemes és értelmes dolog volna csatába szállni. Ez a kiterjedt és tagolt szöveghagyomány ugyanis bonyolult, többgenerációs referenciahálózatba szerveződik, ahol az első generációs ostobaságból második generációs hivatkozás lesz, ami a harmadik generációs kritikának már erős argumentumává fejlődik. A „nagy gondolkodók" árnyékában epigonok sárkányfog-veteményeiből sarjadt csapatok serénykednek, csakhogy nekik se kedvük, se idejük a valódi elmélyedésre, a forráskritikára, a gondolkodás kínjaira és az absztrakciókkal való szabadfogású birkózásra. A „nagy megmondások" mögül legtöbbször hiányzik a valódi olvasásteljesítmény, az eredeti szövegek gyakorta ismeretlenek, és mivel az interpretációkat már az előítéletek és elfogultságok elektromágnesei hajlítgatják, régóta meggörbült az a fogalmi tér is, amelyben valódi vita, vérbeli gondolati párbajok volnának vívhatók. Az előremutató „kritika" devalválódott, és helyette – Jászi Oszkár kedves kifejezésével – „gondolatrest" publikációs pótcselekmények zajából kellene „kihallani" a tartalmas tudományos üzeneteket. Ilyen értelemben (is) igaza van a Dessewffy–Ságvári párosnak: nem csoda, hogy természetes út vezet az információs társadalom elméletének kiüresedése felé.

Ennek az eszmetörténeti Augiász istállónak a megtisztítása több Héraklészért is kiált, de ki az, aki képes volna elterelni a folyókat? Hiszen vagy egy igazi „Nagy Elmélet" rakhatna rendet, magyarázó erejével elsöpörve a fogalmi hordalékot, vagy hosszú éveket kellene szentelni arra, hogy aprólékos historiográfiai és filológiai vizsgálatokkal, Kardos Lajos „irályának" követésével költözzön rend a rendetlenségbe, s átláthatóvá és leírhatóvá váljon a mind disszonánsabb irányba fejlődő narratívák torz természetrajza.

Csakhogy nem vagyunk félistenek, a társadalomtudomány inkább szervezetszociológiai, mintsem intellektuális nyomás alatt álló taposómalmaiban még a témaválasztásaink is kompromisszumok eredményei: mindig akad „sürgősebb", fontosabb elvégeznivaló, mint a ránk senkitől sem szabott „küldetés" beteljesítése. Ki akar Don Quijote lenni a maga szűkebb tudásközösségében? Miért mulassuk az időt tisztázó elmélettörténeti rekonstrukciókkal, amikor itt süvít körülöttünk az információs szélvihar, és szinte

minden rohamával átalakítja-átrendezi a jól ismert társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális tájképet?

A rossz lelkiismeret miatt azért néha, „mintegy mellékesen", célzott lövéseket adunk le – nem is a legveszélyesebb, hanem inkább a legbosszantóbb szellemi termékekre és szerzőkre. Hiszen az információs társadalom irodalmában régóta helyet követelnek maguknak a teoretizált morális pánik szószólói, az összeesküvés-elméletek új generációjának napszámosai, a már régen megcáfolt közhelyeket és mítoszokat újra felfedező dilettantizmus neofitái,[1] sőt a már magunk mögött hagyottnak hitt múlt avítt és ordas eszméit információs nyelvezettel modernizáló szellemi bajkeverők is. Egy-egy „sorozatlövés" erejéig jólesik beugrani a lövészárokba,[2] de ki akarja leélni tudományos életét golyózáporban és sárban? Így aztán a legkisebb ellenállás irányába haladva *Velük*, a hamis tudat bajnokaival még megvívjuk olykor-olykor a harcot, de az „igazi" frontra már nem merészkedünk ki, hiszen azt csak teljes fegyverzetben volna érdemes – ehhez viszont nélkülözzük legszűkebb és legértékesebb erőforrásunkat, az időt.

Az *Információs Társadalom* „kritikai" tematikus száma módot ad arra, hogy – későbbi kutatásokat inspirálandó – megpróbáljam feltérképezni és modellezni az információs társadalommal kapcsolatos kritikai szövegtermést, és az eképpen kifeszített tipológiai térbe elhelyezzek számos, általam problematikusnak tartott megközelítést és szerzőt. A két leginkább kártékonynak tartott, legjobban elterjedt jellegzetes kritikai pozíció tarthatatlanságát részletes elemzéssel igyekszem bizonyítani.

Scott Lash és a „dezinformációs társadalom"

Lehetséges egyáltalán kritikai elmélet a kortárs információs társadalomban? – teszi fel a kérdést Scott Lash 2002-ben megjelent könyvében (Lash 2002). És mivel úgy látja, hogy a „globális információs rend" (*global information order*) afféle „kis gömböcként" mindent magába szippantott, nem maradt hely, ahonnan „külső" kritikai reflexiókat lehetne megfogalmazni. S mivel nincs menekvés az „információs rend" elől, a kritikai elmélet a továbbiakban nem lehetséges. A kritikának egyetlen felülete marad, magának az információnak a kritikája (*thus the critique of information will have to come from inside the information itself*).

[1] A velük foglalkozó – sajnálatosan gyér – irodalomból l. leginkább Sandywell (2006).

[2] Az információs kultúra téves közhelyeinek ostorozásával kezdtem (Z. Karvalics 1998), majd az információs túltelítettség mítoszának megcáfolásához hívtam segítségül egy friss amerikai tanulmányt (Z. Karvalics 2000a). Az internetre fenyegetésként tekintő és a hálózati polgár torzképeit gyártó szerzőknek szólt egy rövidebb cikk (Z. Karvalics 2000b) és egy hosszabb tanulmány (Molnár – Z. Karvalics 2000). Utóbb a szociológus szakmai közösség számára igyekeztem összefoglalni, hogy melyek az információs társadalom diskurzusának tisztaságát leginkább veszélyeztető téves kiindulópontok és pozíciók (Z. Karvalics 2003). Az egyébként fontos, ökológiai és médiakritikát összekapcsoló megközelítés és szemléletmód néhány elhibázott kiindulópontjának és következtetésének összetevőire hosszabb tanulmányban tértem ki (Z. Karvalics 2004). Az információs társadalomra vonatkozó összeesküvés-elméleteket (Z. Karvalics 2005) és a kortárs médiatartalmakkal kapcsolatos, akár akcionista dühbe is átforduló morális pánik tarthatatlanságát és veszélyességét is nagyobb lélegzetű tanulmányban igyekeztem bemutatni (Z. Karvalics 2006).

De mi is volna ez az „információkritika"? Lash az információ három tulajdonságából (illékonyság, kormányozhatatlanság, eldobhatóság) vezeti le a reflexióképtelenség tézisét.

Az illékonyság (*ephemerality*) az információáramlás sebességének volna a következménye – mivel újabb és újabb hullámban érkezik az információ, nem marad idő a feldolgozásra, így minden csak „átszalad" rajtunk, és „hullámról hullámra" lazulnak azok a szálak, amelyek az adekvát jelentéseken keresztül kötnek minket a valósághoz.

A kormányozhatatlanság (*ungovernability*) az információ afféle hiányzó „láthatatlan kezére" utal: vajon milyen szervezőelvek szerint válik kezelhetővé ez az irtózatossá nőtt áramlás? S mivel a „piac" valamennyire mégis szabályozza a tőke és a pénz mozgását, az információét viszont nem, az információ világa anarchikusabb, mint a tőke birodalma.

Az „eldobhatósággal" (*disposability*) Lash arra igyekszik rámutatni, hogy ahol információs javak vannak, ott kell lennie információs szemétnek is. Az információfeleslegből egész egyszerűen szemét lesz, mivel az „anarchia" miatt nem vonatkoznak rá feldolgozási-újrahasznosítási szabályok. A szemét így az egész információs társadalom metaforájává válik (*Garbage is a metaphore for the whole information society*).

Az információ e három tulajdonsága együttesen vezet az intelligencia hiányához (*unintelligence*) és emiatt a hiteles reflexióra való képtelenséghez. Ez valójában nem is információs társadalom – hangzik Lash konklúziója –, hanem „dezinformációs társadalom" (*disinformation society*).

Lash koncepcióját, világmagyarázatát, megközelítésmódját, kiindulópontjait és egész érvelését *sokszorosan elhibázottnak, leszűkítőnek és tévesnek* tartom: a szerzőre magára azonban mint *a témában jártas, olvasott, a valóság általa vizsgált összefüggéseire érzékeny* gondolkodóra tekintek (akárcsak rangos kiadója, a Sage). Lasht ugyanis nem befolyásolják előítéletek, nem tesz engedményt az ostobaságok zászlóvivőinek: egyszerűen saját logikai és módszertani hibáinak a foglyává válik. Nem torzítja el prekoncepciója érdekében a valóság leírását, csak éppen az elemzése – a rosszul megválasztott szempontok miatt – nem lehet sikeres. Teljesítményének tudományos értékét éppen állításainak megcáfolhatósága bizonyítja. Fogjunk is hozzá, illusztráció gyanánt, az elsőhöz![3]

Lash illékonyságtézise kísértetiesen emlékeztet Hajnal István írásbeliség-kritikájára, amelyre Kondor Zsuzsanna tanulmánya irányítja rá a figyelmet: „[Hajnal] saját korát azon kornak tekinti, ahol az írásbeliségben kialakuló gondolkodás- és szemléletmód elszakad a mindennapok világától, s mintegy önmagába zárkózva, az élettől idegenné válva, saját mechanizmusainak kiszolgáltatva voltaképp kiüresedik. [...] A szövegek világa nem gyarapodhatnék emberi hozzájárulás nélkül, de az indíttatás egyre inkább a szövegekkel kapcsolatos kényszerből születik meg, s nem a mindennapok világával való érintkezésből. Hajnal a modern kultúrát mint »betűnarkózistól« szenvedő kort jellemzi, amiből az egyetlen kiutat az élmények, tapasztalatok valódiságához való visszatérés jelentheti."

Hajnal természetesen nem „igazolja" Lasht, hiszen mindketten ugyanazokat a típushibákat követik el: nem a szükséges komplexitással kezelik a kérdést, és érvelésük

[3] Lash második és harmadik tézise is tarthatatlan, de azok megcáfolásához önálló tanulmányokra lenne szükség. Szerencsére mások (pl. Sandywell 2003) részben elvégezték már ezt a feladatot.

logikai szerkezetében összekeverik az univerzális kvantort az egzisztenciálissal.[4] A hamis következtetések így a leegyszerűsítésből és a logikai feszesség hiányából fakadnak.

Először is: Az információk (ill. Hajnalnál a szövegek) „hullámai" nem homogén minőségek. Egészen másként viselkedik az információk (ill. szövegek) olyan áramlása, amely *a (mindennapi) cselekvés koordinációjához* kapcsolódik, megint másként az, amelyik *a tudományban és az oktatásban* „kering", információs „csomagokként" fogadjuk be *a műalkotásokat*, és egészen sajátos törvényszerűségek jellemzik *a médiaszféra* „kibocsátását". Ezek közül vajon melyikre akar igaz lenni a kritika? Más elméletek leggyakrabban a médiát „találják meg" az „illékonyság" okozójaként, de még itt is számos további distinkcióra volna szükség, hogy valamiféle igazolhatóan érvényes megállapításig jussunk. *Az állítások tehát érzéketlenek az információ tartalmára.*

Másodszor: Ki a folyamat alanya, „elszenvedője", a „felesleges" információk sikertelen feldolgozója, aki távolodik a valóságtól? A sommás állítások alkalmatlanok a befogadótípusok (egyén és egyén) és a befogadási alaphelyzetek közötti óriási különbségek kezelésére. A más összefüggésben oly sokszor emlegetett (és növekvő abszolút számú) írástudatlanok, ill. funkcionális analfabéták esetében például jól látszik, hogy komolytalan volna rájuk alkalmazni a tézist – de akkor kire illik? A legfejlettebb országok leginkább információ-intenzív környezetében élőkre? Az „értelmiségiekre" általában? És hol? Munkájukban vagy magánéletükben? Nevezzünk meg csak egyetlen nagy létszámú és tipikus csoportot, amelynek tagjaira egyenként igaz volna az állítás! Minél nagyobb felbontásban és minél inkább valóságközeli helyzetekben próbálunk megfeleltetéseket találni, annál inkább kiderül, hogy *az állítás érzéketlen az információ hús-vér befogadóira.*

Harmadszor: ha a befogadás egyedi aktusa az individuumhoz is kötődik, az információáramot a közösségi térből lehet levezetni. A közösségnek vajon melyik szintjére vonatkozik Lash és Hajnal tézise? Kicsiny vagy nagyobb csoportokra vagy akár az egész emberiségre? *Az állítás érzéketlen arra, hogy az információtömeget elszakíthatatlan párjával, az azt befogadó közösségek méretével együtt kezelje.* (A méret – az interakciókon keresztül – eleve „forgalmat" generál.) De nemcsak a közösség mérete nő szakadatlanul, hanem a Tudás Univerzuma is, amely nyersanyaggal táplálja az információáramot. Mit ér e három, szervesen összekapcsolódó szempontból csak egyet kiragadni?

Negyedszer: Az állítás érzéketlen az információáram funkcionális összefüggéseire. Az információ nem „ömlik" ránk, mint az eső, hanem szakosított intézményeken keresztül tudatosan termeljük, „fogyasztásra". A csatornák, amelyek kiépülnek, hogy eljusson hozzánk, sokkal inkább olyanok, mint a közmű – megeresztjük az információs vízcsapo-

[4] Az egzisztenciális kvantor („van olyan x, amire igaz az, hogy...") helyesen akkor és úgy fordul elő társadalomelméleti elemzésben, amikor egy kiterjedt, összetett jelenségcsalád valamely létező és figyelemre méltó, sajátos, speciális részhalmazáról fogalmazunk meg állítást. Az univerzális kvantor („minden x-re igaz, hogy...") a jelenségcsalád egészének absztrakciós szintjén mozog, hiszen az állítás érvényét akár egyetlen ellenpélda is megkérdőjelezi.

kat. Az „áramlásokat" egyedi döntések aktualizálják és szabályozzák. A „világtól való távolodás" optikai csalódás. Az információs közvetítettség révén a valóság más szeletei, rétegei válnak megismerhetővé, mint a „hagyományos" módokon, és óriási erőfeszítéseket teszünk, hogy erre a feladatra specialistákat alkalmazzunk, hatékony technológiákat fejlesszünk ki, és cél-intézményeket állítsunk fel: ezeknek a munkamegosztásban éppen azt a feladatot szánjuk, hogy információs igényeinknek eleget tegyenek. És eleget is tesznek, nem is akárhogyan.

Bárhonnan nézzük is, Lash és Hajnal tézise annyira összezsugorodik, hogy alig marad belőle látható állítás. *Bizonyos információtípusokhoz kötődő tevékenységek bizonyos befogadóknál, bizonyos élethelyzetekben, bizonyos feltételekkel leírhatók „feldolgozási deficitként" vagy „betűnarkózisként"*. És ezt, ebben a formában, már nem is vitatnánk. Univerzális, az információs társadalom egészére érvényesnek szánt tézisként viszont használhatatlan, a kritika „pengéje" kicsorbul.

Ne feledjük el, hogy kiváló szerzők nem kellőképpen megalapozott kritikáját bíráltuk (Hajnal egyenesen a 20. századi magyar társadalomtudomány egyik legnagyobb alakja). Arra kívántunk rámutatni, hogy a felkészültség és a tárgyismeret találkozása sem garantálja azt, hogy a szakmailag korrekt kiindulópontok tartható tézisekké transzformálódjanak. Minderre azért volt szükség, hogy jól láthatóvá váljon: ha akár a felkészültség, akár a tárgyismeret hiányzik, akkor a helyzet a fentiekben elemzettnél sokkal rosszabb is lehet.[5]

Hogyan görbítsünk tükröt?

Az *információs társadalom fogalma egyike a [...] kommunikációelméleti metaforáknak, csakúgy, mint a hálózati társadalom vagy a médiatársadalom* – kezdi tanulmányát Maren Hartmann, és már tehetnénk is félre azonnal a szöveget, mert ilyen felütés után kevés jóra számíthatunk. Ha valaki egyszerű kommunikációelméleti metaforaként tekint az információs társadalomra mint afféle „izgalmas" terminusra, amivel ügyes társadalomkutatók érdekessé teszik a tárgyukat, és még elemző erőt is merítenek belőle, akkor egész egyszerűen nem ismeri, csak hivatkozza az információs társadalom szöveghagyományát. *Az információs társadalom „klasszikus narratívája" ugyanis civilizációelméleti szintű*, és a terminus maga csak sokadsorban, illetve eredetét tekintve metafora *is*. A „riválisnak" tartott metaforák (mint azt a Webstert bíráló következő részben részletesen bemutatom) viszont az információs társadalom bizonyos részjellegzetességeit ragadják csak meg. De mi is volna akkor az információs társadalom fogalmának az értelmezési tartománya Hartmann-nál? Az, hogy „az információ különleges szerepet játszik a társa-

[5] Amikor például egy amerikai író annak az álláspontjának ad hangot, hogy a fiatalok teljes generációja *(entire generation of young people)* virtuális gépként, afféle bioszámítógépként raktározza az információkat, mert nem képes ezeket a morzsákat a tudás jelentésteli korpuszaivá szervezni (Carr 2001), akkor visszaköszön Lash üzenete, mégis mekkora a különbség! Carr mindezt úgy állítja, hogy feltételezései vannak a kortárs fiatalokról (ezek tökéletesen tévesek és megalapozatlanok). A szempont, ami miatt a megszólalási kényszert érzi, a fiatalok védelme „a hálózatot eláraszto pederasztáktól és pornóárusoktól", szintén inkább érzelmi alapú, és nem e kétségkívül jelenlevő hálózatszociológiai jelenség alapos ismeretéből fakad – így születik meg egy intellektuálisan közveszélyes tézis.

dalomra vonatkozó elgondolásokban". Később: „Az információs társadalom metaforája össztársadalmi eszményképnek is alkalmas volt, mivel megmutatta, hogy mi a kívánatos és az elérhető: a hozzáférhető információ megsokszorozása." Még később: „Az információs társadalom fogalmában a hangsúly a kommunikációs lánc legkisebb részén van: az információn".

Maren Hartmann, lássuk be, az információs társadalom elképesztően eltorzított fogalmával dolgozik. *Sem Daniel Bell, sem senki más az információs társadalom standard szöveghagyományában soha nem állított olyasmit, amire Hartmann visszatérően utal.* Éppen ellenkezőleg. Daniel Bell maga éppen azért *utasította el következetesen az információs társadalom* kifejezés használatát, *nehogy* bárki is avval igyekezzen legyengíteni az elméletét, hogy magát az információt helyezi a középpontba. Úgy látszik, Bell tíz szintetikus és központi kategóriája (termelési mód, gazdasági szektor, átalakulást hozó erőforrás, stratégiai erőforrás, technológia, tudásbázis, módszertan, időperspektíva, tervezés, vezérelv) úgy viselkedik, mint a tömeg a helytartói palota előtt: hiába üvölti mindenki külön-külön, hogy az információs társadalom fogalma „komplex és holisztikus társadalmi-gazdasági-kulturális alakzatra utal", a végére mégis mindenki „Barabbást", *információ-központúságot* hall ki a hangzavarból. Hartmann ugyanis sajnos nincs egyedül evvel a minősíthetetlenül leegyszerűsítő véleményével: naponta találkozunk szigorú kritikai pózba merevedett szerzőkkel, akik sajnálkozó és megrovó szigorral utasítanak el egy olyan tézist, amely kizárólag az ő fejükben létezik, és egyetlen funkciója, hogy jól meg lehessen cáfolni. Tegyük hozzá: a tudástársadalom vagy tudásalapú társadalom szószólóinak nagy része is ekképpen paralizálja az információs társadalom fogalmát, csak azért, hogy annak helyére a saját terminusát tuszkolhassa be. Valójában Hartmannt is ez vezérli: a *médiatársadalom* metafora „magasabb értékűségéért", átfogóbb minőségének elfogadtatásáért küzd[6]. Sajnos közvetve így jár el a Webster által – érthetetlen módon – pozitív kontextusban idézett Anthony Giddens is, amikor megállapítja, hogy minden társadalom – mihelyt nemzetállammá válik – „információs társadalom" annyiban, hogy működésében alapvető jelentőségre tesz szert a lakosságra és a rendelkezésre álló forrásokra vonatkozó információk összegyűjtése, tárolása és ellenőrzése (Giddens 1985, 178). Giddens szellemesnek szánt, valójában diskurzusromboló megközelítése ugyanis minden eddig bemutatottnál leszűkítőbb, hiszen azt implikálja, hogy valamikor, valaki az információs társadalmat nem is általában az információk, hanem kifejezetten „a lakosságra és a rendelkezésre álló forrásokra vonatkozó információk összegyűjtése, tárolása és ellenőrzése" szerint definiálta.

[6] Hartmann abból indul ki, hogy „a médiatársadalom fogalmában a hangsúly [...] a mediatizáción van, amely az információt és a hálózatokat szintén magában foglalja". Ahhoz, hogy ilyet állíthasson, már a kommunikációs folyamatok abszolutizálásáig kell jutnia a médiafogalom parttalan kiterjesztésével. „Werner A. Meiernek és Heinz Bonfadellinek a médiatársadalom fogalmára vonatkozó kritikája [...], miszerint ez a fogalom túlságosan középpontba helyezi a médiumokat, és a társadalom irányításának döntő elemévé emeli azokat [...] annyiban tűnik félrevezetőnek, hogy nagyon szűk értelemben felfogott médiafogalmat vesz alapul". Meiernek és Bonfadellinek ismeretlenül is megszorítva a kezét jelzem, hogy ez a gondolkodási csapdahelyzet egyenes következménye annak, hogy a diszciplináris elfogultság az információs folyamatok egyik alesetéből, a kommunikációból ontológiai elsőbbséget varázsol, és – gyakran Umberto Eco háta mögé bújva – a kommunikációból igyekszik levezetni az információt. Úgy tűnik, reménytelen vállalkozás a makacsul újratermelődő kommunikációelméleti hübrisz megtörése. (Minderről részletesen l. Z. Karvalics 1995/2003).

Érdekes, hogy ennek a fajta leszűkítésnek az egyik alakváltozata kísérteties pontossággal megjelenik a posztindusztrialitás fogalmának a kritikájában is. Amikor a más esetekben pontos és szigorú Faragó Péter azt állítja, hogy „megtévesztő már maga a poszt-indusztriális kifejezés is, amely igen erőteljesen azt sugallja, hogy végérvényesen meghaladtuk az évszázados ipari viszonyokat", miközben „az ipari termelés, az indusztrialitás szerepe mit sem csökkent az utóbbi években", elfelejti hozzátenni, hogy kritikája csak egy szóhangulatra és nem a posztindusztriális paradigma „alapító atyáinak" álláspontjára vonatkozik. Sem Bell, sem Touraine nem fogalmaztak meg soha olyasmit, hogy az „ipar meghaladása" volna a posztindusztriális állapot lényege. Amit nekik lehet tulajdonítani, az a „másfajta" ipari szerkezet, de még inkább a „másfajta munkavégzés" állítása, amit persze kiegészített számos további szempont is. Az információs társadalom irodalmának egyik jellegadó vonulata éppen avval írta be magát a fogalomtörténetbe, hogy felmutatta a dominánssá váló *információ- és tudásipart.*

De menjünk tovább, mert a Hartmann-lejtőn sincs megállás: „Mind Bell, mind pedig sok Bellre építő elmélet esetében [...] az elméletek rendre az információnak olyan definíciójából indulnak ki, amely annak számszerűsíthetőségét tételezi. Ritkán találkozhatunk az információ olyan értelmezésével, miszerint az a kommunikáció interpretációja révén érhető el. Ehelyett inkább mérhető tényezőkről hallunk, mint például az információs ipar növekedése (ami pl. az információs szektorban foglalkoztatottak száma alapján mérhető), az emberek tulajdonában levő tömegkommunikációs eszközök száma, az azok mellett eltöltött órák száma stb. Az elméletek közül sok ténylegesen effajta mérésekre épül."

Ha eddigi csúsztatásai csak kis földmozgással jártak, ezen a ponton Hartmann már egész hegyoldalak leomlasztásáig jut. Nemes egyszerűséggel összekeveri az információnak mint entitásnak a számszerűsíthetőségét és a gazdasági szektor teljesítményében, a foglalkoztatási statisztikákban, az intézményekben és az eszközökben megjelenő információs jellegzetességek, ill. változások mérhetőségét. Ráadásul *Bell soha nem indult ki olyan definícióból, ami az információ számszerűsíthetőségét tételezte.* Épp ellenkezőleg: érzékelte, hogy az információ fogalmával a kognitív univerzumnak csak kis darabja volna megragadható, ezért egy rövid exkurzuson kívül *nem is foglalkozott az információ fogalmával, és még kevésbé definiálta azt.* (Annál többször használta megfelelő kontextusban például a tudás kategóriáját). Hasonlóképpen járt el Toffler, Masuda vagy újabban Castells is.

Búcsú Webstertől

Frank Webster soha nem volt eredeti gondolkodó, olyan szerző, aki továbbfejlesztette volna az információs társadalom narratíváját. Alaposan és visszatérően, nagy példányszámban és több kiadásban megjelent könyvekben tárgyalt különböző elméleteket, amelyeket az információs társadalom diskurzusához sorolt, s ettől elnyerte „az információs társadalom egyik elmélettörténeti atyja" megtisztelő címet.

Ehhez képest az Atya már 1997-ben megtagadta a Fiát, amikor (az ebben a lapszámban közölt könyvfejezetben) így írt: „[...] komoly kétségeket juttattunk kifejezésre

az „információs társadalom" eszméjének érvényességét illetően". Elképesztő az a fogalmi zűrzavar, az a szakirodalmi Bábel, amelyben egyetlen lendületes gondolatmenetben egészen különböző minőségeket összekever, csak hogy kimutassa, hogy „védelmezői" „eltérő módokon határozzák meg az információs társadalom fogalmát", és lemondtak „az információ jelentését és rendeltetését firtató kérdésekről".

Ennek az egyetlen fejezetnek az ízekre szedéséhez hetek munkája vagy egy szemeszter hosszúságú szeminárium kellene.[7] Csak ízelítőül: akárcsak Hartmann, visszatérően összekeveri *az információmennyiség (absztrakt) mérését* és az információs *társadalmi állapot (vagy dinamika) konkrét méréséül* szolgáló kritériumokat. Konklúziójában egyenesen – a tényeket meghamisítva – azt állítja, hogy az információs társadalom teoretikusai bitekkel operálnak, kvantitatív mutatókat használnak bizonyítékként arra, hogy a társadalom minőségi változásait jelezzék. Valójában az *információs társadalom egyetlen elméletét sem mutatja be* (Masudát vagy Bellt nem is említi, Tofflert is csak kétszer, érintőlegesen), ám „az információs társadalom apostolaként" mutatja be azt a Tom Stoniert, akinek három számottevő, de végtelenül problematikus műve közül az egyik az információ egyesített fogalmáról szól (és semmi köze sincs az információs társadalom diskurzusához), a másik a poszthumán jövőről (szintén teljesen kívül maradva a szóban forgó diskurzuson, de érdekes adalékokat szolgáltatva a posztinformációs társadalom diskurzusához), a harmadik pedig egy vékony füzet az információ gazdaságtanáról. Eközben hosszan időzik Baudrillard erősen kontextuson kívüli, csak a használt szavak és a módfelett keresetten kibomló „jelentés-problematika" közössége okán tárgylemezre kerülő gondolatainál, és oldalakon át tárgyalja Theodore Roszak egykor nagyhatású, mára erősen poros, de már születése pillanatában is elfogult, féldilettáns kritikáját az információs társadalomról, amelyet egyszerre jellemeznek nemes indulatok és a tárgyra vonatkozó ismeretek erőteljes hézagai. Úgy könnyű kétségeket ébreszteni az információs társadalom fogalmának létjogosultsága iránt, hogy a diskurzusból kontextus és szerkezet nélküli mozzanatokat, másodszintű epigonhangokat villantunk fel, vagy tudományon kívüli forrásból származó szövegdarabokat mutatunk meg,[8] miközben bőven adatoljuk a kritikai vonulat (egyébként siralmas) élvonalát.

Webster leginkább megbocsáthatatlan és legkárosabb megoldása az, hogy felállítja „az „információs társadalom analitikailag ötféle definíciójának" tézisét, és az ezekhez rendelni vélt „iskolákat" – sajnos – egyenként be is mutatja.

Az csak a kisebb baj, hogy valójában ezekben a miniportrékban sem az információs társadalom irodalmából kapunk ízelítőt, hanem – Dessewffy és Ságvári pontos megnevezése szerint – „az információs társadalmak különböző mikro- és makroszintű kérdéseivel és részterületeivel egyaránt foglalkozó, ugyanakkor a korábbi állapotokhoz képest többé-kevésbé változatlan szerkezetben működő tudományterületek" szöveghagyományából ötletszerűen, illetve csakis a prekoncepcióhoz szükséges kompozíció számára kiragadott idézetekkel kell beérnünk. A valódi gondokat máshol találjuk.

[7] Addig is ajánlott olvasmány Nick Gane Webster-kritikája (Gane 2005).

[8] A rendszeresen alkalmazott „vannak tudósok, akik..." mondatkezdés egyedüli funkciója az, hogy ne kelljen megnevezni szerzőt egy adott gondolathoz, hiszen azok jellemzően nem is léteznek az információs társadalom klasszikusainál, csak a „kritika" varázsolja elő őket, hogy aztán legyen mit megsemmisíteni.

Először: az információs társadalom definícióiból sok száz áll rendelkezésre, ezek azonban jellemzően nem abban különböznek, hogy a társadalom melyik alrendszerét helyezik előtérbe magyarázó elvként egy rövid kifejtés során, hanem abban, hogy *mit tartanak a leglényegesebb, legjellemzőbb, leglátványosabb, döntő mozzanatnak* a komplex társadalmi-gazdasági átalakulásban

Másodszor: Az információs társadalomnak egyetlen „legáltalánosabban dekódolható jelentése" létezik, amely az „ipari korszakként" jellemzett világtörténelmi periódust követő, azt felváltó új korszakot nevezi meg, *en general. Nincsenek alternatív információstársadalom-fogalmak.* Az egymással rivalizáló elméletek – teljes joggal – az átmenet részletkérdéseiben igyekeznek egymással szemben állást foglalni. Ez nem gyengíti, mint Webster állítja, hanem erősíti a diskurzust. A rivalizálás ugyanis *az elméletnek nem a makroszintjét, hanem a modalitásait* érinti, efféle kérdésekkel: *A nemzeti és a globális szint hogyan viszonyul egymáshoz? Az átmenet nemzeti forgatókönyveinek van-e eltérő tipológiája? Az egyes átmenetek időbeli különbségei miatt megváltoznak-e a kulcsindikátorok? Van-e az átalakulásnak teleológiája?* Stb.

Harmadszor: az információs társadalom elméletei, *ceterum censeo*, nem az információbőséggel, de nem is valamelyik alrendszer döntő szerepével definiálják az új társadalmi minőség létrejöttét, hanem *komplex, sokváltozós, a társadalom valamennyi alrendszerére kiterjedő holisztikus modellel. Az elméletek rivalizálása addig tartott, amíg mindenki a formálódó új minőség lényegét kereste*, az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évek közepéig. Dessewffy és Ságvári helyesen állapítja meg, hogy „a posztindusztrializmus elméletei jóval több forrásból, és ezáltal nagyon különböző gyökerekből és indíttatásokból táplálkoznak", és a posztindusztrializmus elméletei az információs társadalom elmélettörténeti hagyományának csak egy részét teszik ki. A civilizációelméleti irány (Umesao, McLuhan, Kumon) vagy a futurológiai iskola (Toffler, Naisbitt) hozzájárulása legalább olyan jelentős. Abban a pillanatban, amikor az információs társadalom gyűjtőkategóriaként „bevett" terminussá lett (valamikor a nyolcvanas évek fordulóján), *feloldódott benne valamennyi korábbi részkísérlet*, amely a jelenségvilág egy-egy kitüntetett pontja felől igyekezett megragadni az átfogó új minőséget. Az egykor önálló elméletek definíció-komponenssé váltak, és ma együttesen konstituálják az információs társadalom szintetikus, „befoglaló" fogalmát.

Az alábbi táblázatból ezek az összefüggések csendesen és meggyőzően kiderülnek, mint ahogy annak a metaforafelhőnek a „topológiája" is, amely az információs társadalom „alternatívájaként" gomolyog. Valójában sokkal inkább arról van szó, hogy ez a sok-sok metafora egy gömbfelületen helyezkedik el, és együtt adják ki az információs társadalom holisztikus „gömbjét". Aki – mint Hartmann – az információs társadalmat csak egy metaforácskának tartja a gömbfelületen, vajon mit gondol a gömbről magáról?

1. táblázat. *Az információs társadalom szintetikus alapkategóriái, ezek mérhetősége és metaforái*

Alapkategória	„Átbillenési pont" (tipping point)	Metafora
Termelés (Gyártás)	Az információs szektorhoz tartozó, információ- és tudástermékeket gyártó vállalkozások aránya a többi szektorhoz képest	információipar, tudásipar, információ- és tudásipar, információgazdaság, tudásgazdaság, tudásalapú gazdaság
Foglalkoztatás	Az információs és tudásszektorban foglalkoztatottak száma és aránya a többi szektorhoz képest	fehérgallérosok, információ- és tudásmunkások, immateriális dolgozók, tudásosztály
Munka	A végzett tevékenység jellege szerint hányan és milyen mélységben foglalkoznak „hivatásszerűen" információs tevékenységgel	szimbólumfeldolgozók, értelmiség, agymunkások (brainworkers, mind workers)
Erőforrás és technológia	Az információ és a tudás felzárkózik a hagyományos erőforrások és tőkeformák mellé	szellemi tőke, humán tőke, információs tőke (information capital), vállalati információs és tudásvagyon
Jövedelem és vagyon	Nemzetállami szinten a GNP, az egyén szintjén a havi kereset mértéke.	jóléti társadalom (affluence), jóléti állam (welfare state)
Fogyasztás	A vásárolt információs és kulturális javak, eszközök és szolgáltatások aránya a fogyasztói kosárban, különös tekintettel a médiatartalmakra	consumer society, prosumers, mediatizált társadalom
Végzettség (iskolázottság)	A felsőfokú végzettségű szakemberek (diplomások) aránya a társadalmon belül	tanuló társadalom, meritokrácia
Megismerés	A megismerés mérhető dimenzióiban (mikroszkopikus nagyságrendek, csillagászati távolságok és méretek, felderített genomkombinációk, jelfeldolgozás stb.) elért eredmények és nagyságrendek	médiatársadalom, élethosszig tartó tanulás, tudományos forradalom, nano-skála, peta-skála
Konfliktus kezelési mód és hatalomtechnika	A hagyományos hadviselési formák felcserélése, a gazdasági érdekütközések információs síkra terelése (üzleti hírszerzés, innovációs verseny). A társadalom „demokrácia-állapota", a kontroll típusai és közvetítői	információs hadviselés, kiberháborúk, üzleti intelligencia, bürokrácia, kontrollválság- és forradalom, kockázattársadalom
Interkonnektivitás	A kölcsönös összekapcsoltság mértéke	telematikai társadalom, „behuzalozott társadalom" hálózattársadalom
Világkép és logikai keret	A statikus, ill. energaközpontú világképet felváltotta-e már az információ-központú világkép? Elemzési-értelmezési keret-e már a globális rendszerszint és az „űrkorszak"? Jellemző-e a jövőre orientáltság?	globális falu, technokultúra, információs civilizáció

Forrás: *Z. Karvalics (2007)*

Mármost az is azonnal kiderül a fenti táblázatból, hogy mennyire önkényes és mennyire inhomogén a Webster által kiválasztott öt „analitikai definíció" (a technológiai, gazdasági, foglalkoztatási, térszemléletű és kulturális meghatározások). És amennyire problematikus a választás, ugyanannyira megkérdőjelezhető az expozíció is, különösen a technológiai és a kulturális „csoportban" – de erről máskor.

Negyedszer: Az információs társadalom igenis *történeti* „fenomén" (Z. Karvalics 2007b), akárhogyan igyekszik is Webster – sokadmagával együtt – kiiktatni a történetiséget az elemzésből. Az ahistorikus megközelítés kizárólag azt a célt szolgálja, hogy ne kelljen választ adni arra a kérdésre, amit Webster (helyesen) így fogalmaz meg: „A fejlődési görbe mentén hol van az a fordulópont, amely elválasztja az „információs társadalmat" attól, amit csupán „fejlett ipari társadalomnak" szoktunk nevezni?"

Aki azonban nekigyürkőzik a válaszkísérletnek, az azonnal megsemmisítő kritikát kap a nyakába, és a módszertani szkepszis mögött ott vigyorog a relativisztikus gondolkodói attitűd, amely csakis és kizárólag azt célozza, hogy kimutathassa: *voltaképpen nem is történt akkora változás a gazdaságban, a társadalomban, a politikában.* Különös látni, miként teszi zárójelbe ez az alapállás (ami Websternél, Hartmannál és Faragónál is *expressis verbis* alakot ölt) félszáz év „mainstream" társadalomtudományi gondolkodását, Riesmantól Castellsig, amelyet többek között az a cél vezérelt, hogy az átfogó átalakulás makroszintű, sarkalatos, fundamentális tartalmát tárják fel. Ha a „lényegi változatlanság" pozíciója következetes volna, nemcsak az információs társadalom fogalmát akarná elutasítani, hanem a gömbfelület összes elő- és segédfogalmát, illetve metaforáját is. Itt azonban általában kilóg a lóláb: azért kell „dekonstruálni" a diskurzust, hogy – talán Faragó kivételével – annak helyére különféle „ellenfogalmak" diskurzusai ülhessenek.

És vajon az, hogy az egyes gondolkodók más-más ritmust, más közvetlen előzményeket, más indikátorokat és más éveket választanak, értelmetlenné teszi-e a fordulópont keresését magát? Megkérdőjelezi-e azt, hogy igenis van kronológia: bizonyos fejlettségi fokon álló társadalmakban már végbement a váltás, másoknál nagyjából épp most van folyamatban, megint mások pedig még előtte állnak. Mint ahogyan kellett mintegy húsz év az információs társadalom fogalmának letisztulásához a tudományos közösségben, ugyanúgy bizonyára sok idő eltelik még, amíg a történeti ív egyes állomásainak sorrendjével kapcsolatban is kialakul a közmegegyezés.

Minderre három megoldás kínálkozhat. Lehet a választás *önkényes-szimbolikus* (Naisbitt például kijelenti, hogy az információs társadalom 1956-ban „kezdődött" – mégpedig a Szputnyikkal és az információs- és tudásszektor statisztikailag dominánssá válásával) (Naisbitt 1982/1988). Magam az 1961. évet választanám (Z. Karvalics 2007a, 2007b), mások (mint pl. Toffler) a hatvanas évek közepét. Amikor a rivális „választások" érvvilágából kiemelkedik egy-egy mindinkább elfogadott nevezetes év vagy esemény, akkor az önkényes-szimbolikus választás *konvencionálissá* fejlődik. A konvencionális „fordulópontok" (máris több ilyen létezik) elfogadottságát nagyban segíteni fogja, ha mérésműveletek támogatják. Webster kritikája teljesen értelmezhetetlen az indikátor alapú rekonstrukcióval szemben, mert *a mérési műveletek a társadalom alrendszereinek átalakulását mérik, nem az információmennyiséget.*[9]

Ebből talán elég is ennyi. Befejezésül arra vállalkozom, hogy néhány „első lépést" tegyek a vitairodalom majdani tipológiájához, modellezéséhez.

Epilógus: Az információs társadalom kritikájának „dimenziói"

Az információs társadalom irodalma módszertanilag szintetikus és erősen multidiszciplináris, tárgyában pedig egyszerre „jelenkor-történeti" és történetfilozófiai irányultságú, hol erősen szociologizáló, hol technológiaorientált, máshol kultúra- és civilizációelmé-

[9] Az információmennyiség-mérést hagyjuk meg a Berkeley Egyetem híres „How much info"? című kutatási programjának és a csökkenő súlyú, rohamosan periferizálódó japán „információstatisztikai" iskolának (amelynek a munkáját a szinte hibátlan Duff (2000) érthetetlenül sorolja az információs társadalom diskurzusának előzményei közé.

leti mélységekig tágul. Ennek okán *„megörökli" szinte valamennyi, a társadalomtudományban eddig határozott öntudatra ébredt kritikai pozíciót.*

A technológiakritika például – ahogy Kondor Zsuzsanna írása nyomán ismét pillantást vetünk az elmélettörténeti hagyományra – majdnem egyidős magával az írott tudománnyal: a Platónig visszavezetett „ellenmozgalmak" „mind az írás, mind a nyomtatás feltalálásának esetében inkonzisztens módon, de a fennálló gondolattechnikák védelmében éltek kritikával az adott invencióval szemben". Ugyanez az attitűd vezeti a számítógép-galaxis és az internet kritikusainak tollát (élükön azóta eltávozott „karizmatikus vezetőjükkel", Neil Postmannel). Csakhogy a helyzet már itt bonyolódni kezd: az általános technológiakritikán belül sok *speciális technológiakritikai vonulat* létezik, amelyeknek nem általában a technológiával, hanem annak egyes vonatkozásaival gyűlik meg a bajuk. Az ökológiai szemléletmód a nagy energiaigény és az avval összefüggő környezetkárosítás miatt támadja a számítástechnika univerzumát, de például a tartalmi kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozik. Mások kizárólag a Hatalom és a „demokrácia-deficitet növelő technológia" kontextusában[10] fejtik ki kritikájukat (l. elsősorban Feenberg 1991 és Feenberg 1999, valamint Kirkpatrick 2004). S míg az általános technikakritikában – Kondor Zsuzsannával együtt – „a hagyományos kritikai attitűd [...] enyhülését" érezzük, a speciális technikakritikában sok pozitív tartalék rejtőzik, „a kritikai racionalitás[...] új módozatainak" megtalálásával.

Amint a technológiával (jelesül elsősorban az információkezelés és a kommunikáció technológiáival) kapcsolatos megközelítések egyes elemei koherens elméletté rendeződtek össze, a kritika abban a pillanatban alakot vált, és immár az adott technológiaelmélet kritikájaként jelenik meg.[11] Különösen elterjedtté vált például a „technológiai determinizmus" bírálata (ami egyre nehezebben tartható,[12] mégis sokaknak ez a „kályha", ahonnan levezetéseiket indítják). Sajnos ezt teszi ezúttal Faragó is: „A technika által elbűvölt kutatók, így az IKTp képviselői is igen gyakran a technikai determinizmus csapdájába esnek, és leggyakrabban par excellence a technológia demokratizáló hatása mellett érvelnek." Faragó mindezt a néhány éve tragikus hirtelenséggel elhunyt

[10] Nem a technológia maga tehát a kritika tárgya, hanem *az arról való tudás társadalmi aszimmetriája*. A technológia természetének a hatalomtól független megértői, a *hackerek* ezért lesznek kulcsfontosságú szereplővé ennek az iskolának a szöveghagyományában.

[11] L. pl. az információs rendszerekre vonatkozó „kritikai hermeneutikáról" értekező Myers (2004) írását. Ugyanabban a tanulmánykötetben (Mingers–Wilcock 2004) „fedezi fel" Probert (2004) Adornót mint az információrendszerek kritikusát, kollégái (Jones et al. 2004) pedig Giddens munkásságában lelnek fel jó kiindulópontokat az információrendszerek kritikájához.

[12] Ismételjük meg (Demeter Tamás szavaival): „[...] az ezen a területen végzett kutatások tanulságai alátámasztják azt a következtetést, hogy a kommunikációs technológia jelentős változásai – közvetlenül és társadalmi változásokat indukálva egyaránt – bizonyos megismerésbeli következményeket eredményeznek. Ilyesfajta következmények a megváltozó világképek (pl. a vizualitás fokozódó szerepének köszönhetően), a politikai és vallási ideológiák átalakulása (pl. a tudás demokratizálódása, széles körben hozzáférhetővé válása következtében), a tudás felhalmozódásának elősegítése (pl. a tudományos kommunikáció kiterjesztésével és sebességének növelésével) stb." (kiemelés – Z. K. L.). Legújabban Christian Fuchs (2007) és Wolfgang Hofkirchner (2007) könyvei, ill. előadásai hordozzák legerőteljesebben azt az állítást, hogy az internet „mint kapcsolattechnika" eredményezi a „fundamentális" társadalmi változásokat (ahogy Hofkirchner írja: „the Internet can be perceived as a possible trigger for societal developments bringing about fundamental change in the nature of society").

Christopher Kedzie elméletének kritikájával illusztrálja, miszerint Kedzie tétele az volna, hogy „a technológiai fejlődés erőteljesen támogatja a demokráciát". Csakhogy Faragó nem elég alaposan olvassa Kedziet, ezért kreálhat technológiai determinizmust ott, ahol az nincs. Kedzie lényegi instanciája a kölcsönös összekapcsoltság, az interkonnektivitás mértéke (*interconnectivity rate*). Fő megállapítása arra vonatkozik, hogy *az interkonnektivitás a demokráciaállapotnak a legerősebb korrelációs párja* (mint ahogy az összes többi társadalmi-kulturális mutatónak – az iskolázottságnak, a GDP-nek vagy az életkilátásoknak is). A kölcsönös összekapcsoltság méréséhez használja a korai hálózati képletek forgalmi adatait és topológiáját, de nem állítja, hogy a kapcsolat ok-okozati volna (különben nem is volnának lehetségesek a kivételek, mint például a mérés idején Szingapur vagy Észtország magas interkonnektivitással, alacsony demokráciaállapottal). Kedzie annyit mond, hogy ha egy tényezőt kellene kiválasztanunk a társadalmi állapotot meghatározó faktorok közül, akkor a kölcsönös összekapcsoltság lenne ez, mert valamennyi faktorral a legerősebb korrelációt mutatja.[13]

A technológiai determinizmusra emlékeztető módon kap új köntöst a hagyományos társadalomkritika (a „kritikai elmélet") is, amelynek a „kapitalizmuskritikától" a „médiakritikáig" húzódó ívében helyet követelnek maguknak az egyes elméletek, illetve azok kritikái. És noha például Alain Touraine (autógyári) empíriából kinövő posztindusztrialitás-elmélete (Touraine 1968) és az információs társadalomban vagy az internetben *kizárólag* a profitcsinálás közegét látó vulgárbaloldali irodalom[14] között fényévnyi távolság van, *nem a kritika helyes vagy helytelen volta, hanem a tükrözött valóságképének megalapozottsága, realitása és kiindulópontjainak miniműsége* határozza meg, hogy a kritika melyik lehetséges tartományba „esik". Az alábbi táblázatban – az eddigi szempontokból formálva kategóriákat – a kritikai pozíciók nyolc lehetséges csoportját különítettem el:

[13] „Érveléséből nem világlik ki, hogy a kommunikációs technológiák terjedése és az intézményrendszer demokratizálódása között hogyan alakul ki ok-okozati viszony" – ismétli meg Faragó. Azt már láttuk, hogy sem a technológiai determinizmus, sem az ok-okozatiság nem jellemzi Kedzie munkáit, nincs tehát, aminek ki kellene nála ez ügyben világlania. De tegyük fel, hogy immár nem rajta, hanem egy valóban megvalósult technológiai determinista érvelésen kérjük számon az ok-okozatiság bemutatását. Lehet ilyen Ernest Wilsoné (2006), aki szerint a gazdasági és politikai fejlődés felhajtóereje a társadalom négy legerősebb aktorát (politika, gazdaság, tudomány, civil szektor) összekötő hat csatornán áramló információ mennyisége és minősége. Vagy Howard Rheingoldé (2002), aki szerint a technológia (az internet és a mobiltelefon) révén elért interkonnektivitás végső soron a cselekvések jobb koordinációjába, az események és a társadalmi viszonyok feletti megnövelt átlátóképességbe fordul – és akkor máris lehetne, korrekt tárgyszinten, címkék nélkül vitatkozni arról, hogy vajon Wilson vagy Rheingold megoldása kielégítő-e.

[14] Faragó közvetítésével ebbe a tematikus számba is besurrant egy nagyon enyhe változat: *„Az e-demokratikus mennyország lehetősége a semmibe veszett, mivel a Web jelentős része a fokozatosan a kapitalista e-kereskedelem által uralt jövedelmező piaci területté vált – írják igen pesszimistán Dányi és Sükösd tanulmányuk bevezetésében* (Dányi – Sükösd 2003, 291)". Hogy csak néhány ellenvetést tegyünk: a Webnek nem „jelentős" része vált piaci területté, mivel a „nem piaci" részt is nagyon jelentősnek kell látnunk, az e-demokratikus mennyországot soha nem a „piacmentes internet" víziója kínálta, a Web piacosodása egyáltalán nem implikálja, hogy a demokratizálódás kapui evvel be is záródnának stb.

2. táblázat. *A „kritikai térkép"*

INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM		VALÓSÁG (TÁRSADALOM)-KRITIKA		ELMÉLETKRITIKA	
Ábrázolás, ill. interpretáció		Eltorzított	Reális	Eltorzított	Autentikus
Gondolkodási-elemzési kiindulópont	Hamis tudati	Diskurzus-mérgező	Egyoldalú, manipulatív	Csalárd, megtévesztő	Elfogult, leegyszerűsítő
	Plauzibilis és megalapozott	Inkorrekt	Korrekt	Inkorrekt	Korrekt

A társadalmi valóságra, illetve az elméletekre vonatkozó kritikák közös jellemzője az, hogy miként tükrözik vagy hogyan „képezik le" tárgyukat, s elemzéseikben vajon helyesen interpretálják-e az érintett elméletet, illetve valóságábrázolásuk megfelelő ismereteken alapul-e, vagyis az elemzéshez használt tények, illetve azok csoportjai konvergálnak-e az adott területre vonatkozó „általánosan bevett" leírásokkal. Sajnos nagyon sok esetben önkényesen eltorzítva jelennek meg a bírálat tárgyává tett elméletek tézisei, ill. alapvonásai, és tipikus eljárás a társadalomkritika hevében a valóság egyoldalú interpretálása (a kritikát erősítő sajátosságok hangsúlyozása, kiemelése, ill. abszolutizálása, ám a neki ellentmondó jellegzetességek negligálása). Ezt a korábbiakban alaposan illusztráltam – akárcsak azt, hogy a „korrekt elméletkritika" is bizonyulhat tévesnek. Ebből az is következik, hogy *az igazság-érték nem lényeges változó*, amikor a kritikai teret pásztázzuk.

Ahol azonban hiányzik a megfelelő ismeret, és torz az elemzési kiindulópont, ott kizárólag „hamis tudati" teóriák születhetnek (itt most csak magával a kategóriával foglalkozom, ennek ártalmasságát a bevezetőben már röviden érintettem).

A hamis tudat kifejezést itt nem marxi terminusként, hanem hétköznapi jelentéssel használom. Azt a megközelítésmódot, gondolkodói pozíciót értem rajta, amelyik *a vizsgált tárgyról alkotott képtől és az arról rendelkezésre álló ismeretektől függetlenül, már a gondolkodás megkezdése, ill. álláspontjának kifejtése előtt* téves premisszákkal, tarthatatlan szempontokkal, megcáfolt kiindulópontokkal építi fel elemzői apparátusát, abba gyakorta elegyítve dilettáns és olykor irracionális elemeket. A hamis tudatra különösen jellemző a kételkedés hiánya és az erős érzelmi azonosulás, így szó sem lehet a kiinduló nézetrendszer falszifikálhatóságáról mint értékelési kritériumról. (A tudományos diskurzusok esetében a vitaközösség számára külön definíciók és megfeleltetések nélkül is egyértelműen kirajzolódnak a hamis tudati pozíciók – valahogy úgy, ahogyan a szavak legáltalánosabban használt jelentése).[15] Más szóval: a hamis tudatnak talán az a legjellemzőbb sajátossága, hogy *nem a megismerő funkció, az ismeretek elmélyítése* végett nyúl a valósághoz, hanem a már meglevő tudattartalom újabb tárgyra való „kiterjesz-

[15] Erre a hasonlatra azért van szükségünk, hogy jelezzük: nem tartjuk célravezetőnek a fogalmak jelentését relativizálással kiüresítő, mégoly elgondolkodtató megközelítéseket és elméleteket, amelyek például a hamis tudat és a nem hamis tudat kérdéskörét néhány lépésben visszavezetik a világ megismerhetőségének hagyományos ismeretelméleti problémáira (ahogy tulajdonképpen Althusser Marx-kritikájából is az következnék, hogy valójában *minden* hamis tudat, l. Belinszki 2000), vagy a tudományosság kontra tudománytalanság ellentétpárjából néhány szökelléssel a tudományos tudás „felpuhításáig" jutnak el (ahogy azt pl. Lyotard nyomán sokan teszik: abból, hogy a tudományon kívül is léteznek még autentikus megismerésformák, nem következik, hogy a tudományos *versus* tudománytalan oppozíció ne volna érvényes és jelenlevő).

tése", saját kiindulópontjainak megerősítése vagy mások (cselekedeteinek) befolyásolása érdekében.

Az „ideológiát" ennek megfelelően nem azonosíthatjuk a hamis tudattal, ti., hogy szerepe a valóság „elleplezése" volna. Noha Daniel Bell híres (és az információs társadalom szöveghagyományának a szempontjából is releváns) elemzése, *Az ideológia vége*[16] ilyen értelemben igyekezett a kritikai társadalomelmélet munkafelületeiről eltávolítani az ideológiát mint a megértést nehezítő „szemellenzőt", *az ideológiailag „elkötelezett" megközelítés a fentiek értelmében nem szükségszerűen jelent hamis tudatot*, legyen szó akár politikai, akár ideológiai, vallási vagy erkölcsi kiindulópontról. Ugyanakkor olyan erősen kísértenek bizonyos jelentések, szerkezetek és összefüggések az ideológiamentes megközelítésekben is, hogy sok esetben az olvasói-befogadói percepció „címkézi fel" az egyes szövegeket.[17]

Az elméletkritika rétegmodellje

Befejezésül arra próbálok röviden rámutatni, hogy mitől olyan „éles", „szakadékos" az információs társadalom kritikai tere.

Ha az „elméleti" performatívumokat négy szintre bontjuk (ahogy az a nyelvben vagy a cselekvésben is történik), azt találjuk, hogy a kritikai megszólalásnak is négy szinten nyílik kapu.

3. táblázat. *Az elméletek „szintaktikája"*

	Nyelv	Tevékenység	Elmélet
Elemi egység	Hang	Mozdulat	Fogalom (Metafora)
↓	Szó	Mozdulatsor	Tézis
Szintetikus minőség	Mondat	Művelet	Elmélet
	Szöveg	Technológia	Diskurzus

Ennek az egyszerű rendszerezésnek a felhasználásával (és a korábban mondottakra emlékezve) az alábbiakat ismerhetjük fel:

Először: Az információs társadalom irodalmában a fogalomszint és a diskurzusszint olykor szétválaszthatatlanul összekeveredik, így a fogalomkritika gyakorta út a diskurzuskritikához. Ha ilyesmivel találkozunk, végezzünk el egy érdekes gondolatkísérletet:

[16] (Bell 1960). Bell tanulmánykötetének a bevezetése, összefoglalása és alcíme (*On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*) „üzente" mindezt erőteljesen, de korántsem azért, amit erről Luhmann (1997) gondol: „Szokássá vált az ideológiai korszak végéről beszélni" [ami annak tudható be, hogy] „a marxi gondolkodáson belül újabb eredményt már nemigen lehetett várni." Valójában a hamis tudati jellegű ideológiai megközelítésektől nem lehetett már várni semmit, illetve a magyarázó erőt már nem kizárólag a társadalomkritikai kohóban edződő hagyományos elméletek ígérték.

[17] A kilencvenes évek elején a budapesti Műegyetemen az információs társadalomról tartott kurzusaim villamosmérnök hallgatói visszatérően és egymástól függetlenül „lekriptomarxistázták" azt a Yoneji Masudát (Masuda 1980/1988), aki vállaltan és deklaráltan *nem* marxista.

Ha ugyanarra a diskurzusra nem az „információs társadalom" fogalmát, hanem valamilyen semleges fantázianevet alkalmaznánk, vajon mennyi maradna a kritikából?

Másodszor: Bemutattuk (elsősorban Websternél), hogy a diskurzuskritika gyakran él a tézisszint és az elméletszint „kihagyásával", mert úgy véli, hogy a fogalomszintű interpretációkkal szemben elég a kritikai fegyverzettel felvonulni. Ebből fakad az elméletkritikának az a sajátossága is, hogy *elveszíti érzékenységét a referált valóságra*, és hermeneutikai bűvös körökbe szalad bele.

Harmadszor: a jövőben könnyű lesz leleplezni az elméletkritikai csínytevéseket, ha kimutatjuk, miképpen használnak az argumentációban *elméleten kívüli tézist vagy diskurzuson kívüli elméletet*. Ahogy azonnal feltűnik, amikor a mondatban rosszul használt szó van, vagy a szöveget hibás mondat csúfítja el, ugyanúgy kell kialakítanunk az érzékenységet arra, hogy az elméletkritika efféle csúsztatásainak a felismerése is rutinszerűvé váljon.

Irodalom

Belinszki Eszter 2000. A kritikai kultúrakutatás a médiaelemzés gyakorlatában. *Médiakutató*, 2000/1.

Bell, Daniel 1960. *The End of Ideology*. Glencoe, Ill., The Free Press.

Carr, Caleb 2001. Information poisoning. Salon.com, 2001 január 8. http://www.salon.com/books/feature/2001/01/08/carr/index.html

Duff, Alistair S. 2000. *Information Society Studies (Routledge Research in Information Technology and Society*. London, Routledge

Feenberg, Andrew 1991. Critical Theory of Technology. Oxford, Oxford University Press.

Feenberg, Andrew 1999. *Questioning Technology*. London, Routledge.

Fuchs, Christian 2007. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. London, Routledge.

Gane, Nick 2005. An Information Age Without Technology?: A Response to Webster. In: *Information, Communication and Society*, 8, 4, 471–476.

Giddens, Anthony 1985. *The Nation State and Violence: Volume Two of a Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge, Polity.

Hofkirchner, Wolfgang 2007. *A Critical Social Systems View of the Internet*. Előadás a Social Theory-Research Network panelprogramjában (2007 szeptember). Rövid összefoglalója megjelent a salzburgi ICT& S hírlevelében (szeptember 30.).

Jones, Matthew – Orlikowski, Wanda – Munir, Kamal 2004. Structuration Theory and Information Systems: a Critical Reappraisal. In: Mingers-Wilcock, 2004. 297–328.

Kirkpatrick, Graeme 2004. *Critical technology. A Social Theory of Personal Computing*. Ashgate.

Lash, Scott 2002. *Critique of Information*. Sage.

Luhmann, Niklas 1999. Igazság és ideológia. In: uő.: *Látom azt, amit te nem látsz*. Szerk.: Karácsony András. Budapest, 7.

Masuda, Yoneji [1980] 1988. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Tokyo:IIS, Washington DC: The World Future Society. Magyarul: *Az információs társadalom*. Bp, 1988, OMIKK.

Mingers, John 2004. Re-establishing the Real: Critical realism and Information Systems.
In: Mingers-Wilcock, 2004. 372–406.

Mingers, John – Willcocks, Leslie (eds.) 2004. *Social Theory and Philosophy for Information Systems*. John Wiley and Sons.

Molnár Szilárd – Z. Karvalics László: Our Netizen: Myths and misbeliefs vs. realities and perspectives. In: *Telematics and Informatics*, 2000/1. Special Issue: „The socio-cultural consequences of the European Information Society" 129–140.

Myers, Michael D. 2004. Hermeneutics in Information Systems Research. In: Mingers–Wilcock, 2004.103–128.

Naisbitt, John 1982/1988. Megatrends. Magyarul: Megatrendek. Budapest, OMIKK, 1982, 1988.

Probert, Stephen S. 2004. Adorno: A critical theory for Information Systems. In Mingers–Wilcock, 2004.129–156.

Rheingold, Howard 2002. *Smart Mobs*. Perseus Publishing.

Sandywell, Barry 2006. „Monsters in Cyberspace": Cyberphobia and Cultural Panic in the Information Age. In: *Information, Communication and Society*, Volume 9, No.1, February, 39–61.

Sandywell, Barry 2003. Metacritique of Information. In: *Theory, Culture and Society*. Vol. 20(1), 109–122.

Wilson, Ernest 2006. *The Information Revolution and Developing Countries*. MIT Press.

Z. Karvalics László 1995. Információ versus(?) kommunikáció. *Jel-Kép*, 1995/2, 83–96. Kötetben: *Információ, társadalom, történelem (válogatott írások)*. Budapest, 2003 Typotex, 9–28.

Z. Karvalics László 1998. Csontbrigád-effektus, avagy mit kezdjünk az információs kultúra téves közhelyeivel? In: *Számítógépes kultúra: kihívás és fenyegetés* Szerk.: Galántai Zoltán Bp., URÁNUSZ, 29–36.

Z. Karvalics László 2000a. Nem kell mentőöv! (Tonyia J. Tidline: Az információs túlterhelés mítosza). *Internet Kalauz*, 2000 február, 52–53.

Z. Karvalics László 2000b. Menekülés Nimziki árnyékából. *Figyelő*, 2000/43, 27.

Z. Karvalics László 2003. Tíz parazita, avagy mi rontja meg az információs társadalom diskurzusait? *Kultúra és Közösség*, 2003/4, 62–63.

Z. Karvalics László 2004. Fantomra légvár – kritikai megjegyzések egy figyelemre méltó diskurzushoz. *Információs Társadalom*, 2004/3-4, 8–13.

Z. Karvalics László 2005. Illuminátusok és digerátusok (összeesküvés-elmélet és cybertér). *Szoc.reál* (Összeesküvés-elmélet tematikus szám), október (10. sz.) 17–19.

Z. Karvalics László 2006. Pokémon-pedagógia. *Kritika*, 2006 július–augusztus 31–35.

Z. Karvalics László 2007a. Információs társadalom – mi az? Egy kifejezés jelentése, története és fogalomkörnyezete. In: *Információs társadalom* (Tankönyv). Szerk.: Pintér Róbert. Gondolat – Új Mandátum, 2007, 29–46.

Z. Karvalics László 2007b. Az információs táradalom történetisége. In: *Információs Társadalom*, 2007/3, 47–69.

Z. Karvalics László

Történész, az információs társadalom kutatója a Szegedi Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének vezetője, az 1998-ban alapított Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK) korábbi igazgatója és 2006 óta örökös tiszteletbeli elnöke. Az információs társadalom témakörében egyetemi kurzusok kidolgozója, számos szakkönyv és tanulmány szerzője. 1999-ben a Kar Kiváló Oktatója kitüntetésben részesült, 2000-től Széchenyi-ösztöndíjat kapott. Fontosabb könyvei: *Fogpiszkáló a hálózaton* (2000), *Az információs társadalom keresése* (2002) *Információ, társadalom, történelem* (2003), *Bevezetés az információtörténelembe* (2004).

E-mail: zkl@itm.bme.hu

KUTATÁSI JELENTÉS

Pui-lam Law – Rodney Wai-chi Chu – Shanhua Yang és mtsai.

Mobil-telefónia és az IKT Kínában

A vándormunkások esete a Gyöngy-folyó deltájában

Bevezetés[1]

Dél-Kínában a vándormunkások a legalacsonyabb jövedelmű lakossági csoporthoz tartoznak, az utóbbi években mégis meredeken emelkedett közöttük azoknak a száma, akik mobiltelefont használnak. Még érdekesebb, hogy mobiltelefonjaik ára havi jövedelmük háromszorosát vagy négyszeresét is elérheti. Ennek az érdekes jelenségnek a nyomába szegődve, 2003-tól kezdve kutatásokat folytattunk a vándormunkások mobiltelefonhasználatának társadalmi következményeiről Huangdong tartomány egyik legdinamikusabban fejlődő városában, Dongguanban. A dongguani munkásokat a következő okokból választottuk ki: az információs iparágak minisztériumától származó adatok szerint (Ministry of Information Industry, MII 2003) a mobiltelefonok penetrációs aránya országos viszonylatban Huangdong tartományban a legmagasabb, és az ottani nagyvárosok között Dongguan kifejezetten a vándorló munkaerő városának tekinthető, mivel 7 milliós lélekszámú teljes lakosságából több mint 5 millió főt a vándormunkások tesznek ki. Ezek a dolgozók különböző tartományokból érkeznek, és különféle üzemekben vállalnak munkát. Mindezek alapján úgy véltük, hogy Dongguan tipikus helyszínt kínál a mobil-telefónia fejlődése és a vándormunkások helyzete közötti összefüggések tanulmányozásához Dél-Kínában.

2003-tól a 2005. év közepéig összesen 59 személlyel, köztük 47 vándormunkással, hat üzemtulajdonossal, illetve menedzserrel és hat munkaközvetítéssel foglalkozó vállalat vezetőjével, illetve tulajdonosával készítettünk a megkérdezettek mobiltelefonhasználatára vonatkozó mélyinterjúkat Dongguanban. A vándormunkások közül legalább 28 személlyel – a 16 és 30 év közötti korosztályhoz tartozó 14 férfival és 14 nővel – több mint három alkalommal folytattunk beszélgetéseket. Valamennyien a Dongguan City területén és annak környékén működő különféle üzemekben dolgoztak. Noha a minta mérete viszonylag kicsiny, úgy véljük, hogy az interjúk olyan alapvető tényekről, illetve jelenségekről adtak tájékoztatást, amelyek a mobiltelefonoknak a vándormunkások körében elterjedt használatából eredő társadalmi következmények tanulmányozása szempontjából központi jelentőségűek.

A jelzett időszakban összegyűjtött adatok alapján tanulmányunkban az alábbi célok elérésére teszünk kísérletet: Az első feladatunk a mobil-telefónia fejlődése és a kínai vándormunkások helyzete mögött az utóbbi években kirajzolódó társadalmi háttér

[1] A cikkben hivatkozott adatok a Hongkongi Műszaki Egyetem (*Hong Kong Polytechnic University*) által versenypályázat útján támogatott „Mobilkommunikáció és a vándormunkások Dél-Kínában" (*Mobile Communication and Migrant Workers in Southern China*) és „A vándormunkások változó helyzete Kínában" (*Migrant Workers in Transition in China*) című kutatási programok végrehajtása során készült beszámolókból származnak.

bemutatása. A következő lépésben felvázoljuk a vándormunkások körében kialakult tipikus mobiltelefon-használati mintákat. Ezután megpróbáljuk feltárni a mobiltelefon-használatnak a munkások társadalmi kapcsolataira gyakorolt hatásait. Tanulmányunk utolsó előtti részében arra igyekszünk rávilágítani, hogy a kiterjesztett kapcsolati hálózatok hogyan segítik a vándormunkásokat a számukra kedvezőbb munkafeltételek elérésében. Végül, de nem utolsósorban be kívánjuk mutatni a rohamosan terjedő alkalmi munkavállalás jelenségét az információs és kommunikációs technológiák (a továbbiakban: IKT) korában, és ennek az új jelenségnek a megragadása alapján igyekszünk bizonyos előrejelzéseket tenni azokra, az IKT terjedéséből adódó lehetséges hatásokra vonatkozólag, amelyeknek a közeljövőben a vándormunkások (és munkáltatóik) várhatóan ki lesznek téve a mai Kínában.

A háttér

Mielőtt rátérnénk az IKT jelenlegi helyzetére és ennek a vándormunkásokra gyakorolt hatásaira, alapvető fontosságú, hogy képet alkothassunk egyrészt a mobilkommunikáció fejlődéséről Kínában, másrészt pedig a vándormunkások jellegzetes csoportjának kialakulásáról, ami különös figyelmet érdemel, amióta az 1970-es évek végén Kína ismét megnyitotta kapuit a külvilág felé.

Kínában a mobilkommunikáció korszaka az 1987. év vége felé kezdődött meg. Huangdong tartomány fővárosában, Huangzhou-ban ennek az évnek a novemberében kerültek először forgalomba a 900 MHz-es *TACS* (*Total Access Communication Standard*) analóg szabványnak megfelelő mobilkészülékek. A mobilkommunikációs hálózat technikai korlátai, valamint a mobil-telefónia technikai éretlensége miatt a mobiltelefonok használóinak egy készülék megvásárlására majdnem 30 ezer renmimbit* kellett elkölteniük, és a hálózati hozzáférési díj az első mobiltelefonok használatba vétele idején 10 ezer renmimbi fölött volt. Szükségtelen mondanunk, hogy a szolgáltatási díjak szintén magasak voltak. Az összehasonlítás kedvéért: az átlagosan egy főre jutó GDP Kínában ekkor mindössze 1140 renmimbi, az átlagos személyi jövedelem pedig 1459 renmimbi volt. Ezer városi lakosra 34,36 színes televíziókészülék jutott, minden ötödik lakos tulajdonában volt hűtőszekrény, és minden hetedik személynek volt fényképezőgépe. Az Állami Statisztikai Hivatal adatai szerint egy mobiltelefon-készülék vételára ugyanannyi volt, mint például egy Toyota gyártmányú mezőgazdasági vontatójárműé (State Statistical Bureau, 1988). Ennek figyelembevételével a mobiltelefon bizonyos elérhetetlen luxusnak számított a lakosság számára.

1997-re a felhasználók száma jelentősen megnőtt, és elérte a 13 233 főt. 1999-ben már 40 millió felhasználót regisztráltak, és Kína a világ második legnagyobb mobiltelefon-piacává vált, amit csupán az Egyesült Államok előzött meg. Ugyanakkor az egy főre jutó GDP, valamint az átlagos munkabérszínvonal és az átlagos bruttó személyi jövedelem is jelentős mértékben növekedett. 1998-ig – a mobiltelefonok 11 évvel korábbi megjelenésétől számítva – ezek az adatok a négyszeresükre emelkedtek. Az egy városi lakosra jutó színes tv-készülékek száma már meghaladta az egyet, és a városi

* Renmimbi (Rmb): a Kínai Népköztársaság valutájának hivatalos megnevezése. A közkeletű szóhasználatban a *jüan* elnevezés terjedt el. 1 Rmb értéke ma körülbelül 20-25 forintnak felel meg. – *A ford.*

családok körében terjedni kezdett a videokamerák és személyi számítógépek használata.[2] Ugyanerre az időszakra tehető az internethasználat megkezdődése.[3] Dióhéjban összefoglalva: az életszínvonal az idő előrehaladásával jelentősen javult, és a mobiltelefon a századforduló táján már kezdett népszerű tartós fogyasztási cikké válni.

1999-től 2002-ig a mobiltelefonok elterjedési aránya országos átlagban 3,5 százalékról 16,1 százalékra emelkedett. A városi körzetekben ez az arány 2002-ben már elérte a 62,89 százalékot, ami az 1999. évi 7,14 százalékos szinthez képest ugrásszerű növekedést mutat (State Statistical Bureau, 2004). A mobiltelefon-felhasználók száma Kínában 2003 októberében kezdte meghaladni a rögzített vonalas telefon-előfizetőkét: a mobiltelefon penetrációs szintje ekkor 256,94 millió, a rögzített vonalat használó előfizetőké pedig 255,14 millió fő volt. A 2003. év végén a mobiltelefon-használók száma már 268,69 millió főre rúgott: ez 30 százalékkal több, mint 2002-ben volt, és havonta átlagosan 52 240 főnyi gyarapodást jelent (MII, 2003). A statisztikai adatok szerint ekkor minden ötödik lakos használt mobiltelefont Kínában, és ez az arány a városi körzetekben még magasabb volt: itt 10 közül 9 személynek a birtokában volt már mobiltelefon (State Statistical Bureau, 2004). Ugyanekkor az egy főre jutó GDP 9101 renmimbi, az átlagos bruttó személyi jövedelem pedig a városi lakosság esetében 9061,22 renmimbi volt; egy városi lakosra 1,31 tévékészülék jutott, és 27,81 főre jutott egy személyi számítógép (State Statistical Bureau, 2004). A 2004. év végére a mobiltelefon-felhasználók száma Kínában – a korábbinál egyenletesebb ütemű növekedéssel, lásd I. táblázat – 334,82 millió főre emelkedett (MII, 2004).

I. táblázat: *A mobiltelefonok terjedése Kínában*

Év	A mobiltelefon-felhasználók száma	Növekedési arány (%)	Penetrációs arány
1987	300		
1988	3 100		
	Millió fő		
1994	1 568		
1995	3 629	131,4	0,30
1996	6 853	88,8	0,56
1997	13 233	93,1	1,07
1998	23 863	80,3	1,89
1999	43 238	81,2	3,5
2000	84 533	95,5	Nincs adat
2001	145 222	71,8	11,20
2002	206 616	42,3	16,19
2003	269 953	30,6	20,9
2004	334 820	24,0	25,9
2005	393 428	17,5	30,3
2007 január	467 41	18,8	35,3

Forrás: a Kínai Népköztársaság információs iparági minisztériumának (Ministry of Information Industry Of the People's Republic of China, MII) az adott évekre vonatkozó statisztikái, lásd http://www.mii.gov.cn.

[2] 1997-ben a színes tv-készülékek elterjedési aránya a városi körzetekben 100,48, a videokameráké 0,82, a személyi számítógépeké pedig 2,6 százalékos volt (State Statistical Bureau 1998).

[3] Az internetfelhasználók száma 1997-ben 620 ezer fő körül volt (Information Center of China Network, www.cnnic.net.cn).

A mobiltelefon-piac gyors növekedése Kínában az életkörülmények általános javulása mellett feltehetően elsősorban két tényezőnek, nevezetesen az előre kifizetett feltöltőkártyás rendszer fejlődésének, valamint a különböző mobilszolgáltatók közötti versenynek tulajdonítható.

1999 előtt egy mobiltelefon-felhasználónak vagy rendelkeznie kellett vonalas telefon-előfizetéssel, vagy vásárolnia kellett egy előre kifizetett feltöltőkártyát. Ám az utóbbi rendszer abban az időben még fejletlen volt. Amikor az előre kifizetett összeget felhasználták, a kártya használhatatlanná vált, és a telefonszámot nem lehetett tovább fenntartani. Emellett az előre kifizetett feltöltőkártyák használata drága és kényelmetlen volt. Például egy 400 renmimbi értékű kártyáról (abban az időben 1 USD körülbelül 8,28 renmimbivel volt egyenértékű) csak 300 Rmb-t lehetett felhasználni telefonhívások kezdeményezésére és bejövő hívások fogadására, és a kártya három hónappal az első hívás után lejárt, függetlenül attól, hogy az értékét felhasználták-e, vagy sem. 1999-ben tökéletesítették az előre kifizetett feltöltőkártyás rendszert, és az árak jelentősen csökkentek. Ma egy ilyen kártya ára csupán 150 Rmb, amiből 100 Rmb használható fel telefonálásra, és a kezdeményezett beszélgetések, illetve a fogadott hívások díja percenként 60 cent. A telefonszám megőrizhető, ha a felhasználó folyamatosan pénzt tart a kártyán. Az ily módon tökéletesített feltöltőkártyás rendszer igen sok új mobiltelefon- előfizetőt vonzott erre a piacra.

Ugyanakkor a neves nemzetközi mobilszolgáltatók kemény versengése a mobiltechnológia gyors fejlődését eredményezi, ideértve mind a funkcionális szolgáltatásokat, mind a készülékek külső megjelenését. Ám a legjelentősebb tényező a mobiltelefonok árának csökkenése. A 2003. év közepén Kínában árháború folyt, amelyben mind a belföldi, mind a külföldi szolgáltatók részt vettek, és a mobiltelefonok átlagos ára 1500 Rmb-re csökkent – ez 15 százalékkal alacsonyabb az év első negyedében érvényben volt árszínvonalnál. A kereskedők igen gyakran, az év bizonyos kitüntetett napjain speciális akciós árakat kínáltak. Például az október 1-jére eső nemzeti ünnep alkalmából a *Motorola* E365 típusú készülékét, amelyet az év közepén még 2580 Rmb áron forgalmaztak, a nemzeti ünnep körüli „aranyhét" folyamán 666 Rmb kedvezményes áron meg lehetett vásárolni.

A 2003. év elején mind a két főbb belföldi hálózati szolgáltató, a *China Mobile* és a *China Unicom* percenként 60 centet számított fel a beszélgetésekért vagy a hívások fogadásáért. Üzenetek küldéséért a *China Travel*, a *China Mobile* egyik leányvállalata a küldőnek üzenetenként 15 centet, míg a *China Unicom*, a *China Mobile* egyik versenytársa csupán 10 centet kért/számított fel. A *China Mobile* nagy reklámkampány kíséretében bevezetett egy új, *M-Zone* elnevezésű feltöltőkártyát, melynek a felhasználásával mindössze 20 Rmb költséggel havonta 300 üzenetet lehet elküldeni. A heves piaci verseny következtében ezek a hálózatok 2003 júniusára a helyi és a távolsági hívások esetében egyaránt percenként 39 centre csökkentették a beszélgetések díját. 2004 óta a *China Mobile* még ennél is alacsonyabb áron nyújtja szolgáltatásait. Huangdong tartományon belül ez a vállalat napközben 39 centet, éjfél után pedig mindössze 19 centet számít fel percenként a hívó által kezdeményezett beszélgetésekért vagy a hívások fogadásáért. Az *M-Zone* hálózaton belül a szolgáltató napközben 15 centet, éjfél után pedig 10 centet számít fel mind a kezdeményezett, mind a fogadott hívásokért, de a más hálózatokba menő hívások nappal percenként 30 centbe, éjfél után pedig 15 centbe kerülnek. A re-

gionális hálózatok szolgáltatásai még olcsóbbak. A *People* nevű regionális hálózat csupán 26 Rmb befizetését kívánja meg előfizetőitől havonta, ami fedezi valamennyi fogadott hívás költségeit, és ezenkívül nappal 18 centet, éjfél után pedig 9 centet számít fel percenként az előfizetők által kezdeményezett hívásokért. Ilyen háttérrel érthető, hogy a mobiltelefon-használat penetrációs arányai miért mentek át ilyen drasztikus változásokon az elmúlt néhány év folyamán.

Miután a kínai mobiltelefon-piac kialakulásáról és fejlődéséről ennyit előrebocsátottunk, áttérünk a kínai társadalom egyik új és fontos, ma különös figyelmet érdemlő csoportját alkotó vándormunkások helyzetére.

A gazdasági reformok bevezetése és a külvilág felé történő nyitás politikájának életbe lépése óta, vagyis az 1980-as évektől kezdve szünet nélkül folyik a vidéki területekről a városi körzetekbe, valamint az ország nyugati és középső régióiból a keleti partvidékre irányuló belső népvándorlás. Az ebben érintett, túlnyomórészt vándormunkásokból összetevődő „lebegő" populáció lélekszáma a korai 1980-as években körülbelül 30 millió főre volt tehető, a 2000-es évek elejére azonban meredek emelkedéssel elérte a 140 millió főt. A Huangdongban foglalkoztatott vándormunkások legnagyobb része Kína központi régióiból, elsősorban Hunan, Szecsuan és Huangxi tartományokból érkezik, ahol a falvakban az apai ágú öröklésen alapuló társadalmi berendezkedés uralkodik még ma is.

Noha az 1980-as évek elején vidéken bevezetett gazdasági reformok előtt az apai ági öröklés gyakorlata látszólag megszűnt, ez nem szükségképpen jelenti azt, hogy alapjaiban eltörlődött volna az öröklési rend mélystruktúrája is. Stacey (1983) kutatásai feltárták, hogy vidéken a kollektivizálás is az apai ági rokoni kapcsolatokra épült. A szocialista ideológia és a patriarchális kultúra nem összeegyeztethetetlenek egymással (Wolf 1985). Más szóval, a hagyományos leszármazási és rokonsági viszonyok, amelyekre a falusi lakosság társadalmi kapcsolatai épültek, lényegében nem változtak meg a vidéki gazdasági reformok bevezetéséig, és a családi kötelékek konfuciánus felfogása mélyen beágyazódva maradt az emberek tudatában.

Bizonyos megfigyelések arra utalnak, hogy a drasztikus gazdasági reformok hatására a vidéki területeken jelentős mértékben újjáéledt az apai ági hierarchikus társadalmi berendezkedés. Egyes kutatók ugyanakkor azt állítják, hogy az ipari munkabérek emelkedésével a fiatal falusi lakosok ma olyan keresethez tudnak jutni, amit közvetlenül ők maguk kapnak meg, nem pedig a szüleik. Így gazdaságilag függetlenné válhatnak, sőt egyesek közülük jelentősen hozzá tudnak járulni a háztartás jövedelméhez, ami új erőegyensúly kialakulásához vezet: a családokon belül máris jelentős mértékben megnövekedett az egyes családtagok önállósága (Thireau 1988).

Murphy (2002) kimutatta, hogy éppen a vidékről a városokba, majd onnan visszafelé irányuló migrációs folyamatok változtatják meg a ténylegesen, illetve potenciálisan vándorló munkások értékrendjét és céljait. Noha az 1990-es évek közepén a vándormunkások még ragaszkodtak a falusi életben gyökerező értékekhez és célokhoz, Murphy azt állítja, hogy visszatérésükkor emellett „alternatív értékeket, életcélokat és új életfelfogást" hoztak magukkal a vidéki otthonokba. Az új kommunikációs technológiák előretörése, például a televíziókészülékek növekvő népszerűsége, a vezetékes telefonhálózatok kiépítése és a mobiltelefonok mostani gyors terjedése a kevésbé fejlett régiókban is nyitottabbá tette a falusiak otthonait a partvidéki régiók városaiban bekö-

vetkezett fejlemények befogadására. Más szóval, az új kommunikációs technológiák közvetítő szerepet játszanak a partvidéki és a központi, illetve nyugati régiók egymáshoz való közelítésében. A városi élet új formái, valamint az új értékek és ideológiák ezeken az új technológiákon keresztül észrevétlenül behatolnak a kevésbé fejlett falvakba is. Ez kétségkívül komolyan veszélyezteti a mélyen gyökerező patriarchális hagyományokat, és máris érzékelhető hatást gyakorol a vándormunkások új generációjára.

Kereken kimondva tehát arról van szó, hogy már hosszabb ideje nagyszámú fiatal falusi lakos áramlik Huangdong tartományba, különösen a Gyöngy-folyó deltájának vidékére, nem csupán munkát keresve és életszínvonaluk javítására törekedve, hanem azzal a céllal is, hogy egyszerűen kitapasztalják a városi életet. Kutatócsoportunk ez utóbbi céljukat szem előtt tartva nevezi ezeket a fiatalokat „új vándormunkásoknak".[4] A vándormunkásoknak ez a fiatalabb csoportja úgy véli, hogy amikor elhagyják szülőfalujukat, egyúttal felszabadulnak a hagyományos kulturális és társadalmi béklyók alól is. Meglehetősen érdekes jelenség, hogy éppen a gazdasági reformok szabadították fel a falusi lakosságot a hagyományos apai ági rokoni hálózatok kötöttségei alól. Ugyanakkor az is igaz, hogy éppen ezeknek a munkásoknak mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy kapcsolatba kerüljenek földijeikkel vagy rokonaikkal Huangdongban is, mivel úgy vélik, hogy a rokonsághoz tartozó személyek az egyedüli olyan emberek, akikre támaszkodhatnak, amikor nehézségekkel kerülnek szembe.

Ez is érthetővé válik azonban, ha mélyebben megvizsgáljuk a rájuk váró új életkörülményeket. Amikor elhagyják szülőfalujukat, hogy szerencsét próbáljanak Huangdongban, ezek a fiatal vándormunkások egyáltalán nem találják könnyűnek az életet. Munkájukat kizsákmányolják, gyakran találkoznak ellenségeskedéssel a helybeli dolgozók vagy a helyi lakosok körében, s az elszigeteltség és a bizonytalanság érzése, amit az idegen helyre kerülve átélnek, egyeseket hamarosan visszatérésre késztet. Ám azok számára, akik eltökélték magukat, hogy Huangdongban maradnak, a rokonsági hálózataikhoz való csatlakozás, a kapcsolatok felvétele akár távolabbi rokonaikkal is a munkahelyeken való átmeneti tartózkodásuk idején fontos érzelmi támaszt jelent. A terepmunka során tett megfigyeléseink alapján elmondhatjuk, hogy a vándormunkások Huangdongban mindent megtesznek a rokonaikkal való kapcsolatok rendszeres érintkezés útján való fenntartására, és éppen ez az a terület, ahol a mobiltelefonok kommunikációs eszközként különösen hasznos szolgálatokat tesznek a már meglevő, de térben és időben egyaránt kiterjesztett társadalmi kapcsolatok fenntartásában.

[4] Az új vándormunkás kifejezés (*xin shengdai nongmingong*) először két kínai nyelven publikált tanulmányban jelent meg (Luo és Wang 2003; Wang 2001). Chu és Yeung (2006) angolul is bevezették ezt a terminust, és részletesen leírták a vándormunkásoknak ezt a csoportját, megkülönböztetve a korábbi hasonló csoportoktól (lásd még Law és Peng 2006; Yang és Chu 2006). Az ide sorolható személyek röviden úgy jellemezhetők, hogy többnyire a középiskola alsó fokozatát végzik el, és a televízió és a média útján már jóval azelőtt is szereznek benyomásokat a városi életről, hogy ténylegesen eljutnának a városokba, továbbá erős vágy él bennük a felfelé irányuló társadalmi mobilitásra, mivel szüleik is (akik az 1980-as években a városokban munkát vállaló vándormunkások első generációját alkották) óvni kívánják őket a nehéz paraszti élettől. A városi munkát kalandként fogják fel, és kevéssé kívánnak nehéz, szorgos munkával eltöltött életet élni hazájuk „javának" szolgálatában. Ugyanakkor – miközben több információjuk van a saját hátterükről – tájékozottabbak a vándormunkásként átmenetileg rájuk váró életmódról is, s így még inkább frusztráltak az otthoni életkörülményeik miatt.

Ma a vándormunkások Huangdongban többnyire valamilyen szakképzettséget igénylő munkát vállalnak, vagy betanított munkásként helyezkednek el az üzemekben. Átlagos jövedelmük a legalacsonyabb szinthez tartozik a tartományban: az adatgyűjtés időszakában a munkások havi fizetése 400 és 800 Rmb között mozgott. Csupán kevés magasabban képzett munkásnak sikerült 1500 Rmb-nél több, vagyis igen jó havi jövedelmet biztosító állásokhoz jutnia, mivel ezeknek a többségét a helybeli lakosok számára tartják fenn. Dacára azonban annak a ténynek, hogy a vándormunkások a legalacsonyabb jövedelmű réteghez tartoznak Huangdongban, 2002 óta egyre többen váltak közülük mobiltelefon-használókká: ez a tendencia érvényesült 2003-ban is. Az általunk megkérdezettek közül egyesek véleménye szerint a 2003. év eleje óta a futószalag mellett velük együtt dolgozó munkatársaiknak majdnem a fele, míg mások szerint legalább egyharmad része vásárolt mobiltelefon-készüléket.

Mivel vizsgálatainkat főként mélyinterjúk formájában folytattuk, nem mértük fel a mobiltelefonok penetrációs arányát a dolgozók körében. 2006-ban azonban elvégeztünk egy kisebb merítésű felmérést a vándormunkások mobiltelefon-használatról Dongguanban. Mint a bevezetőben már említettük, nehéz lett volna megbízható véletlenszerű kiválasztású mintához jutnunk, így az alkalomszerű, önkényes mintavételi módszerrel (*convenience sampling*) gyűjtöttük össze a II. táblázatban feltüntetett alapvető adatokat a mobiltelefon-használatra vonatkozóan.

II. táblázat. *A vizsgálatba bevont vándormunkások mobiltelefon-vásárlásai, korcsoportok szerint*

Kohorsz	Vásárolt mobiltelefont	Nem vásárolt mobiltelefont	Összesen
1940	2	0	2
1950	6	4	10
1960	25	18	43
1970	146	52	198
1980	238	153	391
1990	2	7	9
Összesen	419	234	653

Felmérésünk idején a munkások 64,2 százalékának (653 válaszoló közül 419-nek) a tulajdonában volt mobiltelefon, melynek a felhasználási céljai között a megkérdezettek 84 százaléka jelölte meg beszélgetések kezdeményezését, míg hívások fogadását 49 százalékuk, SMS-ek küldését 42 százalékuk, játékok futtatását 4 százalékuk, *online* csevegést pedig szintén 4 százalékuk említette használati célként. Az erre fordított havi kiadásaik 100 Rmb körül mozogtak. Mivel a mintát nem véletlenszerű kiválasztással állítottuk össze, az általunk nyert adatok nem elég reprezentatívak ahhoz, hogy rájuk alapozva átfogó képet adhatnánk a vándormunkások mobiltelefon-használatáról. Egyes megállapítások azonban, amelyeket a következőkben ismertetünk, igen érdekesek lehetnek további szociológiai kutatások szempontból.

Mobiltelefonok és fogyasztási minták

A mobiltelefonoknak a vándormunkások körében tapasztalható növekvő népszerűsége az utóbbi években jelentős hatást gyakorol általában véve is a mobiltelefon-szolgáltatások fogyasztására. A terepmunka első szakaszában, 2003 júliusában úgy találtuk, hogy a vándormunkások rendszerint az olyan jól ismert cégek új, ha nem is a legújabb készülékeit vásárolják meg, mint például a *Nokia*, a *Motorola* és a *Samsung*. Noha tény, hogy a családdal és a barátokkal való kapcsolattartás céljaira sok 800 Rmb-nél alacsonyabb árú modell is minden bizonnyal megfelelt volna, és a munkások havi fizetése ekkor 400 és 800 Rmb közé esett, az általuk vásárolt mobiltelefonok ára átlagosan 1500 és 2000 Rmb között volt. Úgy tűnik, hogy a mobiltelefonjuk kiválasztásakor a munkások számára az elsőrendű szempontok a készülékek külső, formai jellemzői, továbbá a beépített funkciók, valamint – ezeknél is nagyobb súllyal – a márkanevek voltak. Így, amikor 2004 elején interjúinkat készítettük velük, legtöbbjüknek a készüléke már színes kijelzővel volt ellátva, sőt egyesek telefonjában már beépített kamera is volt, bár ezt nem találták különösebben hasznosnak. Az ilyen fajta mobiltelefonok ára ekkor 2000 Rmb fölött volt, sőt egyes típusok több mint 3000 Rmb-be kerültek. Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a munkások elsősorban az ár, a funkciók és a márkanév alapján választották ki mobiltelefonjukat.

2004 óta a technológiai fejlődés és az erős piaci verseny következtében a mobiltelefonok gyorsan változtak. Mivel egy új mobiltelefon rendszerint a vándormunkások havi keresetének a háromszorosába vagy négyszeresébe is belekerül, a munkások gondosan választják ki készülékeiket, ügyelve arra, hogy a telefonokba beépített újabb funkciók ne avuljanak el túlságosan hamar. Ennek ellenére aligha győzik a lépéstartást a technológiai fejlődéssel, és nincs messze az az idő, amikor azok a munkások, akik az előző három vagy négy hónap során vásárolták a készüléküket, felfedezik, hogy azok máris elavultak. Egyesek, akik nem tudnak ellenállni a kísértésnek, és megvásárolják valamelyik legújabb modellt, hogy felvághassanak vele a társaik előtt, valószínűleg áruba bocsátják a régi készüléküket a használtcikk-piacon, és megszerzik maguknak a legdivatosabbakat.

A munkások nagyon szeretik maguk megválasztani a telefonszámaikat. Egy átlagos kapacitású telefonkártya 100 renmimbibe kerül, de azok, amelyekhez „jó" telefonszám tartozik, néha drágábbak. A telefonszámot főként akkor tekintik „jónak", ha szerencsésnek tartott számjegyeket tartalmaznak, vagy ha könnyű megjegyezni őket. Például a „13712976013" számot nehéz fejben tartani, így az ezt viselő kártya ára csak 100 Rmb. A „13712476014" szám szintén 100 Rmb-be kerül, mert benne van a szerencsétlennek tartott 4-es számjegy, melynek a kiejtése mind a kantoni, mind a mandarin nyelvjárásban ugyanaz, mint a „halál" szóé. A kínaiak, különösen a kantoniak ugyanakkor imádják a 8-as számjegyet, mert az gazdagságot jelent. A 2-es és a 8-as számjegyek kombinációja még jobb, mivel ezek együttesen könnyű meggazdagodást jelentenek. A „13668" szintén nagyon jó kombináció, mert azt sugallja, hogy valaki egész életében gazdag lesz, bárhová is megy. Így tehát például a „13668282828" már álomi szám, amely mindenféle áldást magában hordoz, és több mint 1500 renmimbibe kerül. Vizsgálataink során találkoztunk egy munkással, aki 800 renmimbit költött egy olyan kártyára, ami jó számmal járt együtt.

Noha a legtöbb üzem gondoskodott vezetékes telefonvonalakról a vándormunkások számára nyújtott szálláshelyeken, úgy tűnk, hogy a munkások a mobiltelefonokat részesítik előnyben, annak ellenére, hogy a vezetékes telefon használatának átlagos havi költsége egy munkás számára 20-30 Rmb körül van, míg a mobiltelefon használata havonta 100 Rmb körül mozog. A vándormunkások fogyasztási szokásait tekintve ez ismét figyelmet érdemlő jelenség: a munkások annyira hozzászoktak kapcsolataik állandó fenntartásához, ami a mobiltelefon révén vált lehetővé számukra, hogy az olcsóbbá vált szolgáltatások csupán még gyakoribb használathoz vezetnek.

Amikor 2003-ban meginterjúvoltuk a munkásokat, úgy találtuk, hogy a családjukkal való kapcsolattartásban igen óvatosan használták mobiltelefonjaikat. Amikor hívás érkezett számukra, rendszerint ügyeltek arra, hogy a hívóazonosító funkció használatával előbb megtudják, ki hívta őket, és csak azután fogadták a hívást. Ha a hívás nem valamilyen előzetes megbeszélés szerint érkezett hazulról, akkor gyakran – a szükséghelyzetek kivételével – nem is fogadták, hanem inkább elmentek egy nyilvános telefonfülkébe, és onnan hívták vissza a családjukat. Ez a fajta körültekintő eljárás azonban többé már nem gyakori jelenség a munkások körében. Úgy tűnik, hogy a mobiltelefon által nyújtott kényelem gyakori felhasználóvá tette őket. Ami igazán fontos számukra, az többé nem a hívások díja, hanem inkább az, hogy egyáltalán hívják őket – egyszerűen kényelmetlenül érzik magukat, ha nem kapnak hívásokat vagy üzeneteket a barátaiktól.

„Amikor egy-két napig nem kapok semmi üzenetet, boldogtalan vagyok és elszigeteltnek érzem magam."

„Van néhány jó barátom itt, akikkel mindig felhívjuk egymást, két-három naponként legalább egyszer. Ha nem hallok felőlük, akkor felhívom őket, hogy megtudjam, mi újság velük."

Minden jel arra mutat, hogy a kommunikációnak ez a modern formája nemcsak az összekötöttség érzését táplálja, hanem egyúttal kialakít bizonyos függőséget is a munkásokban. Mobiltelefon-használati szokásaikból ítélve úgy tűnik, hogy már nem ugyanaz jellemző rájuk, mint ami a vándormunkások első generációjáról elmondható volt az 1980-as években: akkor a munkások legfőbb gondja még az volt, hogy annyi pénzt takarítsanak meg, amennyit csak lehet, hogy előre megtervezett időhatárokon belül saját vállalkozásba kezdhessenek, vagy felépíthessék a saját házukat a szülőfalujukban, ma azonban már nem ez a helyzet. Az IKT fejlődése észrevétlenül befolyásolja a vándormunkások új generációjának az életprogramját. Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha rátérünk a mobiltelefonoknak a vándormunkások társadalmi kapcsolataira gyakorolt hatásainak elemzésére.

III. A mobiltelefonok és a társadalmi kapcsolatok

A mobiltelefonok nemcsak segítenek fenntartani a meglévő társadalmi kapcsolatokat, hanem hozzájárulnak azok térben és időben való kiterjesztéséhez is. A kínaiak társadalmi kapcsolatrendszerének szövetében, különösen a vidéki társadalomban alapvető szerepet játszik a rokonság. Ebben a kapcsolatrendszerben a rokonok alkotják azt a „belső" kört, melynek tagjaiban meg lehet bízni, míg mindenki más „kívülállónak"

számít, akivel szemben ajánlatos az óvatosság: gondosan fel kell mérni, hogy kitől mire számíthat az ember (Metzger 1998). Amikor a vidéki munkások Huangdongban dolgoznak, megtesznek minden tőlük telhetőt, hogy kapcsolatba kerüljenek az ott lévő rokonaikkal, mivel úgy érzik, hogy a rokonok az egyedüli olyan személyek, akikre bizalommal támaszkodhatnak. A vándormunkások tehát Huangdongban is igyekeznek rendszeresen találkozni rokonaikkal, hogy fenntartsák velük a kapcsolatokat. A mobiltelefon kiválóan alkalmas a Huangdong tartományban szétszórtan élő rokonok együttműködésének biztosítására. A kibertérben létesített kapcsolatok kényelmes lehetőséget nyújtanak különféle összejövetelek megszervezésére. A rokonok ma – miután mobiltelefonon érintkezésbe lépnek egymással – kölcsönös egyeztetéssel bárhol és bármikor személyesen is találkozhatnak.

Noha a vándormunkások nem tudnak rendszeresen találkozni egymással, a mobiltelefonok használatával állandó kapcsolatot tarthatnak fenn. A szülőfalujuktól távolra sodródott vándormunkások számára fontos, hogy a mobiltelefon erősíti köztük és az otthon maradt családtagjaik közötti kötelékek fenntartását. Egy fiatal munkásnő például azt mondta nekünk, hogy kapcsolatot teremthetett a családjával akár éjfélkor is, ha magányosnak érezte magát. Ily módon tehát afféle „távoli jelenlét" alakítható ki a mobiltelefon használata révén, ami lehetővé teszi az emberek számára, hogy a „lebegő" rokoni hálózaton keresztül szorosabb kapcsolatokat tartsanak fenn a fizikailag egymástól távol levő családtagok között is.

A mobiltelefonok nem csupán a meglévő rokoni kapcsolatok fenntartásához járulnak hozzá időben és térben kiterjesztett módon, hanem egyszersmind elősegítik a munkahelyen kialakult új társadalmi kapcsolatok életben tartását is. A munkások megismerkednek egymással, amikor ugyanannál a futószalagnál dolgoznak vagy ugyanazokon a szálláshelyeken tartózkodnak. Barátságok fejlődnek ki különböző falvakból és városokból vagy más-más tartományokból származó munkások között is, noha nem rokonok, és egymást „kívülállónak" tekintik. Ily módon az iparosítás Huangdongban alapot teremt egy újfajta társadalmi kapcsolatrendszer kialakulásához, amelyben az emberek már nem egyszerűen vagy a „belső körhöz" tartoznak, vagy pedig kívülállónak számítanak. Mint az alábbiakban igyekszünk bemutatni, a magasabb jövedelem és a jobb életkörülmények keresése során a vándormunkások igen mobilissá váltak. A mobiltelefonok segítségével ápolni lehet az új keletű barátságokat is, és a fizikailag távol levők is közelre hozhatók. A mobiltelefonok növekvő népszerűsége a vándormunkások körében hatékonyan szolgálja ennek az újfajta társadalmi kapcsolatrendszernek a megőrzését is, megváltoztatva az emberek kívülállókra, illetve a belső körhöz tartozókra való hagyományos felosztását.

A mobiltelefon igen hasznos eszköz továbbá a fiatal munkások számára az udvarlás szolgálatában is. A múltban a házasságokat a szülők rendezték el. Tény, hogy 1949 után a kormány új házassági törvényeket léptetett életbe, és ösztönözte a szabad házastársválasztást, ám a vidéki területeken a férfiak és a nők továbbra is elkülönültek, és nem mertek szóba állni az ellenkező nemhez tartozó idegenekkel.[5] Mint Potter és

[5] A vidéki területeken a fiúkat és a lányokat gyakran elkülönítették egymástól, és hagyományos szokás volt, hogy a fiúk és a lányok nem folytathatnak egymással magánbeszélgetéseket. Lásd Parish és Whyte (1978).

Potter (1990) rámutatnak: „A kínaiak érzelmei [...] természetes jelenségek, amelyeknek nincs komoly szimbolikus jelentőségük az örök társadalmi viszonyok fenntartásában." Az érzelmeket néha lekicsinylik, vagy gondosan leplezik. Így például az apának nem szabad kimutatnia fia iránti szeretetét, és a házastársaknak egymás előtt is palástolniuk kell intim összetartozásukat. Az 1990-es évektől kezdve a fiatal kínaiak már jobban kimutatják érzelmeiket, mint azelőtt, de a vándormunkások általában a kevésbé fejlett vidéki területekről érkeznek, és többségük még mindig ragaszkodik a hagyományos szokásokhoz. Amikor egy fiú vonzódik egy lányhoz, és kifejezésre akarja juttatni iránta táplált érzelmeit, általában inkább írásban mondja el, amit érez, mintsem szóban, szemtől szemben. Ilyenkor igen fontos kommunikációs csatornaként szolgál a mobiltelefon. Amikor egy férfi vándormunkás udvarolni akar egy munkásnőnek, egyszerűen SMS üzenetet küld neki, amelyben kifejezi a vonzódását hozzá, vagy jelzi, hogy találkozgatni szeretne vele. Ma a fiatal vándormunkások a mobiltelefonok használata révén könnyebben juttathatják kifejezésre érzelmeiket.

A mobiltelefonok *online* szolgáltatást nyújtanak azok számára is, akik új ismerősöket akarnak szerezni a kibertérben. A munkások mindig kapnak üzeneteket idegenektől, akik remélik, hogy kapcsolatot teremthetnek másokkal a mobiltelefonokon keresztül. Az ilyen megkeresések mellett kapnak üzeneteket különféle szervezetektől is, amelyeket a hálózati szolgáltatók állítottak fel. Az egyik népszerű hálózat, az *M-Zone* rendszeresített a felhasználók számára egy *Monternet* elnevezésű szolgáltatást, melynek igénybevételével az előfizetők többféle „csevegőszobában" találkozhatnak másokkal *online*. Ezek a csevegőszobák – például a „Szerelmesek találkái", a „'Más' fiúk és lányok", az „X-City románc" és a „Teljesen magánjellegű intim találkozások" – kifejezetten arra szolgálnak, hogy lehetőséget nyújtsanak románcok kialakulására a férfiak és nők között. Egyesek csupán virtuális románcot keresve csatlakoznak az effajta hálózatokhoz, mások azonban közvetlen személyes kapcsolat megteremtésére is törekednek. Az alábbiakban bemutatunk néhány tipikus beszélgetést, amelyek az ilyen csevegőszobákban zajlanak.

Az „A" jelű személy neve „Észak magányos farkasa" (férfi); a „B" személy neve „Halk, finom suhanás" (nő).

A: Hogy vagy?

B: Jól.

A: Dolgozol még? Beszélgethetünk egy kicsit?

B: Hogy vagy? A nevem Ah Yung.

B: Még nem végeztem a munkával, hát te?

A: Ma szabadnapos vagyok. Ha-ha. Hol dolgozol?

B: Weizhouban.

B: Én Hubeiből jöttem, te hol dolgozol?

A: Aludtál már? Egy golffelszereléseket gyártó üzemben dolgozom. Hát te? Valami elrendelés hozott össze minket: te Hubeiből jöttél, én meg Hunanból.

B: Én egy üveggyárban dolgozom. Minden este túlóráznom kell. Hát neked? Neked is kell túlóráznod?

A: Nekem mindig kell túlóráznom, de ma este nem kell dolgoznom. A leghosszabb az, amikor éjfélig dolgozunk. Te mikor szoktál lefeküdni? Én csak belépek a

csevegőszobába egy kis időre, de még nem nagyon szoktam hozzá. Ha-ha. A neved nagyon különleges.

B: Én se vagyok még nagyon járatos a csevegésben. Azelőtt sohasem próbáltam. Rendszerint mások küldenek nekem üzeneteket.

A: Mennyi ideje vagy Dongguanban?

B: Nem régen, körülbelül egy éve.

A: Hány éves vagy?

B: 19. Hát te?

A: Én 25 vagyok, és nőtlen. :) Ah Yung, te mit szoktál csinálni a szabadidődben? Én karaokéra járok.

B: Otthon maradok, vagy lógok az utcákon.

A: Ruhákat veszel? A lányok szeretnek vásárolni és ruhákat venni. Rendszerint hová szoktál menni?

B: Nagyon álmos vagyok, és már le kell feküdnöm.

A: Megadod a mobiltelefonszámodat, hogy felhívhassalak, amikor ráérek?

B: Én nem szeretek ruhákat venni, utálok ruhákat venni.

A: Nem vagy olyan, mint a többi lány. Hát akkor mit szeretsz csinálni?

B: Oké, menj aludni, add meg a telefonszámodat.

B: Szeretek mosolyogni, szívesen járok a plázákba vagy az esti piacokra, és rendszerint veszek valami helyes cuccot vagy valami finom kaját.

A: Aranyos vagy. Én imádok enni. Szeretem az erős fűszeres kaját. Oké, a számom: xxxxxxx.

B: Én is, de azért nem a túl erőset.

A: Néha hiányzik a családom. Hát neked?

B: Igen, haza is megyek ebben az évben.

A: Mikor szoktál lefeküdni? Holnap szabadnapos vagy? Nem zavarlak, ha le akarsz feküdni.

B: Éjfél után 2 körül, holnap szabadnap. És te?

A: Rendszerint 1 órakor. Nálunk 11-kor el kell oltani a lámpát, és azután csak fekszünk az ágyon, és SMS-eket küldünk. Hát te?

B: Én is rászoktam, kettőig nem tudok elaludni.

A: A ti szobátokban szoktatok beszélgetni egymással?

B: Néha igen, néha nem.

A: Mi nem szoktunk, inkább SMS-eket küldözgetünk.

B: Tényleg? Nálunk más a helyzet, a lámpát nem kapcsolják le éjjel, és olvashatunk könyveket.

A: Te könyveket olvasol? Miféle könyveket olvasol?

B: Humoros könyveket, japán nyelvi tankönyvet és mást is.

A: Japánul tanulsz! Nem semmi!

B: Nem, csak ha unatkozom, és néha belenézek.

(Az üzenetváltásokat este 9 óra körül kezdték el, és a csevegést éjfél után negyed kettőig folytatták).

A változások tendenciája az idő múlásával egyre nyilvánvalóbbá válik. Vizsgálataink első szakaszában, 2003 júliusában a legtöbb megkérdezett még azt állította,

hogy vagy nem válaszolna ilyenfajta üzenetekre, vagy nem is lépne be efféle hálózatokba, de hozzátették, hogy ismernek más munkásokat, akik megtennék. Amikor 2004-ben visszamentünk az iparosodó településekre, számos történetet hallottunk a mobiltelefon-hálózatokon keresztül kötött barátságokról. Egy munkásnő elmondta, hogy időnként azért lépett be a hálózatba, hogy barátokat szerezzen a kibertérben. Férfinak tüntette fel magát, és a „Vad farkas" nevet vette fel. Igen sok „hálózati polgár" beszélgetett vele, akik nőknek vallották magukat, és hajlamosnak mutatkoztak találkozni vele. Ez a munkásnő az ilyen fajta kapcsolatteremtést az emberekkel érdekesnek találta, de nem volt hajlandó egyikükkel sem találkozni, mivel úgy vélte, hogy az efféle barátság nem komoly. Számára a hálózati társakkal való csevegés csak móka volt és szórakozás.

Egy másik munkásnő azt mondta, hogy noha volt állandó barátja, élvezte a csevegőszobákba való belépést és a férfiakkal folytatott beszélgetéseket. Azokat a csevegőszobákat, ahová belépett, többnyire kifejezetten a munkások számára szervezték, ilyen volt például a „Munkahelyi románc". Elmondta, hogy a különböző csevegőszobákban más és más nevet vett fel, például az „Alma", a „Jég" és a „Szeleburdi" neveket használta. Rendszerint beszélgetett egy darabig azokkal, akikkel érintkezésbe került, és ha érdekesnek találta őket, akkor kicserélték a mobiltelefonszámaikat, és üzenetek küldésével továbbra is fenntartották a kapcsolatot. A rekordja 160 üzenet elküldése volt egyetlen napon, legalább 7 különböző címzettnek. Tisztában volt vele, hogy az édes szavak csupán illúziók, mégis élvezte a csevegést, mert jólestek neki a hízelgő kifejezések, amelyekkel illették. Mivel úgy találta, hogy a csevegőszobákban kialakult kapcsolatok nem megbízhatók, egyszer találkozott egy hálózati ismerősével, aki ugyanazon a településen dolgozott. Ezt a kapcsolatot azonban nem igazán sikerült tovább gazdagítaniuk, mivel a kibertérben tapasztalt titokzatos érzés eltűnt, amikor szemtől szemben találkoztak. Tudomásunk szerint ennek a munkásnőnek problémái voltak a barátjával, részben azért, mert együttléteik alkalmával a fiú nem volt elég romantikus számára. Úgy tűnik, hogy azt a románcot kereste a hálózaton, ami a valódi életben hiányzott neki: feltehető, hogy a problémák közte és a barátja között még tovább fognak fokozódni, ha továbbra is találkozgat másokkal *online*.

Tudomásunkra hozták, hogy előfordulnak olyan esetek is, amikor Valentin napjára készülve nyíltan keresnek szexpartnereket. Egyesek a hálózatba való belépés útján próbálnak meg találkozni azokkal, akik szintén románcot keresnek. Először egymás személyéről tájékozódnak, majd fényképeket küldenek egymásnak, és ha mindkét felet érdekli a másik, akkor Valentin napon találkoznak egy szállodában, hogy lefeküdjenek egymással. Érdekes, hogy mindezeket a történeteket hallomásból ismertként mondták el nekünk, és az általunk megkérdezettek között nem akadt senki sem, akinek magának is lett volna (vagy bevallotta volna, hogy neki magának volt) ilyen tapasztalata. Ennek az lehet az oka, hogy a szex témája tabu a kínai kultúrában, és bár válaszadóink esetleg maguk is szereztek ilyen tapasztalatokat, inkább azt mondták, hogy másoktól hallottak erről. Akárhogy is nézzük azonban, az elektronikus kommunikáció sok lehetőséget teremtett arra, hogy az emberek kölcsönös kapcsolatba kerüljenek egymással, így elősegítve a rövid vagy hosszú távú szerelmi kapcsolatok kialakulását is.

A munkások lehetőségeinek kibővülése az IKT terjedése révén

A múltban a huangdongi munkalehetőségekre vonatkozó információk megszerzésére szolgáló formális csatornák igen korlátozottak voltak, és a munkások csak igen fáradságos utánajárással tudtak megfelelő munkahelyet találni. Munkásfelvétel idején az egyes üzemek kifüggesztették bejárati kapujukra a betölthető álláshelyek jegyzékét, s így a munkásoknak körül kellett járniuk a gyárakat mindegyik településen, hogy megtudhassák, vannak-e üresedések. Az üzemek általában tavasszal szoktak felvenni új munkásokat. Huangdong tartomány iparosodott falvaiban a Holdújév ünnepe után minden évben tömegesen megjelentek a fiatal falusi vándormunkások, akik munkát keresve érkeztek a szegény vagy kevésbé fejlett tartományokból. Ha ezeknek a fiatal falusiaknak voltak Huangdongban dolgozó rokonaik, akkor viszonylag könnyebb volt számukra információhoz jutni az álláskínálatról. Ám néha még akkor is elmulasztották a lehetőséget, ha a rokonaik találtak számukra betölthető állást, mert az adott időpontban éppen valahol úton voltak a tartományban, és nem lehetett őket könnyen elérni.

Amíg a vándormunkások nehezen jutottak hozzá az álláspiaci információkhoz, nem szívesen mondtak le a már megszerzett munkájukról, mivel ahelyett másikat – és különösen jobbat – találni nem volt könnyű feladat. Akkoriban, ha elbocsátották őket, nagy valószínűséggel vissza kellett térniük a szülőfalujukba. Így tehát akkor is szerénynek és alázatosnak kellett lenniük, amikor rossz bánásmódban részesültek, sőt gyakran valósággal talpnyaló viselkedésre kényszerültek az üzemek vezetőségével szemben. Ami azt illeti, Huangdongban elterjedt az a gyakorlat is, hogy minden külföldi befektetéssel működő üzemben legalább egy helybeli lakost be kell választani az üzem vezető testületébe. Ezeket az embereket rendszerint azért alkalmazzák, hogy kapcsolatot tartsanak fenn a helyi önkormányzati testületekkel, például a település munkaügyi hivatalával és a vámügyi szervekkel, illetve ők intézzék a vándormunkásokkal kapcsolatos személyzeti ügyeket. Az elmúlt években az egyik településen végzett terepmunkánk során igen sok történetet hallottunk arról, hogy a helybeli lakosok zaklatják a vándormunkásokat, sőt néha meg is támadják őket. Néhány helybeli lakos például azzal a fenyegetéssel kényszerített egyes munkásnőket szexuális kapcsolatra, hogy elbocsátják őket, ha nem tesznek eleget a kívánságaiknak. Néha, amikor a munkások panasszal éltek a rossz bánásmód miatt, az üzemi őrök erőszakosan rájuk támadtak, és egyes esetekben el is bocsátották őket. A vándormunkások tettleges bántalmazása gyakori jelenség volt, és mindmáig előfordul – ezzel a tárggyal részletesen foglalkozik Chan (2001).

Ma azonban úgy tűnik, hogy a vándormunkások a mobiltelefonok révén megfelelő eszközzel „fegyverkeztek fel" ahhoz, hogy meg tudjanak birkózni az igazságtalan körülményekkel, amelyekkel Huangdongban szembekerülhetnek. A mobiltelefon-használat kibővülésével a készülékek útján kapcsolatba léphettek rokonaik hálózatával Huangdongban is, és ezen keresztül könnyebben hozzájuthattak a betölthető állásokra vonatkozó információkhoz, mint korábban bármikor. Egy munkás így írja le, hogy ez hogyan valósul meg a gyakorlatban:

> „Ők [a rokonaim] rendszerint küldenek nekem egy SMS-t a szülőfalunkból, és érdeklődnek, hogy vannak-e munkalehetőségek. Ha a válasz pozitív, akkor felhív-

nak telefonon, és tudakozódnak a részletekről. Abban az esetben, ha már itt vannak Dongguanban, amikor megkeresnek, felhívom a barátaimat, vagy SMS-eket küldök nekik, hogy lássuk, vannak-e olyan üzemek, ahol munkásokra van szükség. Ha találunk ilyet, akkor elkísérem a rokonaimat az üzembe, vagy megadom nekik a barátom mobiltelefonszámát, hogy lépjenek vele kapcsolatba."

A „szabadúszó" világba való bekapcsolódásukon keresztül a munkások már nem csupán a rokonaikkal tartanak fenn rendszeres kapcsolatot, hanem korábbi munkatársaikkal is Huangdongban. Az emberek – annak ellenére, hogy ezek a „lebegő" hálózatok igen lazán szervezettek – szinte azonnal segítséget kaphatnak társaiktól, ha bármilyen nehézséggel kerülnek szembe: ez elsősorban érzelmi támogatást és a közeli falvakban adódó munkalehetőségekre vonatkozó tájékoztatást jelent számukra. A vándormunkások szemében úgy tűnik, hogy a mobiltelefonok nem csupán az életük hatékonyabb szervezésében segítenek nekik, hanem még ennél is fontosabb, hogy segítenek kiszabadulni az elnyomást jelentő vagy megalázó helyzetekből. Tény, hogy az üzemekben biztosított munkakörülmények az utóbbi években jelentősen javultak. Az új kommunikációs technológiák segítettek a munkásoknak, hogy sikeresebben küzdjenek a jogaikért, mint amennyire a múltban erre képesek voltak (Solinger 1999).

A mobiltelefon valóban megerősítette a vándormunkások alkupozícióját az üzemek tulajdonosaival szemben. Jól illusztrálja ezt egy másik tudomásunkra jutott eset, amikor két munkás összeverekedett. Az egyik megsérült, és azt követelte, hogy a másik adjon kártérítést neki a sérüléseiért. A verekedés kivizsgálása után az üzemvezető a megsérült felet támogatta, és azt kívánta, hogy a másik fizessen 200 renmimbit az orvosi költségekre, különben elbocsátják. A munkás megtagadta a kártérítés kifizetését, és habozás nélkül elhagyta az üzemet. Mielőtt távozott, emlékeztette a menedzsert, hogy hívja fel őt a mobiltelefonján, ha még jár neki bármi munkabér, hogy vissza tudjon jönni érte és át tudja venni. Azután viszont rövid időn belül talált új állást egy másik üzemben ugyanazon a településen, és nem törődött többé a neki járó, még rendezetlen bér kifizetésével.

Az ügyben érintett menedzser azt fűzte hozzá az esethez, hogy ma sokkal nehezebb ellenőrzés alatt tartani a munkásokat, mivel nem félnek többé az elbocsátástól. Rámutatott, hogy éppen a munkások körében igen magas szintű mobiltelefon-penetráció az, ami észrevétlenül, de nagymértékben fokozza a munkások magabiztosságát.

Egy másik, készruhagyártó üzem tulajdonosa azt mondta, hogy számára nagy gondot okoz a mobiltelefon-használat terjedése a munkások között. Ebédszünet alatt például a munkások SMS-ek útján megosztják egymással a különböző üzemekben elérhető fizetésekre, a juttatásokra, az előrelépési lehetőségekre és a munkakörülményekre vonatkozó információkat. Mihelyt felfedezik, hogy ezeknek a feltételeknek bármelyike jobb valamely másik üzemben, azonnal felmondják az állásukat. A rokonaikat és a földijeiket is tájékoztatják a célba vett üzemekről. Ilyenkor rendszerint lánceffektus lép életbe: egy munkás kilép, és átmegy a másik üzembe, majd a rokonai és a földijei szintén kilépnek, és csatlakoznak hozzá a másik munkahelyen. Ez az üzemtulajdonos visszaemlékezett rá, hogy egyszer több mint hét munkás, akik valamennyien egy családhoz tartoztak, elhagyta az üzemét, miután SMS-t kaptak ebédszünetben. Azt állította továbbá, hogy máris megemelte munkásainak az alapfizetését: a szakmunkások fizetése például náluk már 1000 renmimbire emelkedett, ami a ruhagyári munkások

esetében igen jó jövedelemnek számít Dongguanban. A munkások elégedettek is a fizetésükkel, de több szabadságot és kevesebb túlórát követelnek. Ahhoz, hogy a lehető legjobban ki tudja elégíteni az igényeiket, most több munkásra van szükség az üzemben, mint azelőtt volt. Interjúalanyunk így panaszkodott:

> „Ha kevesebb információjuk van az álláspiacról, akkor kevésbé valószínű, hogy elmennek. Még ha bevezetünk is valami zavaró technológiai megoldást a munkahelyen az SMS-ek fogadása ellen, akkor is felhívhatják a rokonaikat és a barátaikat munkaidő után. A másokkal fenntartott kapcsolataik minimális szintre való leszorítása kizárólag úgy oldható meg, ha olyan helyre költöztetjük az üzemet, ahol mobiltelefonok útján nem lehet semmiféle üzeneteket váltani."

Egyszerűen szólva tehát arról van szó, hogy amikor az új kommunikációs technológia ily módon megerősíti a vándormunkások pozícióit, akkor ez a fejlődés az üzemek vezetői számára a munkaszervezés terén valóságos rémálmot jelent.

Mint fentebb említettük, a mobiltelefonok gyors és nagymértékű elterjedése a huangdongi vándormunkások körében a kapcsolati hálók kiterjesztéséhez vezetett. Lényegesen erősödtek a munkások kapcsolatai immár nemcsak a rokonaikkal és a földijeikkel: olyan „lebegő" hálózatok alakultak ki, amelyekbe a korábbi munkatársak is beletartoznak. A hálózatok bővülésével és a kapcsolatok intenzívebbé válásával párhuzamosan felgyorsult és kibővült az álláspiaci információk áramlása is, ez pedig bőséges tájékoztatást jelent az elérhető állásokról, amelyekhez így ma rendkívül könnyen hozzájuthatnak a munkások. Amikor egy munkás elhatározza magát, hogy másik munkahelyet keres, csak annyit kell tennie, hogy elküld néhány SMS-t vagy elintéz néhány telefonhívást. A vándormunkások ilyen értelemben vett „belső" mobilitási szintje az utóbbi években ténylegesen igen magasra emelkedett. A terepmunka során közvetlenül megfigyelhettük, hogy egy körülbelül 1200 főt foglalkoztató, közepes méretű üzemből 3 hónapon belül 400 munkás távozott. A kisebb méretű üzemekben még magasabb, akár 80 százalékos mobilitás is előfordult. Dongguan körzetében az általunk tanulmányozott településeken nem ritka ez a jelenség, de a terepmunka tapasztalatai arra is rávilágítanak, hogy a fokozódó belső mobilitás nem tulajdonítható csupán a mobiltelefonok használatának vagy a munkaerőhiánynak. A kép bonyolultabb ennél.

Az alkalmi munkások új mobilis hálózatai

A vándormunkásokkal készített interjúinkból megtudtuk, hogy a huangdongi munkaerőhiány mellett vannak más okok is, amelyek abban az irányban hatnak, hogy a munkások ne maradjanak hosszú időn át ugyanabban az üzemben. Egy ruhagyári munkás elmagyarázta, hogy miután egy bizonyos időt már ledolgozott valamelyik üzemben, és ezalatt szert tett bizonyos szakmai készségekre, megpróbál másutt elhelyezkedni, hogy további készségeket tanuljon meg, amelyeket az első munkahelyén nem sajátíthatott el. Ily módon végül „szakképzetté" válhat a készruhagyártási munkafolyamatokban, és így magasabb fizetésre tarthat igényt. Más munkások azt állították, hogy egy üzemen belül kevés esélyük van az előléptetésre, és amikor találnak egy másik munkahelyet, ami jobb fizetést kínál, azonnal felmondanak, és átszegődnek oda. Megint má-

sok elmondása szerint vannak olyan munkások, akik szívesebben dolgoznak alkalmi munkavállalókként, mintsem hogy hosszabb időre lekössék magukat valamelyik üzemben, mivel ez a megoldás több szabadságot biztosít számukra.

Noha az ilyen típusú, magas szintű mobilitás tényleges mértékéről még nem készültek alapos és átfogó jellegű felmérések, az alkalmi munkások csoportjának kialakulása és felduzzadása rendkívül érdekes jelenség, és – úgy tűnik – közvetlen összefüggésben áll a mobiltelefon-használat vele egyidejűleg megfigyelhető gyors és nagymértékű elterjedésével a munkások körében. Feltehető, hogy közvetett módon ez is hozzájárulhat a tartósan alkalmazott szakmunkások hiányához Huangdongban.

Vizsgálataink szerint az alkalmi munkások az 1990-es évek elején jelentek meg először Dongguanban. Az 1990-es években azonban, amikor a Gyöngy-folyó deltájában megkezdődött az iparosítás, és az addig megművelt földeken üzemeket kezdtek építeni, többségük még elsősorban az építkezéseken dolgozott. Ezek a munkások szinte sohasem voltak állandó alkalmazásban valamely társaságnál. Akkor bérelték fel őket, amikor valamilyen építkezési munkát kellett elvégezni. Ezek a munkáscsapatok mindig egymással rokonságban álló személyekből vagy ugyanarról a helyről származó „bevándorlókból" tevődtek össze, és megbízott vezetőik gondoskodtak a munkaszerződések megszerzéséről. Később, amikor az iparosítási folyamat elérte a telítettségi állapotot, ezeknek az alkalmi munkásoknak a létszáma fokozatosan megfogyatkozott.

Ugyanakkor, a 2000-es évektől kezdve azonban kialakult az üzemekben munkát vállaló alkalmi munkások új csoportja. Nehéz pontosan feltérképezni, hogy az ilyen típusú alkalmi munkások száma hol és mikor kezdett el növekedni. Megjelenésük és szaporodásuk azonban nyomon követhető az alábbi körülmények figyelembevételével. Először is a gyors iparosodás idején óhatatlanul viszonylagos munkaerőhiány keletkezik: főleg szakmunkásokból nincs elég, mivel az ipari munkafeladatok jelentős részének ellátásához bizonyos szintű képzettségre van szükség. Másodszor, egy-egy településen belül szükségképpen koncentrálódnak azok az üzemek, amelyek hasonló fajta termékeket gyártanak. Ez a két feltétel együttesen nagy munkaerőigényhez vezet, és az alkalmi munkavállalók könnyen találhatnak állást. Harmadszor, az üzemekben munkát kereső alkalmi munkásoknak fel kell szerelkezniük megfelelő kommunikációs berendezésekkel, például személyi hívóval vagy mobiltelefonnal, hogy azonnal lecsaphassanak a felmerülő munkalehetőségekre, különben az állásokat másokkal fogják betölteni. Az egyik válaszadónk, aki ma egy alkalmi munkaközvetítő vállalat vezetője, elmondta, hogy amikor 2001-ben úgy döntött, hogy alkalmi munkás lesz, első dolga volt beszerezni egy személyi hívó készüléket. Ez az információ jól egybecseng az IKT fejlődésének történetével Kínában: 2001-ben a mobiltelefonok még nem voltak népszerűek a vándormunkások között, mert mind az árak, mind a szolgáltatási díjak túl magasak voltak számukra. 2003 óta azonban Huangdongban gyorsan terjednek a mobiltelefonok, és mára a vándormunkások igen széles köréhez jutottak el.

A Dongguan nagyvárosi közigazgatási területéhez tartozó Humen városrész, ahol több mint tíz éven át folytattunk vizsgálatokat, hatalmas konfekcióipari bázis, és számos ruhagyár koncentrálódik a hozzá csatlakozó agglomerációs településeken is. Itt jelentős hiány lépett fel szakképzett dolgozókból, és a rendelések teljesítésének időszakában az üzemek különféle módszereket próbáltak alkalmazni állandó munkások toborzására, gyakran sikertelenül. Ebben a körzetben az alkalmi munkások meglehetősen könnyen

jutottak ideiglenes munkához. Egyik csoportjuknak a vezetője úgy tájékoztatott bennünket, hogy csupán a Humenhez csatolt egyik peremtelepülés ipari zónájában körülbelül hatezer ideiglenesen foglalkoztatott alkalmi munkás dolgozik. Az üzemtulajdonosok és az alkalmi munkások viszonylag szerény becslése szerint Humen egész közigazgatási körzetében, ami 28 korábban mezőgazdasági, mára iparosodott településből és három városnegyedből tevődik össze, körülbelül százezer alkalmi munkás dolgozik – ez a szám megközelíti Humen állandó lakosainak lélekszámát.

Interjúkat készítettünk olyan személyekkel is, akik több mint négy éve vezetnek alkalmi munkaközvetítéssel foglalkozó vállalkozásokat. Ők maguk szakképzett ruhagyári munkások, és miután évekig dolgoztak különféle üzemekben, először maguk is alkalmi munkássá váltak, majd vállalkozásuk indításakor összeállítottak egy-egy listát, amely túlnyomórészt az általuk ismert, alkalmi munkát vállaló szakképzett ruhagyári munkások neveit tartalmazta. Saját magukat „emberi erőforrásokkal gazdálkodó" vállalkozások vezetőinek tekintik. Üzleti ügyeiket oly módon intézik, hogy a vállalatuk kínálatára vonatkozó adatokat faxon megküldik az üzemeknek Dongguanban. Mint fentebb említettük, a személyi hívó kezdetben nélkülözhetetlen eszköz volt az üzemek tulajdonosaival vagy vezetőivel létesített kapcsolatok fenntartásához. Ma a személyi hívót a mobiltelefon váltotta fel. Miközben az interjúkat készítettük ezekkel a vállalkozókkal, a mobiltelefonjuk szüntelenül csengett, és az interjút számos alkalommal félbe kellett szakítani, amikor fogadták a hívásaikat.

Az alkalmi munkaközvetítő vállalatoknak jó viszonyt kell kialakítaniuk az üzemek vezetőivel, mivel az effajta vállalkozások terén meglehetősen nagy a verseny, és ma sok ilyen profilú cég működik Huangdongban. Amikor azonban a bérekről és a juttatásokról folytatott alkudozások nem vezetnek a kívánt eredményre, gyakran kapcsolatba lépnek más hasonló vállalatokkal is, hogy igényeiket egy bizonyos alapszinten egyeztessék. Ahogy az egyik üzem tulajdonosa tömören megfogalmazta: „Ezek az alkalmi munkaközvetítő vállalatok egyrészt versengenek egymással, másrészt azonban elég rafináltak ahhoz, hogy a humán erőforrásokra épülő üzleti vállalkozásuk általános nyereségességét fenn tudják tartani: az általuk kiközvetített munkások fizetését és juttatásait illetően egymással összehangoltan és következetesen lépnek fel."

Amikor az üzemeknek sürgős rendeléseket kell teljesíteniük, a vezetőségük kapcsolatba lép ezekkel az alkalmi munkaközvetítő vállalatokkal, és megbeszélik a munkások órabérét és a közvetítő vállalatnak járó jutalék mértékét. Noha ezeknek a vállalatoknak a székhelye Dongguanban van, korábban munkások százait küldték Shenzhenbe és Zhongshanba is. Az egyik legnagyobb ilyen üzlet során, amit az általunk megkeresett vállalatok egyike egyszer lebonyolított, egyszerre hatszáz munkást tudtak küldeni valamelyik üzembe. Egy másik hasonló vállalatnál azt hallottuk, hogy akár háromezer munkást is mozgósítani tudnának, és a vállalat vezetője itt több mint ötszáz munkás mobiltelefonszámait tárolta a saját mobiltelefonján. Amikor megrendelést kapnak, ezek a cégek sohasem csak SMS-eket küldenek szét, hanem fel is hívják a szóba jöhető munkavállalókat, mivel közvetlenül és gyorsan kívánnak eredményt elérni.

Számos interjút készítettünk magukkal az alkalmi munkásokkal is. Ezek rendszerint szakmunkások, és meglehetősen sok tapasztalatuk van az általuk betölthető munkakörökben. Mégis szívesebben vállalnak alkalmi munkákat, mintsem állandó elhelyezkedésre törekednének valamely üzem munkásaként, mivel nagyra értékelik

függetlenségüket, és nem szeretik, ha kötve vannak egy-egy üzem szabályai által. Valóban igaz, hogy még a mindössze 50 munkást foglalkoztató igen kicsiny üzemek is felállítják a maguk szabályait, és elvárják, hogy a munkások azokhoz alkalmazkodjanak. Az egyik alkalmi munkás így beszélt erről:

„Alkalmi munkásként megmarad a szabadságom. Nem kívánhatják meg tőlem, hogy pontosan érkezzem az üzembe. Dupla bért kapok. Az ember fél hónapot dolgozik, aztán eljátszogathat a hónap másik felében."

Egy másik megjegyzés:

„Noha nem kapunk alapfizetést, a béreink magasabbak. Fél hónapig dolgozunk, és egy újabb fél hónapon át azt csinálunk, amit akarunk. Ugyanannyi pénzünk van, mint azoknak, akik állandóan egy üzemben dolgoznak, és mi szabadok vagyunk. Akárhogy is van azonban, degeszre nem kereshetjük magunkat. Ez persze rendben is van mindaddig, amíg az ember boldognak érzi magát."

Az a munkásnő, akitől a fenti idézet származik, így folytatta:

„Ha az ember állandó munkára elszegődik egy üzembe, reggel nyolckor fel kell kelnie, és blokkolnia kell a munkahelyén. Ha azonban éppen nincs munkám, akkor későn kelhetek. Az üzem állandó munkásaként még akkor is engedélyt kell kérnem az eltávozásra, ha éppen nincs semmi dolgom. Meg kell kérnem ezt vagy azt a felügyelőt, hogy írja alá a kilépőcédulámat, aztán el kell menni a biztonságiakhoz, hogy lepecsételjék. A betegszabadság kérelmezése is nagyon bonyolult, különösen akkor, ha az ember egy nagy gyárban dolgozik. Egy csomó űrlapot kell kitölteni hozzá. Most azonban alkalmi munkásként azt csinálok, amit csak akarok."

A valóságban nemcsak az ilyen szabályokat kell betartani: a munkások nemigen szervezhetik meg tetszésük szerint a szabadidejük eltöltését sem, ha állandó alkalmazásban vannak valamelyik üzemben. Gyakran előfordul, különösen a csúcsidőszakokban, hogy szinte mindennap túlórázásra kötelezik őket, néha egészen éjfélig. Noha a túlórákért külön fizetséget kapnak, alig marad valamennyi szabadidejük, amit pedig a munkások új generációja igen nagyra értékel. Úgy tűnik, hogy az „új vándormunkások" a stabilitással szemben előnyben részesítik a szabadságot.

Amikor alkalmi munkát kapnak az üzemekben, rendszerint az üzem állandó munkásainak fizetett bér kétszereséért dolgoznak, mivel számukra az üzemnek nem kell gondoskodnia szálláshelyekről, sem pedig olyan egyéb juttatásokról, mint például a munkahelyi egészségbiztosítás. Az alkalmi munkások két fő típusra oszthatók. Az első típushoz tartozók az év első felében általában egy üzemben maradnak, majd a második félévre felmondanak, hogy alkalmi munkát tudjanak vállalni. A csúcsidőszak viszont rendszerint az év második felére esik, mivel a legtöbb üzemnek ilyenkor igyekeznie kell időben teljesíteni a megrendeléseit. A második típusba sorolható munkások alkalmi munkákat végeznek az egész év folyamán, és nem nagyon érdekli őket, hogy hány napot dolgoznak havonta. Mindaddig elégedettek, amíg a fogyasztási igényeik kielégítéseihez eleget kerestek. Dongguanban egy lakás havi bére általában 300 és 500 Rmb között van, és egy-egy lakáson rendszerint két vagy három munkás osztozik. Ha egy alkalmi munkás egy napra 100 Rmb bért követel, három-öt napi munka elegendő hozzá,

hogy kifizethesse a szobája bérleti díját, ha egyedül él, és két heti munka több mint eleget hoz számára, amiből megélhet az egész hónap folyamán. A hónap fennmaradó napjaiban élvezheti a városi életet Dongguanban.

Az alkalmi munkások rendszerint nyilvántartásba vétetik magukat valamelyik munkaközvetítő vállalatnál. Szükségtelen mondanunk, hogy a mobiltelefonokra igen nagy szükségük van, mivel amikor munka kínálkozik számukra, azonnal elérhetőknek kell lenniük. Az nem sokat számít, hogy az ilyen vállalatok tulajdonosai vagy vezetői a rokonaik-e, vagy sem. Csak azt tartják fontosnak, hogy a vállalat tudjon munkát szerezni számukra, és jó béreket alkudjon ki nekik. A munkába hívásuk mindig telefonon keresztül történik: vagy SMS-ek útján, vagy inkább közvetlen hívással tájékoztatják őket arról, hogy mikorra kell összegyűlniük, továbbá közlik velük az üzem nevét és azt, hogy a munkahely közel esik-e a lakásukhoz, vagy nem. Ha az messzebb van, és egy ideig ott kell tartózkodniuk, akkor azt tanácsolják nekik, hogy vegyék magukhoz a napi szükségleti cikkeiket, és a munkaközvetítő vállalat vezetője kibérel egy kisbuszt, hogy a munka helyszínére szállítsa őket. Az így toborzott leendő munkatársak rendszerint nem ismerik egymást, amíg nem találkoznak az üzemben. Az így szerveződő alkalmi munkavállalások során új mobiltelefon-hálózatok alakulnak ki, és terjedőben van egy sokkal mozgalmasabb életmód, mint amit az átlagos üzemi munkások folytatnak.

Noha az alkalmi munkások szaporodása és a számukra munkát közvetítő vállalatok létrejötte nem kizárólag a mobiltelefonok terjedésével hozható ok-okozati összefüggésbe, a mobiltelefon az, ami lehetővé teszi a munkások számára, hogy azonnal elérhetők legyenek, és alkalmi munkásként éljék az életüket Huangdongban. A munkaközvetítő vállalatok működése révén több alkalom nyílik arra, hogy a különböző helyekről érkező alkalmi munkások találkozzanak egymással, és az új ismeretségek révén egyre nagyobb, mobiltelefon-kapcsolatokra épülő hálózatokat hozzanak létre. Egy napon talán az effajta új mobiltelefon-hálózatok fognak a „lebegő" rokoni hálózatok helyére lépni.

Összefoglalás

Az elmondottakat röviden összefoglalva: tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy bemutassuk a mobiltelefon-használat alakulását Kínában, és számba vegyük ennek a mai kínaiakra kifejtett hatásait, különös tekintettel a vándormunkások körére. Kína újra-megnyitása az életszínvonal általános emelkedéséhez vezetett az országban, és a mobiltelefon-használat mint költséges fogyasztási tevékenység – az előre fizetett feltöltőkártyás rendszernek és a különböző mobiltelefon-gyártók, illetve a nagyobb országos mobiltelefon-szolgáltatók közötti versenynek köszönhetően – igen gyorsan népszerűvé vált. A mobiltelefonok gyors penetrációja változásokat hozott magával a vándormunkások életmódjában és munkavállalási gyakorlatában. A mobiltelefon luxuscikkből fokozatosan napi szükségleti cikké vált, és a szolgáltatások olcsóbbá válása a mobiltelefon-használat folyamatos növekedését eredményezte: a munkások egyre nagyobb mértékben támaszkodnak a mobilkommunikációra. Ez a „mobilfüggőség" nem korlátozódik az egyéni szabadidős tevékenységekre, hanem a korábbi elszigeteltség leküzdésével egyben új társadalmi kapcsolatokat is teremt. A kibertérben folytatott kommunikáció elősegíti az udvarlást és a románcok kialakulását, de az egyéjszakás kalandok

megszervezését is. Ám ennél is fontosabb, hogy a mobilkommunikáció révén a vándormunkások mint mozgékony alkalmi munkavállalók sokkal több információhoz juthatnak, összehasonlíthatják az adott régióban vagy annak közelében működő különféle üzemek bérezési és juttatási csomagjait, s mindez elősegíti a munkások folytonos vándorlását a jobb fizetések nyomában. Új mobiltelefon-hálózatok jöttek létre, és az alkalmi munkaközvetítő vállalatok felbukkanásával kialakult egy új üzletág, amely az emberi erőforrásokkal gazdálkodik. A mobilkommunikáció széles körű elterjedésének egyik szándékolatlan következményeként az üzemek vezetősége a munkaerő-gazdálkodás terén valóságos rémálomra emlékeztető helyzetbe került. Ám ugyanaz a mobiltelefonkészülék, amely a munkavállalókat számottevő előnyökhöz juttatja, felhasználóit egyszersmind olyan függőségbe is taszíthatja, ami felemészti keresetük legnagyobb részét. Mindezeknek a dinamikus erőhatásoknak és tendenciózus folyamatoknak a figyelembevételével ragadhatók meg az információs és kommunikációs technológiák korában megnyilvánuló társadalmi jelenségek a maguk teljes bonyolultságában – esetünkben a vándormunkások körére koncentrálva, a gazdaságilag jobb helyzetben levő dél-kínai tartományokban.

Irodalom

Chan, Anita 2001. China's Workers Under Assault: Exploitation and Abuse in a Globalizing Economy. Armonk – New York, M. E. Sharpe.

Chu, Wai-chi and Shanhua Yang 2006. Mobile Phones and New Migrant Workers in a South China Village: An Initial Analysis of the Interplay between the 'social' and the 'technological'. In: Law, Pui-lam et al. (eds.): *New Technologies in Global Societies*. New Jersey, World Scientific, 221–244.

Law, Pui-lam – Yinni Peng 2006. The Use of Mobile Phones among Migrant Workers in Southern China. In Law, Pui-lam, Leopoldina Fortunati és Shanhua Yang (eds.): *New Technologies in Global Societies*. New Jersey, World Scientific, 245–258.

Luo, Xia – Chun-guang Wang 2003. Xinshengdai nongcun liudong renkou de waichu dongyin yu xingdong xuanze. (The Working out Motives and Choice of Action of the New Generation of Village Migrants.) *Zhejiang Shehu Kexue*, no. 1.

Metzger, Thomas 1998. The Western Concept of the Civil Society in the Context of Chinese History. *Hoover Essays*, No. 21, Hoover Institution on War, Revolution and Peace. Stanford, Stanford University.

Murphy, Rachel 2002. *How Migrant Labor is Changing Rural China*. Cambridge, Cambridge University Press.

Parish, William L. – Martin K. Whyte 1978. *Village and Family in Contemporary China*. Chicago, University of Chicago Press.

Potter, Sulamith H. – Jack M. Potter 1990. *China's Peasants: The Anthropology of a Revolution*. New York, Cambridge University Press.

Solinger, Dorothy 1999. *Contesting Citizenship in Urban China: Peasant Migrants, the State, and the Logic of the Market*. Berkeley, University of California Press.

Stacey, Judith 1983. *Patriarchy and Socialist Revolution in China*. Berkeley, University of California Press.

Thireau, Isabelle 1988. Recent Changes in a Huangdong Village. *The Australian Journal of Chinese Affairs*, 19/20, 289–310.

Wang, Chun-guang 2001. Xinshengdai nongcun liudong renkou de shehui rentong yu chengxiang ronghe de guanxi. (The Social Identification of the New Generation of Village Migrants and Its Relationship with City-village Mergers. *Shehuixue Janjiu*, No. 3, 63–76.

Yang, Shanhua – Wai-chi Chu 2006. Shouji: quanqiuhua beijing xia de „beidong" jieshou he „zhudong" xuanze – zhusanjiao diqu nongmingong shouji xiaofei de wenhua he xintai de jiedu (Mobile Phone: Selecting on Their Own Initiative under the Background of Globalization). *Social Sciences in Huangdong*, No. 2, 168–173.

Wolf, Margery 1985. *Revolution Postponed: Women in Contemporary China*. Stanford, Stanford University Press.

Pui-lam Law szociológus

A New South Wales-i Egyetemen, Ausztráliában szerezte doktori fokozatát szociológiából. Jelenleg a Hongkongi Műszaki Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszékén tanársegéd. Kutatási területe a modernitás megjelenése Kína vidéki területein. His research interest is on modernity and rural China. A *Marriage, Gender, and Sex in a Contemporary Chinese Village* (2004) című könyv társszerzője és a *New Technologies in Global Societies* (2006) című kötet társszerkesztője. Újabban a mobiltelefónia terjedésének jelenségeit kutatja a Dél-Kínában dolgozó vándormunkások körében.

E-mail: sspllaw@inet.polyu.edu.hk

Wai-chi Rodney Chu

Társadalomkutató a Hongkongi Műszaki Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományi Tanszékének oktatója. Kutatási területe: az IKT hatásai a vándormunkások, az irodai dolgozók és az egyetemi hallgatók életére Kínában. Vizsgálatai középpontjában az a kérdés áll, hogy a kínaiak ma milyen interakciókba kerülnek a külső világgal, és ezek hogyan formálják át a saját kulturális értékeikkel és társadalmi normáival kapcsolatos felfogásukat.

E-mail: ssrodney@polyu.edu.hk

Shanhua Yang

Szociológus a Pekingi Egyetem Szociológia Tanszékének professzora. Kutatási témái: a vidéki Kína, az IKT és a vándormunkások, szegénység és a lakosság egészségi állapota Kína szegény tartományaiban. A *Dangdai Zhongguo Nongcun Yanjiu (Xia): Shizheng Diaocha* (Studies on Contemporary Rural China, vol. 2, Empirical Investigation (2000) és a *New Technologies in Global Societies* (2006) című kötetek társszerkesztője. Számos tanulmányt publikál a kínai vidéki társadalomról.

OLVASÁS KÖZBEN

Székely Levente

Információgazdaság[1]

Bevezetés

Szabó Katalin és Hámori Balázs „Információgazdaság – Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer?" című könyvükben arra vállalkoznak, hogy átfogóan mutassák be tárgyukat, az információgazdaságot, illetve azt az utat, amely az ipari kapitalizmustól az új gazdasági szerkezet kialakulásáig vezetett. Mindezt az új institucionalista gazdaságtani irányzat (*institutional economics*) szempontrendszere szerint teszik.

Az információgazdaság összefüggő rendszerként jelenik meg a könyvben. Szerzői szerint paradigmaváltás korszakát éljük: napjainkban az ipari kapitalizmusból az információgazdaság viszonyrendszereibe való átmenet zajlik valamennyi szférában. Ennek az átmenetnek még csak az elején tartunk, ugyanis egyelőre még a legfejlettebb régiók gazdasága sem alakult át teljességében az új szabályok szerint, ugyanakkor egyre több területen – különböző mértékben – már hatnak az új viszonyok. Ez az elméleti alapvetés ellenkezik Manuel Castellsnak, az információs társadalom teoretikusának álláspontjával, miszerint az „információs társadalomnak" már kialakult gazdasági rendszere van: a könyv szerzői az információgazdaságot nem megszilárdult gazdasági rendszernek, hanem úgynevezett átmeneti vagy „tranzíciós" gazdaságnak tekintik.

Információgazdaság – kihívás a közgazdaságtan számára

Az alapvető probléma abban áll, hogy a közgazdaságtan tárgykörébe a szűkösen rendelkezésre álló, éppen ezért kisajátítható erőforrások tartoznak, ezzel szemben az információt, a tudást a klasszikus értelemben nem lehet kisajátítani. Napjainkban a digitalizált információ és a tudás képezik a gazdaság fő mozgatóerejét, ezekre pedig sablonszerűen nem alkalmazhatók a szűkös erőforrásokra kidolgozott tételek.

Mivel a gazdaságot már egyre kevésbé a hagyományos tőkeelemek (pl. gépek) határozzák meg, és ezek helyébe egyre inkább az emberi tudás, a digitális térben áramló információ lép, a korlátozott anyagi erőforrások cseréjén alapuló közgazdasági modellek változtatás nélkül nem alkalmasak az új rend vizsgálatára. Míg a hagyományos közgazdasági elméletek a javak kisajátíthatóságára építenek, addig az információt nem lehet kisajátítani, hiszen az információ átadása nem jelenti egyúttal az elveszítését. A szellemi természetű, digitális formában megjelenő „javak" esetében a szűkösség fogalma nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető, hiszen ezeknek a javaknak az újratermelése gyakorlatilag nem jár költséggel. Ugyanakkor tény, amire a szerzők is felhívják a figyel-

[1] Szabó Katalin – Hámori Balázs (2006): Információgazdaság: *Digitális kapitalizmus vagy új gazdasági rendszer?* Budapest, Akadémiai Kiadó.

met, hogy az eredeti szellemi termék létrehozása (legyen szó akár egy új gyógyszermolekuláról, akár egy nanotechnológiával előállítható újfajta anyagról vagy például egy lexikonról) horribilis beruházásokat és ráfordításokat követel. A közgazdaságtani szemlélet szerint abban az esetben, ha bőség van valamely jószágból, arra nézve nincs értelme tulajdonjogot definiálni. Ugyanakkor, mint az élet bizonyítja, lehetőség van arra, hogy a szellemi termékek esetében mesterséges úton, jogi intézmények segítségével próbálják megteremteni a szűkösséget, már csak azért is, hogy biztosítsák az említett óriási ráfordítások megtérülését.

A szerzők véleménye szerint ma már majdnem minden termék részben „tudásjószág" is, hiszen a közönséges termékek értékének nagy részét a bennük tárgyiasult tudás adja. A dematerializálódás és a virtualizálódás tendenciája hatja át a gazdaságot. A dematerializálódás jelentőségét mutatja, hogy az úgynevezett „fejlett világban" az egységnyi GDP előállításának költsége az 1970-es és 80-as években évi két százalékkal csökkent.

A közgazdaságtan sokszor kerül kutyaszorítóba az információgazdaság és az immateriális javak vizsgálata során. Nem csupán a használható elméletek és modellek hiányoznak sok esetben, hanem gyakran még az új jelenségek sincsenek megnevezve. A szerzők szerint leginkább az ún. institucionalista megközelítés alkalmas az új jelenségek leírására. Ennek az új irányzatnak az az előnye, hogy a szűk közgazdaságtani megközelítéssel szemben – amely kizárólag a racionális döntések szerepére épít – teret enged a mintakövetés, a tanulás és a piacon kívüli intézmények érvényesülésének is. Ezzel a szemlélettel könnyebb megérteni az olyan – a közgazdaságtan számára kezelhetetlen – jelenségeket, mint amilyen például a szellemi termékek minőségének és mennyiségének „paradox" összefüggése, ami lehetővé teszi, hogy a jobb minőségű termékek gyakran egyben olcsóbbak is legyenek. Hasonló példát nyújt az is, hogy a szoftveriparban nem az egyedi termékek, a ritkaságok hordozzák az értéket, hanem azok, amelyek a legelterjedtebbek.

Szabó Katalin és Hámori Balázs könyve az említettek mellett még számos más, az információgazdaság újfajta viszonyai között kialakult sajátos jelenségre is felhívja a figyelmet. Az információgazdaság bemutatásában a szerzők teljességre törekszenek, így a rendszerlogika megváltozásán túl bemutatják a termékek, a tranzakciók, a fogyasztók és a vállalatok szerepét, valamint a szereplők viselkedésének a sajátosságait a megváltozott gazdasági környezetben.

A megváltozó rendszer

Az információgazdaság belső viszonyait Szabó és Hámori a korábbi gazdasági szerkezetből kiindulva vezeti le, számos konkrét példával könnyítve meg az olvasó dolgát. Bemutatják, milyen látható jelei vannak az információgazdaságnak, és honnan vezetett az út idáig.

Az időalapú verseny általánossá válásával, a gyorsaság felértékelődésével a vállalatok egyre nagyobb termékválasztékot dobtak piacra, egyre gyorsuló ütemben. A gyors reagálás elsődlegesen fontossá vált: a termékek életét és egyben az előállításukból és forgalmazásukból nyerhető profitot is jelentősen befolyásolja, hogy a termékek a kifejlesztésüktől számítva milyen gyorsan kerülnek piacra, valamint az is, hogy a vállalatok

milyen sűrűn frissítik termékpalettájukat. Míg az utolsó „bogárhátú" Volkswagen az első után hatvan évvel gördült le a futószalagról, az autógyárak ma már 3-4 évente vagy még sűrűbben újítják meg a típusaikat. A gyorsaságra jó példa, hogy egy percen belüli hitelbírálat már Magyarországon is elérhető, míg ugyanez Japánban ma mindössze 10 másodpercet vesz igénybe. Az idősebbek még emlékezhetnek arra, hogy hány hónapig tartott a régi időkben, amíg a felvenni szándékozott hitelre vonatkozóan döntést csikartak ki a banktól.

Az információs társadalom jellemzője továbbá a megváltozott térszemlélet is: a konkrét terek jelentősége csökken. Az infokommunikációs eszközök alkalmazása a gazdaságban lehetővé tette a helyhez kötöttség fokozatos megszüntetését és a termelési folyamatok decentralizációját. Az időt és a teret a vállalatok ma már nem a termelési folyamatok hagyományos kereteiként, hanem változtatható paraméterekként értelmezik, és kreatívan bánnak velük. Érzékelhető ugyanakkor egy ezzel ellentétes folyamat is, nevezetesen a tér felértékelődése az úgynevezett *high-tech* klaszterekben – erre talán mindmáig a Szilícium-völgy a legjobb példa.

Az „összemosódást" nem csupán a korábban megváltoztathatatlan adottságnak tekintett térbeli és időbeli határok viszonylagossá válásában, hanem a technológiák egybeolvadásában is tetten érhetjük, és a vállalatok hálózatosodásában is ugyanez a tendencia érvényesül. Az információs társadalom gazdasági szerkezetét hálózati gazdaságnak is szokás nevezni. Ez a megnevezés arra utal, hogy a termékek és szolgáltatások létrehozása, maga az értékteremtés hálózatokban történik, a hálózatok működésének a sikere pedig attól függ, hogy az új társadalmi-gazdasági környezetben képesek-e hatékonyan tudást létrehozni és információt feldolgozni, és tudnak-e rövid időn belül alkalmazkodni a gyorsan változó globális körülményekhez, eszközrendszerüket rugalmasan hozzáigazítva a megváltozott viszonyokhoz (Castells 1996).[2]

A termék

Az információgazdaságban a hagyományos termékszemlélet is átlényegül. A termelésben visszaszorulóban van a tömeggyártás, az ún. fordizmus, és terjed a termékek testre szabása. Ismét fontossá válik az egyéni ízlések kielégítése, azaz a fejlett technológia világában újra divatba jönnek a gyakran globális hálózatokba szerveződött „úri szabók". A tökéletes testre szabás leginkább az információtechnológia területén terjed (különféle speciális számítógép-konfigurációk ma már szinte mindenütt összeállíthatók egyéni kívánságok szerint), de – szintén az információs technológiának köszönhetően – számos másféle termék is testre szabható. A testre szabhatóság megvalósulásában az igények felmérésétől a termék elkészítéséig mindvégig nagy szerepet játszanak az információs technológiák. (Az egyéniesített, személyre szabott termékek rontják a fogyasztók lehetőségeit az összehasonlításra.) Az egyéniesítés ugyanakkor nem mond ellent a szabványosításnak, hiszen a testre szabott termékek egységes modulok különféle

[2] Castells, Manuel 2005. Az információ kora – Gazdaság, társadalom és kultúra. I. kötet: A hálózati társadalom kialakulása. Bp., Gondolat Kiadó.

kombinációiból jönnek létre: erre a szerzők számos példát hoznak a legkülönbözőbb ágazatokból, a bankszektortól az autóiparon át a telekommunikációs szolgáltatásokig.

A termékek testre szabása egyben azt is jelenti, hogy egyre jobban elmosódik a határvonal a termék és a szolgáltatás között. A 20. században általánosan elfogadott volt a szolgáltatások következő meghatározása: „ami nem mezőgazdaság és nem ipar, az szolgáltatás". Ma ez a maradékelvű szemlélet már nem tartható fenn, hiszen a szolgáltatások nem afféle „kiegészítő szektort" alkotnak, hanem a gazdasági élet középpontjába kerültek. A szolgáltatások értéknövelő hatást fejtenek ki a termékekre és a nyersanyagokra is. A csere és a fogyasztás alapjait ma már nem lehet a termékek és szolgáltatások dichotómiájával megragadni, mert harmadik tényezőként egyre jelentősebb szerephez jutnak a szellemi termékek. A szerzők idézik Robert Fogelt, aki szerint az Egyesült Államokban a fogyasztásra fordított idő és pénz kétharmada a szórakozás és a szabadidős tevékenységek céljait szolgálja.

Az anyagi formában is megtestesülő tudásjószágok (pl. egy zenei CD) esetében egyrészt szűkös erőforrásokkal létrehozott, másrészt végtelenül replikálható szellemi terméket vásárolunk, s ennek következtében a termék értéke két részből áll: egy anyagi és egy szellemi komponensből. Majdnem minden tudásjószág úgynevezett „tapasztalati termék" lesz, amelynek a hasznosságát a vásárlás előtt nem tudjuk megítélni, és amely a materiális összetevőkön kívül jelentős szellemi hozzájárulást tartalmaz.

A cégek sikeressége nem csupán a megfelelő árú és minőségű termékek függvénye, a fogyasztók szemében egyre fontosabbá válik a vállalkozások (és dolgozóik) etikai és kommunikációs viselkedése. Az információ korában az információbőség olyan szintre ért, hogy megjelent egy újfajta szűkösség, nevezetesen a figyelem szűkössége. A figyelem döntő fontosságú az új gazdaság számára: a cégeknek sokszor nem elsősorban a fogyasztók pénzéért, hanem a figyelmükért kell megküzdeniük. Ebben a világban a vállalat fizet a vevőnek azért a figyelemért, amit az a vállalatra fordít.

Tranzakciók

Az információgazdaság virtuális tranzakciós tereiben (e-kereskedelem) előtérbe helyeződik a bizalom és a kooperáció kérdése. Bizalomhiány kialakulásához vezethet, ha egy meghatározott vevő–eladó páros közötti tranzakciók száma csekély (ugyanaz a vásárló, ugyanazzal az eladóval nem sűrűn találkozik), a virtuális tranzakciós terekben továbbá az identitás (személyes) változtathatására is lehetőség van (ennek legdurvább fajtája az identitáslopás). Az infokommunikációs technológiák és különösen az internet által biztosított (kommunikációs) terekben ugyanakkor közösségek szerveződnek, amelyek megkerülhetetlen szerepet játszanak a termékek vagy a vállalatok értékelésében. Így alapjaiban megrendül a vevők egymástól való elszigeteltségén alapuló korábbi kommunikációs aszimetria, és a vevők és az eladók között egészen más viszony alakul ki, mint az *offline* kereskedelemben. A termékek véleményezési lehetőségének biztosítása a vevők számára összességében csökkenti az ismerethiányt, s ebből adódóan megoldást nyújthat a bizalomhiány leküzdésére.

Az információgazdaságban átalakul a marketing szemlélete: a központi kérdés többé nem az, hogy a termelő mit *kínál* a fogyasztónak, és még csak nem is az, hogy a ve-

vőknek milyen termékekre van *szükségük*, hanem az *igények* kerülnek előtérbe. Az eladóknak a vevő jövőbeli igényeit kell kitalálniuk. A siker kulcsa az, hogy a vállalatok ne a vásárlók tömegeit, hanem az egyéneket vegyék célba és kínálatukat gyorsan az igényekhez tudják hangolni. A marketing központjában ma már nem a termék (illetve a termelő) áll, hanem a vállalat és a fogyasztó közötti kapcsolat. A marketing lényege változik meg: nem az lesz a központi kérdés, hogy a vállalat mit akar eladni, hanem az, hogy a vásárló mit akar venni.

A logisztikában is áttevődik a hangsúly: a *mennyiségnél* fontosabbá válik a *sebesség* és a kereslet változásaihoz való *rugalmas alkalmazkodás*. A hagyományos módon működő kereskedések csillaga leáldozott. Ugyanakkor a lehetőségek egész tárháza nyílt meg olyan új megoldások előtt, mint például a termékek kiszállítása közvetlenül a fogyasztóhoz, vagy a logisztikai költségek megosztása a vevő és az eladó között.

Az internet kitűnő tranzakciós tér, amely természetéből adódóan megkívánja az elektronikus fizetőeszközöket. Mára az elektronikus pénzügyi eszközök használata széles körben elterjedt a hétköznapokban, s a kevésbé fejlett országokban éppen a pénzvilág az informatizálás motorja. A pénz kiválóan alkalmas digitalizálásra, ugyanis elvont áru, értéke nem köthető materiális megjelenéséhez. A bankok is elektronizálták belső működésüket, ATM-eket telepítettek, rugalmasabbá tették szolgáltatásaikat. A változások éllovasának számító pénzintézetek mellett is megjelentek azonban a külső versenytársak. Egyes internetes kereskedések ugyanis – főleg a kisösszegű kifizetések terén – kikerülik a bankok szerepét a fizetési műveletekben (pl. a *PayPal*).

A minőség és a mennyiség összefüggése is megváltozott: a szellemi termékek esetében a minőség sokkal tágabb határok között mozog, mint a materiális termékeknél, s ugyanakkor nehezebb is megítélni. A szűk körben terjesztett javak az úgynevezett „elsüllyedt költségek" miatt általában veszteségesek. A szellemi termékek esetében az ingyenesség és a kipróbálhatóság is más logika alapján működik, mint az anyagi természetű társaiknál. A „tapasztalati termék" ingyenessége valójában nem jelent pótlólagos költségeket a vállalat számára, mert az ingyenesség, illetve a jogtalan másolás rövid távon csökkenti ugyan a bevételeket, de hosszabb távon ez a hatás leggyakrabban az ellenkezőjére fordul. Erre kitűnő példa a *Skype* ingyenes internetes telefonálást biztosító szoftver. Az ingyenes programot – miután felhasználóinak a száma több tízmilliós szintre ért – megalkotói eladták az *eBay*-nek 4,2 milliárd (!) dollárért. (Itt nyilván a felhasználók tömegei, az adatbázisban rejlő lehetőségek az igazán értékesek, nem pedig maga a program.)

Az információgazdaság piaca egyes tulajdonságaiban emlékeztet a régmúlt idők cserekereskedésére. Az elektronikus piactereken alkalmazhatók az alkudozás különféle, már-már elfeledett válfajai, az információgazdaság ugyanis aligha egyeztethető össze a statikus árazással. A térbeli és időbeli korlátok megszűnése azt hozta magával, hogy a teljes választék megismerése (az árak összehasonlítása) soha nem volt olyan könnyű, mint ma, s ez a lehetőség természetszerűleg lefelé nyomja az árakat. Ugyanakkor szó sincs a fogyasztók királyságának eljöveteléről, mert ebbe a nagyvállatok is bele kívánnak szólni. Intelligens szoftvereik kiszimatolják, milyen vastag a fogyasztó pénztárcája, s így olyan árakat tudnak kínálni (akár személyre szabottan), ami a fogyasztónak még éppen megéri. A vállalatok részéről a nagyobb bevétel érdekében leggyakrabban alkalmazott stratégiák a következők: a fogyasztók elszigetelése, az árak személyre szabása és

az árukapcsolás. Ezt a logikát követi a „tapasztalati termékek" árképzése is, ahol nem a termelésre fordított költségek (ami gyakran nullával egyenlő), hanem a fogyasztók értékítélete alapján történik. A fogyasztóknak is vannak azonban ütőkártyáik: az információgazdaság hálózati jellege lehetőséget ad a csoportos vásárlásra (sok kisfogyasztó összefoghat és vásárlásainak összehangolásával „nagyként" jelenik meg a vállalat szemében, s így előnyösebb árat tud kialkudni), ami a vállalat számára is előnyös lehet.

A kisfogyasztók egyre nagyobb jelentőségét mutatja Chris Anderson könyve is (*The Long Tail*), amelyről Bőgel György[3] így ír a blogjában: „Chris Anderson szerint a modern információs technológia, az internet, a világháló nekik [mármint a kisfogyasztóknak, Sz. L.] dolgozik." Bőgel, Anderson nyomán, a piacot fekvő kígyóhoz hasonlítja, amelynek feje magasra emelkedik. Ez „a magasra emelkedő fej jelképezi a slágertermékeket: viszonylag kevés van belőlük, viszont nagyon nagy a forgalmuk". A kígyó farka a speciális (ritka, változatos) termékeket jelképezi, amelyek egyedi tulajdonságaik miatt csak keveseket érdekelnek. Az utóbbiak esélyei eddig rosszak voltak, ugyanakkor az informatika fejlődésének következtében a digitális formában levő termékeket egyszerű és könnyű tárolni és értékesíteni. Bőgel szavaival élve: „a honlapok, az internetes kereskedelem, az elektronikus bolhapiacok, fórumok, az egyre kifinomultabb internetes keresőszolgáltatások, az e-csatornákon megmozgatott kollektív intelligencia segítségével össze lehet gyűjteni és ki lehet szolgálni a szétszórt vevőket, kicsi piacocskákat. Ami eddig nem volt az, most láthatóvá, elérhetővé, életképessé, gazdaságossá válhat. A kígyó farka meghosszabbodik, megvastagszik, megemelkedik. Nagynak lenni változatlanul jó, de a kicsiknek is szépen javulnak az esélyei. A modern technológia színesebbé, tarkábbá, egyedibbé teszi a világot."

Az információgazdaság – a várakozásokkal ellentétben – nem hozta el a tökéletes verseny állapotát, bár a piacra lépést az internet megjelenése megkönnyítette, és a monopolhelyzetet sokkal nehezebb megtartani ma, mint korábban. Megjelentek azonban a versenyt korlátozó új tényezők is. Ezek közé tartozik az ún. „bennragadás" (*lock-in*), ami azt jelenti, hogy valamely technológiát csak azért alkalmaznak még mindig, holott már létezik jobb megoldás, mert korábban nagy tőkét fektettek bele (megvettek egy berendezést, megtanulták egy bonyolult program kezelését stb.); továbbá az információs kaszkádok (döntési láncok) érvényesülése, ami abban nyilvánul meg, hogy mások döntései alapján döntünk, és nem mi magunk ítéljük meg a termék alkalmas voltát (az emberek szeretik utánozni egymás viselkedését); valamint a versenyt korlátozó szabványháborúk is (az információgazdaságban inkább nagyobb termékrendszerek, mintsem pusztán termékek versenye folyik).

Korábban az ipari gazdaságban a termelés nagy költségekkel járt, s így a nagyvállalatok jelentős előnyben voltak, az információgazdaságban viszont a piacra lépés költsége jóval alacsonyabb, ami élezi a versenyt,[4] s ennek következtében a kis cégek is be tudnak kapcsolódni a globális versenybe. Az információgazdaságban ugyanakkor növeked-

[3] http://www.kfki.com/blog_1F71AD83C0D449D395C9D5D0D6595BE1.php?blogId=864%234 Letöltés ideje: 2007.09.01

[4] A nagyfokú piaci verseny azzal jár, hogy a szereplők sokszor „egészségtelen" munkaterhelést kénytelenek elviselni.

nek a tétek: míg korábban egy olyan vállalatnak, amely alulmaradt a versenyben, általában csupán kisebb nyereséggel kellett számolnia, ma viszont a vesztest sokszor a kiszorulás és a teljes megsemmisülés veszélye fenyegeti. Mindez a „monopólium – verseny – monopólium – verseny" ciklikus rendszerének, bizonyos körforgásnak a kialakulásához vezet: ma már nem gyakoriak a hosszú távra berendezkedő monopóliumok. Ma tehát korántsem a tankönyvi tökéletes verseny, hanem újfajta piaci formák megvalósulását látjuk. A verseny ma az innovációkra alapozott schumpeteri verseny formáját ölti: rövid távon az elsőség az ár/teljesítmény viszonyából származik, míg hosszú távon a siker alapja az alapvető versenyelőnyök olcsóbb és gyorsabb létrehozása.

Vállalatok és fogyasztók

Az információtechnológia alapvetően átrendezi a vállalati világ működését, szervezeti felépítését és magatartását egyaránt. A 20. század elején a vállalati vagyon még többnyire valamilyen természeti kincs birtoklásán vagy a pénztőkén alapult, majd a 70-es évektől kezdődően beindult egy olyan folyamat, melynek során a vállalatok vagyonának egyre nagyobb részét az ún. megfoghatatlan tőke (*intangible assets*) teszi ki, melynek az előtérbe kerülése megváltoztatja a vállalat működésének egészét. Ez az átalakulás ugyanakkor számos mérhetőségi és elméleti jellegű problémát is felvet, hiszen a megfoghatatlansághoz bizonytalanság is társul. Ráadásul érvényesül az a paradoxon is, hogy minél jelentősebb a megfoghatatlan tőke egy vállalat életében, annál nehezebb meghatározni a mértékét. Szabó és Hámori a *Nokia* 2000. évi mérlegén keresztül szemléltetik a megfoghatatlan tőke szerepét. Míg a *Nokia* „látható tőkéje" (gépek, irodák stb.) összesen csupán 5,7 milliárd dollárra rúg, a cég piaci értéke körülbelül 190 milliárd dollárra tehető, vagyis ebből mintegy 184 milliárd dollárnyi értéket a megfoghatatlan tőke – a márkanév, az innovációs potenciál, a vállalat dolgozóinak szakmai tudása stb. – tesz ki.

A megfoghatatlan tőkéhez igazodó információgazdaság felülírja a hagyományos munkamegosztást: az információgazdaságnak kevesebb, ugyanakkor nagyobb tudású munkavállalóra van szüksége. A munkavállaló számos szegmensben már nem pusztán csavar a gépezetben, hanem elvárják tőle, hogy a folyamatok jobbításán munkálkodjon, ami nélkülözhetetlen a rugalmasság kívánalmának teljesítéséhez. A rugalmasság nem pusztán kifelé mutatkozik meg, hanem a szervezeten belül is megjelenik, teret engedve a rugalmasan változó összetételű, többé-kevésbé önirányító csoportok összehangolt csapatmunkával elért teljesítményeinek.

Az információgazdaság kihívásának megfelelni vágyó vállalatok leépítik korábbi merev, hierarchikus szervezetüket, és helyette rugalmas hálózati struktúrákat alakítanak ki. A hálózat erejét az adja, hogy a tagok kétoldalú kapcsolatai a hálózatba ágyazottak. Minden hálózat értéke a nagyságától függ: minél nagyobb egy hálózat, annál értékesebb.

A hálózati termelés legkiválóbb példái a multinacionális vállalatok,[5] amelyeknél gyakran előfordul, hogy a cégnek a székhelye, a K+F részlege és a gyártósorai különbö-

[5] A legerősebb hálózatok az információtechnológia területén jöttek létre, ami leginkább a hardver- és a szoftveripar nagyfokú egymásrautaltságának köszönhető. A 20. század végén több nagyvállalat (például a *Cisco Systems* vagy a *Nokia*) elsősorban az új hálózati működési módon alapuló gazdasági modellnek köszönhette versenyelőnyét és sikereit. A kilencvenes évek végétől egyre több informatikai profilú cég (többek között a

ző országokban vagy akár különböző földrészeken találhatók. Ahhoz, hogy a vállalkozás ki tudja használni a hálózat rugalmasságát, saját magának is hálózattá kell válnia. A hálózati működés nem csupán területileg, hanem szervezetileg is megjelenik. A multinacionális vállalatok vertikális szervezeti modellje átalakult, és ma az „óriások" kisebb vállalatok sokaságára támaszkodva töltenek be domináns szerepet a hálózatokban, a kisebbeket legtöbbször a „kiszervezés" (*outsourcing*)[6] módszerének alkalmazásával láncolva magukhoz. Megjelennek a nagyvállalatok közötti stratégiai szövetségek is, amelyeknek a lényege az „együttműködő versengés" (*kopetíció*). A kopetíció különösen fontos a nagy kutatási és beruházási költséggel működő *high-tech* vállalatoknál, pl. a közösen elfogadott szabványok esetében.

A vállalati filozófia megváltozása tetten érhető a vállalatok önmagukról kialakított képében is. Míg az ipari korszakban a vállalatot mintegy „gépezetként" képzelték el, addig az információs kor vállalati képében már az önszerveződés, „a természet utánzása" dominál. Az új elgondolások elméleti szinten is megjelentek. A vállalatelméletben bár korábban is szerepet kapott az evolucionista szemlélet, azonban csak az információs korszakban érett paradigmává, tekintélyes tudományos iskolát létrehozva.

A vállalat abból a célból is kénytelen biztosítani a szervezet rugalmasságát, hogy részlegeit szükség esetén, a piac kihívásaira reagálva pillanatok alatt képes legyen átszervezni. Ennek következtében, valamint a „szétszórt" hálózati termelés hatására csökken a stabil munkahelyek száma, a fordi tartós foglalkoztatás modelljét felülírta az információs kor. Egyre nagyobb teret kapnak az atipikus foglalkoztatás különböző formái, köztük a munkaerő-kölcsönzés és a távmunka is. A statikus, kötött formák képlékennyé, gyorsan megváltoztathatóvá, „eloldozottá" válnak. A tudást és a szakmai készségeket nagyra értékelő információgazdaságban nomád munkavállalók vándorolnak vállalatok, országok, földrészek és különféle projektek között, ami tovább erősíti a munka világában kialakult bizonytalanságot. Ugyanakkor a tudás előtérbe helyezése újfajta egyenlőtlenségeket generál: ilyenek például az infokommunikációs eszközök használatához kapcsolódó tudás terén mutatkozó generációs különbségek.

A fogyasztói magatartás is változóban van: az internet adta lehetőségek kihasználásával a fogyasztók képesek lényegesen lecsökkenteni tranzakciós költségeiket, szinte teljesen függetleníteni tudják magukat a helytől és az időtől, és ezt meg is teszik. Az információgazdaság fogyasztóját a tájékozottság, a kényelemszeretet és egyben a türelmetlenség is jellemzi: csupa olyan tulajdonság, amely a vállalat szempontjából nem előnyös. Egyrészt a gyorsan és gyökeresen változó technológia, másrészt a vásárlók sokszor bizonytalan preferenciái miatt az új piacokon nem alakul ki egyensúlyi helyzet, így a vállalatok számára kiemelkedően fontos, hogy megtartsák meglevő vevőiket, akikre éppen ezért sokkal jobban figyelnek, mint korábban.

A vállalatok az anyagi javakon túl különféle élményekkel vagy „életmód-generáló termékekkel" manipulálva is próbálják megragadni és fogyasztásra bírni potenciális vá-

---

Hewlett Packard, az *IBM*, a *Sun Microsystems* és az *Oracle*) kezdte meg működésének átszervezését a hálózati elveknek megfelelően, de a hagyományosabb, nem kifejezetten információtechnológiával foglalkozó vállalatok, köztük autógyárak, textilüzemek és bankok is sikeresen megpróbálkoztak a váltással.

[6] A vállalat vagy államigazgatási szerv különböző tevékenységeinek kihelyezése más cégekhez. Leginkább olyan tevékenységeket szoktak „kiszervezni", amelyek nem tartoznak a vállalat fő tevékenységi köréhez (*core business*).

sárlóikat – ide sorolható többek között a mesterségesen táplált sztárkultusz is. A kiszámítható fogyasztói magatartás kialakítása érdekében alkalmazott stratégiák általában beválnak, annak ellenére, hogy az infokommunikációs eszközöknek, elsősorban az internetnek köszönhetően a fogyasztók szerepe nem korlátozódik többé a passzív elfogadásra. A fogyasztóknak lehetőségük van beleszólni a termelésbe, amit a gyártók sokszor ki is használnak, mert ezáltal jobb termékekhez és költségmentes promóciós lehetőségekhez juthatnak.

Összefoglalás

„Nem a legerősebb faj lesz a túlélő, nem is a legintelligensebb, hanem az, amelyik a leggyorsabban képes változni" – idézik a szerzők Darwint, és ez a mondat kitűnő mottó lehetne nemcsak könyvük, hanem az egész információgazdaság számára is.

Az információgazdaság „szellemére" rábukkanhatunk mindenütt, akár a vállalatok világát, akár a fogyasztói magatartást, a tranzakciókat vagy a munkavállalókat vizsgáljuk, bár maga a szellem is illékony és gyorsan változik. A gyors változások a közgazdaságtudományon belül is észlelhetők. Más tudományágakhoz hasonlóan itt is érvényesül a multidiszciplinaritás felé mutató tendencia, és erre szükség is van, hiszen a rugalmasságra épülő információgazdaság megértéséhez a mérőeszköznek is rugalmasnak kell lennie.

Szabó Katalin és Hámori Balázs könyve átfogó és rendkívül inspiráló mű, amelyben – Bőgel György szavait idézve[7] – „gazdag, színes körképet [...] festenek elénk: a termékekről, a tranzakciókról, a piacokról, a figyelemről, a bizalomról, a marketingről, a pénzről és az árakról, a versenyről, a szellemi vagyonról, a szervezetekről és a munkavállalókról, vagyis mi magunkról. Hatalmas tablót festenek, a maguk látószögéből, a maguk stílusában. Minden ízében vitára ingerlő könyv, vitatkozni is kell vele. Kell ennél jobb?"

Székely Levente
Szociológus és statisztikus az ELTE Társadalomtudományi és Bölcsészettudományi Karán végezte tanulmányait. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem doktori programjának hallgatója. 2005 óta a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen működő Információs Társadalom és Trendkutató Központban (ITTK) dolgozik kutatóként. E folyóirat konferenciarovatának és az *Infinit* hírlevél „Tudomány és technológia" című rovatának szerkesztője. Kutatási területei: kultúrafogyasztás, médiafogyasztás, új média, ifjúságügy, oktatásügy, információs társadalom. E-mail: szekely.levente@ittk.hu

[7] http://www.kfki.com/blog_20E118F23A9342AE9F538002B780A6F8.php?blogId=763%23ebdc4a21&ycar=&month= Letöltés ideje: 2007. 09. 01

KONFERENCIABESZÁMOLÓ

Csótó Mihály

EFITA 2007. Az Európai Agrárinformatikai Szövetség konferenciája az IKT szerepéről a vidéki környezet védelmében és a fenntartható fejlődésben

„Environmental and rural sustainability through ICT". Glasgow Caledonian University, Glasgow, 2007. július 2–5.

Az *EFITA (European Federation for Information Technology in Agriculture)* kétévente rendezi meg a mezőgazdaság, a vidéki környezet és az IKT kapcsolatával foglalkozó konferenciáját, melyre idén Glasgow-ban került sor. A rendezvény középpontjában az élelmiszer-biztonsággal, a termelőket támogató rendszerekkel, a vidéki közösségi internet-eléréssel, valamint a gazdálkodók IKT-használatával kapcsolatos kérdések álltak.

Napjainkban a mezőgazdaságban világszerte hasonló tendenciák tapasztalhatók: a foglalkoztatottak és a gazdaságok száma csökken, miközben a gazdaságok mérete növekszik, előtérbe kerül a fenntartható fejlődés gondolata, és felértékelődnek a környezeti, tájgazdálkodási szempontok, valamint a minőségi és a helyi termékek. Ebben az átalakulási folyamatban, illetve az újabb célok elérésében kiemelt szerep jut az információs technológiáknak, különösen az alábbi területeken:

– az erőforrások megfelelő felhasználása, a veszteségek és a hulladékok csökkentése;
– az élőmunkaerő helyettesítése, automatizálási folyamatok;
– a hatékony környezetgazdálkodáshoz szükséges információk elérhetővé tétele;
– a vállalkozások közötti kapcsolatok erősítése regionális és helyi szinten, új alapokra helyezett információmegosztási és monitoring rendszerek révén;
– a minőségi szabványoknak való megfelelés;
– magasabb szintű tájékozódási és visszacsatolási lehetőségek biztosítása a teljes ellátási láncban;
– a gazdálkodók piaci információs és logisztikai támogatása speciális új termékek vagy szolgáltatások bevezetéséhez, illetve új piacokon való megjelenéshez;
– a fiatalok és a vidékre „kiköltözők" helyben maradásának elősegítése a távoli térségekben, a változatos összetételű (időskorú, fiatal, kitelepülő) vidéki lakosság igen sokrétű információs igényeinek egyidejű kielégítése révén.

A konferencia előadói közül talán Sarah Skerratt, a *Scottish Agricultural College* kutatója foglalta össze a legátfogóbban, hogy a tértől manapság egyre inkább függetlenedő világban milyen helyzetbe kerülnek a vidéki területek, amelyeknek éppen a tér-

beli elhelyezkedésük a legfőbb sajátosságuk, azaz a vidéki térségekben az IKT terjedésével párhuzamosan milyen tendenciák érvényesülnek, számít-e még a tér a tér nélküli világban.

Bevezetésként megemlített néhány – enyhén utópisztikus – elgondolást, köztük Wellman elméletét, miszerint a „behálózott egyéniségek" (*networked individuals*) identitása független lehet a földrajzi elhelyezkedésüktől, s ennek köszönhetően a „tértelenség" kiküszöbölhet olyan negatív hatásokat, melyeket a helyhez kötöttség, illetve a helyi közösségi identitás okoz. Felidézte továbbá Caincross gondolatait, aki egyenesen a távolság haláláról és a földrajzi meghatározottság végéről beszél felszabadító értelemben, de a pozitív állásfoglalások mellett rámutatott az utópisztikus vélemények ellenében ható tényezők meglétére is.

Mondanivalójának sarkalatos pontja volt, hogy csökkent a helyi történések iránti civil elkötelezettség. Az egyén önző módon választja ki azokat a közösségeket, amelyeknek tagja kíván lenni, és a saját érdekeinek megfelelő időbeosztással vesz részt azok életében. Könnyen megfeledkezünk azokról, akik nem illenek a világképünkbe, szem elől veszítve azt az alapelvet, hogy a társadalom tagjai kölcsönös felelősséggel tartoznak egymásért. Ugyanakkor az IKT lehetőséget ad a társadalom alsóbb rétegeinek is az irányítás megragadására a közösségi cselekvés útján, s az ennek jegyében létrehozott közösségi internetelérési pontok és helyi hálózati honlapok (*Community Informatics*), valamint a megélénkült lokális információcsere pozitív hatásait senki sem vonja kétségbe.

Konkrétan a vidéki térségek helyzetére rátérve, Skerratt korunk egyik első számú fejlesztési területén, a széles sávú internet-hozzáférés terén Skóciában is tapasztalható anomáliákról beszélt. Bemutatta bizonyos másodlagos digitális megosztottság kialakulását, ami abban nyilvánul meg, hogy az igazán korszerű és a szolgáltatásoknak megfelelő sávszélesség a városhatárokon kívül nem érhető el. A vidéki területekre még ma is az „első generációs" (512 kbps vagy 1 Mbps maximális letöltési sebességű) internetkapcsolatok a jellemzők. Ez a helyzet különböző tényezők – az infrastrukturális hiányosságok, az aránytalanul magas költségek, a munkavégzés során alacsony szinten megvalósuló IKT-használat és a lakosság körében tapasztalható elöregedés – összeadódó hatásainak eredményeként alakul ki.

Az összkép tehát igen vegyes: a széles sávú elérés sebessége széles tartományban ingadozik, miközben a hozzáférési lehetőség megléte nem jelenti automatikusan az internet használatát is. A fejlesztésekben ugyanakkor a rövid távú szemlélet uralkodik, és a problémákat csak fokozza a különböző igények és élethelyzetek komplexitása, valamint a vidéki közösségek bonyolult összetétele is. Végezetül közösségi példákat mutatott be, hangsúlyozva a multifunkcionalitás fontosságát. A kezdeményezések közül nem mindegyik képes a fennmaradásra. Ennek a humán tőke, a társadalmi tőke, a környezet, a hozzáadott érték és a kulturális normák tekintetében egyaránt számos oka van, amelyek arra mutatnak rá, hogy mindig az adott kontextusban kell elhelyezni a technológiát. Az emberek szociális lények, és beszélni, találkozni akarnak másokkal.

A konferencián több olyan felmérés eredményeit is bemutatták, amelyek egy-egy adott ország gazdálkodói körében vizsgálták az IKT eszközök (elsősorban a számítógép és az internet) elterjedtségét, feltérképezve az új eszközök széles körű használatbavételének akadályait.

Guy Waksman 2006-ban végzett felmérések során nyert franciaországi adatokat ismertetett: A 35 hektárnál nagyobb gazdaságok esetében itt mindössze 4 százalékos volt azoknak az aránya, ahol nem volt számítógép. Az internetező gazdaságok az összes gazdaságnak mintegy a harmadrészét tették ki. A hálózati kommunikáció leggyakoribb témái a személyes és családi ügyek voltak. Egy másik, szintén 2006. évi felmérés (700 gazdálkodó megkérdezésével) azt mutatta, hogy a gazdálkodók attitűdjei az IKT-val kapcsolatban nem sokban különböznek a franciaországi átlagtól. Az e-kereskedelmi szolgáltatások igénybevétele nem igazán terjedt el, a gazdálkodók körében az időjárás-előrejelzés számít a legfontosabb információnak.

Andy Offer egy 2100 fős mintán végzett felmérés eredményeit ismertette, melynek során a számítógép- és internethasználatot vizsgálták Angliában és Walesben. Az eredmények némileg meglepően alakultak. Egy korábbi, 2004-ben végzett felmérés szerint akkor a gazdálkodók mindössze 33 százaléka használt rendszeresen számítógépet (ebben a tekintetben messze elmaradva az átlagtól), az újabb felmérés szerint azonban 2006-ban ez az arány már jóval magasabb, 75 százalékos volt. Az is kiderült, hogy a számítógép-tulajdonosok jelentős része a gazdálkodással összefüggő célokra is felhasználja a számítógépét, négyötödüknek pedig internetkapcsolata is van, bár annak mindössze 41 százaléka széles sávú. A számítógépet nem használók jelentős része úgy vélekedett, hogy a gazdálkodáshoz szükséges információkat más forrásokból is be tudják gyűjteni, míg egyharmad részüknek elképzelése sem volt arról, hogy milyen információk lelhetők fel a világhálón – a tudatosság növelésére tehát a javuló eszközellátottság ellenére is célszerű figyelmet fordítani.

Egy írországi felmérés szerint a nagyobb haszonkulccsal működő gazdaságok nagyobb mértékben használják az IKT eszközöket, mint a kevésbé nyereségesek (pl. a tejgazdaságok jobban támaszkodnak az új eszközökre, mint a húsmarhatenyésztő gazdaságok). Az ír tapasztalatok alapján a gazdálkodók elsősorban nem a beszerzés vagy a tudáscsere eszközének, hanem információforrásnak tekintik az internetet (információn leginkább különféle adatokat értve). Ennek megfelelően az elvárásaik is leginkább a minél több információ gyors elérhetőségére vonatkoznak. Az információcserére a „hagyományos" telefonbeszélgetéseket, a rövid szöveges üzenetek váltását és a személyes találkozásokat megfelelőbbnek tartják. Az IKT használatában mutatkozó különbségek itt is a más országokban szintén azonosított független változók (a farm mérete, termelési potenciálja, gazdasági hatékonysága) szerint rajzolódnak ki a legélesebben. Az írországi helyzet ugyanakkor egy érdekes megosztottságot is mutat: a közintézmények és a tanácsadók számos releváns információt egyre inkább e-mailen vagy weboldalak segítségével juttatnak el a célcsoportokhoz, mivel ezek a csatornák könnyebben és olcsóbban üzemeltethetők. A meginterjúvolt szaktanácsadók között voltak olyanok, akik bizonyos információkat kizárólag ezeken a csatornákon osztanak meg másokkal – azok tehát, akik nem használják az internetet, nem juthatnak hozzá ezekhez az információkhoz.

A flandriai kertészetek körében végzett felmérések eredményei sem különböznek sokban a hasonló felvételekből kibontakozó képtől. A gazdaság mérete, a kor és az iskolázottság szignifikánsan befolyásolja az IKT elterjedtségét. A számítógépet nem használó gazdaságoknál a technikai tudás hiánya, illetve a technológiától való félelem volt a leggyakrabban megemlített visszatartó tényező. Azok a gazdálkodók, akiknek volt számítógépük, de nem használták azt a gazdaságukban folyó munkához, legtöbb-

ször azzal indokolták ezt, hogy nem tudják, mire lehetne felhasználni akár a számítógépet, akár az internetet a munkájukban.

Ezekből a felmérésekből általánosságban megállapítható, hogy noha lassan javul a helyzet, a vidéki térségek – és maguk a gazdálkodók is – a legtöbb országban jelentősen le vannak maradva az eszközhasználat terén. A különbségek általában az ismert demográfiai és gazdasági jellemzők (a gazdálkodók életkora és iskolázottsága, illetve a gazdasági ágazat, a gazdaság mérete és a tevékenység intenzitása) szerint jelentkeznek. A használat során ugyanakkor főleg az információkeresés dominál, az e-kereskedelem és a *web 2.0* körébe tartozó alkalmazások a háttérben maradnak. Az új eszközök nem használatának okai között nem elsősorban anyagi tényezők szerepelnek, hanem a szaktudás hiánya és a technológiától való „félelem". A gazdák jelentős része vélekedik úgy, hogy más forrásokból is be tudja gyűjteni a gazdálkodáshoz szükséges információkat, de több felmérésből kiderült, hogy jó néhányuknak elképzelésük sincs arról, milyen információk lelhetők fel a világhálón – az elérhető szolgáltatásokról való tájékoztatás feladatait tehát az emelkedő színvonalú eszközellátottság ellenére sem szabad elhanyagolni.

Az *EFITA* konferenciáin hagyomány, hogy a részt vevő szakembereket is megkérdezik a témakör legfontosabb kérdéseiről, és a felmérés eredményeit már az utolsó napon ismertetik. A résztvevők döntő többsége (92%) most úgy nyilatkozott, hogy a vidéki térségek informatikai fejlesztésére szerinte közpénzeket is rá kell fordítani. Az így vélekedők aránya a két évvel ezelőtti konferencián ennél jóval alacsonyabb volt, ami azt jelenti, hogy a közelmúltbeli tapasztalatok nem a piaci megoldások felé mutatnak. Szintén fontos eredmény, hogy a konferencia résztvevőinek többségi véleménye szerint a fejlesztési programokkal nem az egyéneket, vagyis nem elsősorban vagy kizárólagosan a gazdálkodókat, hanem a vidéki közösségeket kell megcélozni. Többen is megemlítették az alulról jövő (*bottom up*) kezdeményezések „becsatornázását", és ez a kérdés a közösségi fejlesztési programokkal foglalkozó előadásokban is sokszor szóba került. Érdekes, hogy a téma szakértői ugyanakkor nem igazán tudtak megnevezni olyan átütő erejű újszerű megoldásokat („*killer applications*"), amelyekkel a vidéki gazdálkodókat rá lehetne venni az IKT használatára. Többen javasolták a gazdálkodók bevonását (például fókuszcsoportos vizsgálatok keretében) a számukra készülő tartalomszolgáltatások és különféle alkalmazások megtervezésébe és kidolgozásába. Szintén többek által említett szabály volt, hogy a gazdálkodási honlapoknak nem szabad túl sok információt tartalmazniuk. Arra a kérdésre válaszolva, hogy mely területeken jelenthet még nagy segítséget az IKT csatasorba állítása, a konferencia résztvevői egyértelműen az élelmiszer-biztonságot jelölték meg első helyen: itt a teljes ellátási lánc áttekinthetővé tételével lehetne valamelyest helyreállítani a közelmúlt botrányai miatt egyre inkább elillanó bizalmat.

SZAKMAI KLUB

Gyenes Fruzsina

A jövő információs társadalma: Magyarország 50 év múlva (a tudomány és a képzelet találkozása)

Kutatók Éjszakája Európában és itthon

Az ITTK Szakmai Klubja a Tempus Közalapítvány által ez év szeptember 28-án immár második alkalommal megrendezett „Kutatók Éjszakája" című eseménysorozat központi programjai között kapott helyet. A Kutatók Éjszakája egy 2005-ben indult nemzetközi kezdeményezés, amelyre minden év szeptemberének utolsó péntekjén kerül sor. Ezen a napon ünnepli Európa a tudósait, és ezzel párhuzamosan lehetőséget biztosít a nagyközönség számára, hogy előadások, vetélkedők, kiállítások és tudományos-szórakoztató programok keretében találkozhasson kutatókkal, kipróbálhassa az eszközeiket, megismerhesse a találmányaikat, munkájukat. A Kutatók Éjszakájának az a célja, hogy megmutassa, a kutatók is hétköznapi emberek, és ezáltal népszerűsítse a tudományt.

Erre az alkalomra az ITTK izgalmas beszélgetéssel készült, amelynek résztvevői Antal József vegyészmérnök, biokémikus, sci-fi író, Kovács „Tücsi" Mihály, a *Galaktika* magazin tudományos szerkesztője és Rab Árpád kulturális antropológus, az ITTK kutatója, sci-fi rajongó voltak. A beszélgetést Pintér Róbert, az ITTK tudományos igazgatója moderálta.

A program Kovács „Tücsi" Mihály külön erre az alkalomra írt magyar vonatkozású novellájának felolvasásával kezdődött. A novella többek között a mesterséges intelligencia kérdését, egy „droid miniszterelnök-jelölt" esélyeit, valamint a média és a politikusok kapcsolatának problematikáját érintette.

A technológia és az ember

A novella nyomán a beszélgetés során több téma is előkerült. Ezek közül az első a társadalom és benne az ember, valamint a technológiai vívmányok változásának kérdése volt. Az előadók véleménye megoszlott abban, hogy a gyors technológiai változást milyen mértékben követi a társadalom és az ember (biológiai) változása. Abban azonban egyetértettek, hogy a változások nyomán a jövőben is várható lesz, hogy a szakadékok az egyes társadalmi rétegek és csoportok között mélyülnek, az agrárolló még jobban kinyílik, még szélesebbek lesznek bizonyos szakadékok, és ezek alapvetően tudásszakadékok lesznek. Bármilyen gyors is azonban a különböző technológiák változása, és

bármilyen könnyen, gyorsan és hatékonyan is tud ehhez az ember alkalmazkodni, mégis vannak olyan dolgok, amelyeket a változások lényegi módon nem tudnak befolyásolni. Ilyen például, hogy reggel nem alhatunk addig, amíg a kedvünk tartja. Míg az emberek régen arra ébredtek, hogy a kakas kukorékolt, vagy a Nap felkelt, addig ma az óránk vagy újabban a mobiltelefonunk ébreszt fel bennünket, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy reggel időben fel kell kelni.

A globalizáció

A másik lényeges téma a globalizáció kérdése volt: lesz-e még önálló arculatú Magyarország és magyar kultúra 2050-ben, vagy hasonulni fogunk a többi európai országhoz? Az előzőhöz hasonlóan ebben a kérdésben sem volt egységes a meghívott vendégek véleménye. Volt, aki szerint a határok mindig meg fognak maradni, zónahatárok lesznek, azonban akkorra már nem ezek lesznek az elsődlegesek, hanem a nyersanyagforrások, és döntő fontosságú lesz például az is, hogy kinek lesz elegendő tiszta vize. A másik álláspont szerint pedig Magyarország integrálódni fog egy békés Európába, amely úgy fog működni, mint ma az Amerikai Egyesült Államok. Ez azért szükséges, mert Európa csak egységesen tudja felvenni a technikai és gazdasági versenyt a világ más részeivel. Ebben az álláspontban is megjelent azonban a technológiai határok képzete, vagyis hogy technikai határok lesznek, és csak az a kérdés, hogy hazánk ezeknek melyik oldalán lesz.

A határok kérdése nyomán természetesen felmerült azok átjárhatóságának a problematikája, és a hallgatóság soraiból egy hölgy fel is tette a kérdést: az információs társadalom építése és a globalizáció milyen mértékben hasznos, illetve káros Magyarországra nézve? A válaszok itt egyrészről azt járták körül, hogy mindennek megvan az előnyös és a hátrányos oldala; az előnyöket ki kell használni, a hátrányokat ki kell küszöbölni, és az ember felelőssége, hogy megtanuljon ezzel együttélni, a hátrányokat is előnyökké változtatva. Ha a globalizáció, illetve az információs társadalom nyertesei leszünk, akkor jól, ha pedig a vesztesek közé kerülünk, akkor rosszul fog alakulni a jövőnk. Másrészről a válaszokban megfogalmazódott az a nézet is, hogy az információs társadalom a kultúránk része. Ebből következően Magyarország sorsa, a magyar identitás nem az információs társadalom eszközkészletének elterjedésétől függ. Az értékvesztésért nem az IKT-eszközöket kell felelőssé tenni, nem ezek „ölik meg" a magyar kultúrát. A negatív jelenségek oka inkább a kultúrák harcában keresendő.

A kultúra mindig túlélési stratégia: a kérdés csak az, hogy ez mennyire segíti az embereket, mennyire tud nekik biztonságod adni. A kultúra változása természetes folyamat, amely minden esetben az adott kultúra, az adott kultúrában élők döntéseit tükrözi. Ezek a döntések pedig attól függnek, hogy az emberek éppen aktuálisan mitől félnek, mit tartanak veszélyesnek a kultúrájukra nézve, illetve mik az igényeik, mennyire akarják magukat a „régihez" tartani. Egy adott kultúrában élők számára meghatározó, hogy a társadalomban mennyire fontosak a hagyományok, az értékek tisztelete, hogy mit kapnak, mit tanulnak a szüleiktől és mit látnak, tanulnak a környezetükben, a környezetüktől, végül mit tanultak az oktatási rendszerben.

Egyéb témák

A diskurzus során számos témakört érintettek a résztvevők, amelyek közül az egyik legérdekesebb az emberi faj létének a kérdése volt. A faj megmaradása tekintetében elég pesszimisták voltak az előadók. Szerintük az emberi faj nem fog ugyan megszűnni, eltűnni, de lényeges változásokon fog keresztülmenni, sok mindennel – például az elöregedő társadalmak és a munkanélküliség problémáival – kell majd szembenéznie a jövőben.

A közönség kérdései nyomán többször felmerült az űrkutatás témája is, amelyről mindhárom előadó javarészt szkeptikusan nyilatkozott. Az űrkutatás drága, és még nem lehet látni, hogy mi lesz a társadalmi szerepe, a társadalmi hasznossága hosszú távon. Az űrtechnológia fejlődése az elmúlt évtizedekben (az űrrepülőgépek kifejlesztése óta) gyakorlatilag megtorpant, és az űrkutatás azóta is többé-kevésbé ugyanazokkal a technológiai megoldásokkal dolgozik, nincs jelentős technológiai előrelépés. A továbblépés lehetőségei azonban adottak, sok új eredmény várható, főleg az ázsiai országok (elsősorban India és Kína) űrprogramjaitól. És ezekre szükség is van, mivel nincs más lehetőségünk, csak az, hogy kilépjünk a világűrbe, különben az emberi faj idővel eltűnhet.

Ugyancsak a közönség kérdései nyomán „napirendre került" a településszerkezet kérdése is az információs társadalomban. Milyen lesz a településszerkezet 50 év múlva, folytatódik-e a koncentráció, vagy éppen ellenkezőleg, az emberek az „élhetőbb" környezetet fogják keresni, ami majd újra felvirágoztatja a kisebb településeket? Az előadók szavaiból jól kirajzolódott, hogy a koncentrációban hisznek, egyetértenek abban, hogy egyre több megapolisz fog kialakulni, amelyek egyre nagyobbak lesznek, és valószínűsíthető, hogy az infrastruktúra terjedésével a vidéki települések is egyre inkább városiassá válnak.

A novella és az azt követő beszélgetés hangfelvétele meghallgatható az interneten: http://eper.elte.hu/index.phtml?cim=mo2050.html

INFINIT HÍRLEVÉL

Székely Iván

A redős papsapkagomba és a tudásmenedzsment

Az információ- és tudáskezelés látszólag elvont problémái néha nagyon is konkrét következményekhez vezetnek, triviálisnak tűnő események pedig utólag elgondolkodtató kérdéseket vethetnek fel.

Még májusban történt, hogy Helsinkiben jártam, a híres halpiacon, ahol halakon kívül sok más is kapható, például kézműves termékek és északi gyümölcsök, amelyeknek még neve sincs magyarul. A sok vonzó áru között megpillantottam egy láda gyönyörű, frissen szedett erdei gombát, olyat, amit addig soha nem láttam. Más turisták figyelmét is felkeltette, láttam, hogy érdeklődve mutogatnak a láda felé. Elég nagy tömeg volt az árusnál, aki mindenféle más zöldséget és gyümölcsöt is árult; mire közelebb férkőztem, láttam, hogy egy áthúzott kezet ábrázoló piktogram van egy táblácskára festve és a gombák közé szúrva. Gondoltam is, nyilván azért, hogy a sok turista ne fogdossa össze a szép árut.

Nagy gombakedvelő lévén, nem tudtam ellenállni a kísértésnek, és vettem egy kilót – majd beteszem a kézipoggyászomba és vigyázok rá, hogy másnap ne törjem össze hazafelé a gépen. A nagy papírzacskó gombához az árus adott is egy félbetépett A/4-es, halvány fénymásolatról fénymásolt papírt is, amit majdnem kidobtam, de – megrögzött archivista lévén – betettem a gomba mellé. Egész nap alig mertem letenni a táskámat, nehogy baja essen a zsákmánynak – lesz otthon öröm és meglepetés…

Este a szállodai szobában megint majdnem kidobtam a kissé átnedvesedett papírfecnit, amikor észrevettem, hogy nyomtatott nagybetűs szavak és hármas felkiáltójelek vannak rajta. Valami nem tetszett ezen a papíron. Finnül és svédül volt írva, egyikben sem vagyok járatos. Internetkapcsolat természetesen volt a szállodában (ráadásul ingyenes – Finnországban vagyunk), úgyhogy kiterítettem a gusztusos szerzeményt a szállodai ágyra, bekapcsoltam az úti notebookomat, és rászántam egy kis időt, hogy megpróbáljak a svéd és finn szavak alapján valamilyen angol nyelvű eligazítást találni.

Találtam. Kiderült, hogy amit vettem, nem más, mint a gyilkos galócáéhoz mérhető mérgezőségű gomba, amit a világ minden országában szigorúan tilos árulni, kivéve Finnországot. Van ugyanis egy komplikált méregtelenítési eljárás, ami után – ha sikerrel járunk – a gomba fogyaszthatóvá válik, mi több, igazi ínyencség. E nélkül viszont halálos: tönkreteszi a májat, a központi idegrendszert, és a gyanútlan fogyasztó szörnyű kínok között pusztul el. Bőrön át is felszívódik a mérge (most már értem a piktogramot), és a gőzei is mérgezők. Aki fejfájást és zavartságot érez a vele egy légtérben levő gomba társaságában, azonnal menjen friss levegőre vagy szellőztessen – írta az internetes jótanács. Amikor eddig jutottam az olvasásban, akkor jöttem rá, hogy már hosszú percek óta fáj a fejem a mellettem pompázó gombacsokor társaságában. Mást nem tudtam kita-

lálni, bevágtam az árut a minibárba, hogy ott ontsa tovább mérgező gőzeit, rohantam kezet mosni és feltéptem az ablakot – azaz csak feltéptem volna, mert biztonsági okokból csak a legfelső csíkját lehetett egy résre kinyitni.

Valahogy nem ébredtem nyugodtan és kipihenten... Reggel eldöntöttem, hogy nem viszem haza; ekkora kockázatot nem ér meg az egész. Pedig még az is eszembe jutott, hogy két nappal azelőtt a mellettem vacsorázó brit professzor milyen élvezettel fogyasztotta a ... a kucsmagombát, ahogy ő gondolta. Valójában éppen azt a mérgező gombát ette, amit én is megvettem a piacon. Volt ugyanis angol nyelvű étlap is, és azon „morels" (kucsmagomba) szerepelt. A morels ugyan stimmelt, de angolul valójában „false morels"-ről, azaz hamis kucsmagombáról volt szó – nehogy összetévessze valaki az ehető rokonával –, ezt az apróságot viszont az étlap elmulasztotta közölni. A méregtelenítés nyilván jól sikerült, mert a professzor azóta is jó egészségnek örvend, én meg nem világosítottam fel utólag a vacsora kalandértékéről. Már csak azért sem, mert a méreganyag esetleges maradványai nem ürülnek ki a szervezetből, hanem rendszeres fogyasztás esetén felhalmozódnak és rákkeltő hatásúak – jobb, ha nem aggódik.

A gombától pedig nem tudtam megszabadulni sehogy sem. Ha becsempészem egy szállodai szemétgyűjtőbe, a kipárolgásával tovább mérgezi a környezetét. A parkban is szétszórhattam volna, de hátha valaki felszedi. Ha lehúzom a vécén, rossz rágondolni, mi van, ha eldugul tőle a csatorna és visszaöklendezi az árut. Végül nagy lélegzetet vettem, kivettem a csomagot a minibárból és kimentem vele a recepcióhoz. A kisasszonyhoz fordultam: ezt a pompás árut tegnap vettem a piacon, hogy hazavigyem, de közben rájöttem, hogy milyen komplikált az elkészítése – nem ajándékozhatnám-e meg őt? Belenézett a csomagba, és kissé elkomorult: igen, ismeri, de ő nem tudja, hogy mit kell vele csinálni. Talán valamelyik ismerőse – próbáltam segíteni. Na jó, mondta végül komoly empátiával, és elvette a csomagot.

A történet itt véget is érhetne: minden jó, ha jó a vége – végül is nem irtottam ki senkit a környezetemben (bár ha meggondolom, nem sok híja volt). Az elgondolkodtató kérdések – ha úgy tetszik, a tudásmenedzsment-problémák – azonban most jönnek.

Ezt a gombát (*Gyromitra esculenta*, magyar neve: redős papsapkagomba) Kanada és Oroszország egyes részein, valamint a skandináv országokban hagyományosan méregtelenítik és fogyasztják, de árulni csak Finnországban szabad. A redős papsapkagombát a finn konyha fugujának is nevezik, a Japánban elhíresült, fugu nevű halálosan mérgező hal után, amelyet méregtelenítés után ínyencségként fogyasztanak.

Egy zárt tudásközösségben nyilván minden gyerek tudja, hogy ezt a gombát nem szabad leszedni, megfogni, majd később azt is megtanulják, hogy hogyan lehet méregteleníteni és megenni. Ez a tudásközösség felbomlóban van. Bár Helsikiben feltehetőleg kevesebb olyan gyerek van, mint Budapesten, aki csak rezervátumban látott olyan egzotikus állatokat, mint a tyúk vagy a kecske, azért már itt sem nő fel mindenki a hagyományos tudás megszerzésének közegében. De ennél fontosabb a globalitás kontra lokalitás problémája: a helsinki piacon a világ minden részéről érkezett turisták tömegei vásárolnak, és legfeljebb annyi a közös tudásuk, hogy a piac vásárlásra való és a helyi termék mindig jó ajándék.

Kinek a felelőssége a hagyományos tudás megosztása? Milyen csatornákon kellene ennek történnie? A külvilág hogyan szelektáljon az információözönből? Valamilyen szabály nyilván van most is, ezért kaptam az írásos figyelmeztetést – finnül és svédül.

Talán az útikönyvek szerkesztőinek kellene felhívniuk az utazó figyelmét az ilyen tudnivalókra? Az én bédekkeremben egy szó sem volt róla. Vagy mindenki tájékozódjon utazás előtt, leselkedik-e rá valamilyen speciális helyi veszély, skorpió, mérges pók vagy piacon árult mérges gomba? Esetleg főzés előtt minden esetben nézze meg a Wikipediát? Japánban legalább fordított a helyzet: ott minden adag fuguhoz igazolást ad a szakács, hogy saját kezűleg méregtelenítette a halat. (Ennek ellenére minden évben van haláleset, és nemcsak a vendégek, hanem a szakácsok között is.)

Azért, visszatekintve, mégiscsak volt valami az egész információs folyamatban – a nagybetűk, valami stílusbeli szokatlanság, az internet, a Wikipedia – ami esetemben megoldotta a problémát. Lehet, hogy a bimbózó tudástársadalom és a benne szocializálódó turisták viselkedésmintázatai valahogy kipótolják a hiányzó láncszemeket a megszakadt információs műveletekben.

Remélhetőleg ebbe a láncba most már újabb elem épült be az Olvasó számára – és azt is remélem, hogy a probléma felkeltette az érdeklődését. Az enyémet mindenesetre felkeltette, legközelebb lehet, hogy éppen redős papsapkagombát rendelek egy megbízható helsinki vendéglőben.

Ajánlott irodalom

Általános tudnivalók:
http://en.wikipedia.org/wiki/False_morel

Elkészítése, megrögzött ínyenceknek:
http://www.dlc.fi/~marianna/gourmet/morel.htm

Rövid magyar ismertető:
http://www.gombanet.hu/gomba.php?gid=80

SZEMLE

Széles sávú internet

Morten Falch: **A politika szerepe a széles sávú szolgáltatások elterjedésében**
(Penetration of broadband services – The role of policies)
Telematics and Informatics, 2007, XXIV. Évfolyam, 4. szám
URL: www.elsevier.com/locate/tele

A széles sávú internet-hozzáférést az Európai Unió kormányzati testületei egyetemes szolgáltatásként kívánják biztosítani. A technológia gyors elterjedése egyes megközelítések szerint a szolgáltatók közvetlen támogatásával, más nézetek szerint a felhasználói oldal képzésével, illetve a motivációs gátak lebontásával érhető el. A tanulmány az Európai Unió szabályozási gyakorlata mellett kitér a dél-koreai, a japán és az amerikai modell működésére is.

Robert LaRose – Jennifer L. Gregg – Sharon Strover – Joseph Straubhaar – Serena Carpenter: **A vidéki széles sávú olló bezárása: az internet befogadásának népszerűsítése a vidék Amerikájában**
(Closing the rural broadband gap: Promoting adoption of the Internet in rural America)
Telecommunications Policy, 2007, XXXI. Évfolyam, 6–7. szám
URL: www.elsevierbusinessandmanagement.com/locate/telpol

A tanulmány azokra az egyéni motivációs különbségekre hívja fel a figyelmet, amelyek a széles sávú internet és a kapcsolódó új szolgáltatások elterjedését gátolhatják, illetve segíthetik. Az USA Mezőgazdasági Minisztériumának készült, több egyetem bevonásával zajló kutatás legfontosabb eredményeit ismertetik a szerzők. Többek között arra mutatnak rá, hogy a korábbi felhasználók a tapasztalatok átadásával elősegíthetik a technológia diffúzióját, és nagymértékben hozzájárulhatnak az új belépők támogatásához.

Innovációs és tudásgazdaság

Jukka Jalavaa – Matti Pohjolab: **Az IKT mint a termelékenység és a kibocsátás növekedésének forrása Finnországban**
(ICT as a source of output and productivity growth in Finland)
Telecommunications Policy, 2007, XXXI. évfolyam
URL: www.elsevierbusinessandmanagement.com/locate/telpol

Finnországban az ezredfordulón egy évtized alatt alapvetően formálódott át a gazdaság szerkezete. Az elsősorban természeti erőforrásokra épülő termelés összeomlását követően gyors fejlődésnek indultak az új információs és kommunikációs technológiai iparágak. A finn gazdaságkutatók azonban arra figyelmeztetnek, hogy a növekedés nem tart

örökké: az IKT-eszközök termelésének folyamatos kiszervezése az alacsony munkabéreket kínáló országokba fenyegeti a termelékenység további növekedését. A fejlett északi állam politikusainak a jövőre nézve a termelékenységnövekedés új forrásait kell tekintetbe venniük.

Mitsuru Kodama: **Innováció és tudástermelés egyközpontú stratégiai közösségben: esettanulmány japán high-tech vállalatokról**
(Innovation and knowledge creation through leadership-based strategic community: Case study on high-tech company in Japan)
Technovation, 2007, XXVII. évfolyam, 3. szám
URL: www.elsevier.com/locate/technovation

A cikk szerzőjének állítása szerint az információs iparágakban a tudás termelése horizontális hálózatokra épül. Ennek bizonyítására többek között a legjelentősebb japán mobilszolgáltató, az *NTT DoCoMo* és az elektronikában érdekelt *Mitsubishi Electric* társaság együttműködését elemzi, rámutatva arra, hogy a tudástermeléshez kapcsolódó folyamatokban a vállalatok menedzsmentje és vevőköre egyaránt részt vesz. A közgazdasági elemzésben elsősorban azokat az üzleti folyamatokat mutatják be, amelyek eredményeképpen új termékeket hoznak létre, illetve meglevő termékeket igazítanak a vevők igényéhez.

Digitális írástudás

Anne Morris – Joy Goodman – Helena Brading: **Idősebb felhasználók véleménye az internet használatáról és nem használatáról**
(Internet use and non-use: views of older users)
Universal Access in the Information Society, 2007, VI. évfolyam, 1. szám
URL: http://www.springerlink.com/content/107725/

A cikk eredményei közel 500 kitöltött kérdőíven alapulnak: a megkérdezettek Anglia és Skócia 50 év feletti lakosai közül kerültek ki. Az eredmények a generációs digitális megosztottságot igazolják, alaposan feltárva számos okot azok közül, amelyek távol tartják az idősebbeket a számítógéptől és az internettől.

Marco Gui: **Formális és alapvető internetfelhasználási készségek: a szociodemográfiai különbségek szerepe a digitális írástudás egyes összetevőinek alakulásában**
(Formal and substantial Internet information skills: The role of socio–demographic differences on the possession of different components of digital literacy)
First Monday, 2007, XII. évfolyam, 9. szám
URL: http://firstmonday.org/issues/issue12_9/gui/index.html

A szerző az információs és kommunikációs eszközök használatához szükséges készségeket elemzi. A digitális írástudással foglalkozó szakirodalomra építve elkülöníti a formális készségeket és az alapvető készségeket. Részletesen dokumentált kutatásának

tapasztalatai szerint az egyszerűbb internetes tevékenységek elvégzését kevéssé befolyásolták a hagyományos szociodemográfiai tényezők, míg a bonyolultabb információfeldolgozási és -keresési feladatok esetében nagy különbségeket regisztráltak. A szerző szerint ezen eredmények fényében az oktatáspolitikát újra kell gondolni, a diákoknak elsősorban a komplexebb feladatok elvégzésében kell segítséget nyújtani.

E-kormányzat

Markus Kummer: **Vita az e-kormányzásról: Genftől Tuniszig és tovább**
(The debate on Internet governance: From Geneva to Tunis and beyond)
Information Polity: The International Journal of Government & Democracy in the Information Age, 2007, XII. évfolyam, 1–2. szám
URL: http://www.iospress.nl/loadtop/load.php?isbn=15701255

A cikk célja az online kormányzás fontosabb problémáinak és dimenzióinak feltérképezése 2005 és 2007 között. A jelzett időszakban a szerző felelős diplomataként, szervezőként, illetve megfigyelőként személyesen vett részt a téma valamennyi jelentős szakmai fórumán (*WSIS, WGIG*, az első Internet Governance Forum Athénban), így első kézből származó információk alapján tekinti át a fejleményeket.

Iu. V. Irkhin: **„Elektronikus kormányzás" és társadalom: a viág realitásai és Oroszország (összehasonlító elemzés)**
(„Electronic Government" and Society: World Realities and Russia (A Comparative Analysis).
Sociological Research, 2007, XLVI. évfolyam, 2. szám
URL: http://mesharpe.metapress.com/app/home/contribution.asp?referrer=parent&backto=issue,1,5;journal,3,22;linkingpublicationresults,1:110924,1

Bár az e-kormányzás témakörében gyakran születnek elemzések és hírek, a cikk eléggé ismeretlen területre vezet bennünket: az internetnek az orosz bürokratikus rendszerre gyakorolt hatását vizsgálja. Vajon mennyire képes megváltoztatni a számítógép és az internet technológiája a megrögzült, hagyományosan központosított orosz hivatali rendszert? Összecsap-e egymással a régi és az új? A szerző szerint a rendszer nem fog gyökeresen megváltozni az e-kormányzás hatására sem.

További témák az információs társadalom területéről

Zafer D. Ozdemir – Jason Abrevaya: Technológiai eszközökkel közvetített távoktatási formák bevezetése: longitudinális elemzés
(Adoption of Technology-Mediated Distance Education: A longitudinal analysis)
Information & Management, 2007, XLIV. évfolyam, 5. szám
URL: www.elsevier.com/locate/im

Az Egyesült Államok felsőoktatásában három év alatt 59 százalékról 77 százalékra növekedett az e-learning megoldásokat alkalmazó intézmények aránya. A növekedés intenzívebben és korábban jelentkezett az állami és az alacsonyabb költségvetésű intézményekben. A vidéki egyetemeken és főiskolákon szintén az átlagosnál nagyobb ütemben terjednek az új oktatási formák. A szerzőpáros tanulmányában bemutatja a növekedést elősegítő és azt gátló tényezőket egyaránt.

Peter Johan Lor – Johannes Jacobus Britz: **Lehetséges-e tudástársadalom információszabadság nélkül?**
(Is a knowledge society possible without freedom of access to information?)
Journal of Information Science, 2007, XXXIII. évfolyam, 4. szám
URL: http://jis.sagepub.com/

A szerzőpáros írásában napjainkban egyre fontosabb területre kalauzol bennünket: egyre erősödnek az internet regulációját követelő hangok, és szaporodnak a kormányzati tiltások és büntetések is. A cikk alapos és pragmatikus áttekintést ad az információhoz való hozzáférés szabályozásáról technikai, jogi és etikai oldalról is, bizonyítva, hogy az információszabadság a tudástársadalom kialakulásának alapvető feltétele.

Jeffrey James – Mila Versteeg: **Mobiltelefonok Afrikában: mennyit tudunk valójában?**
(Mobile phones in Africa: how much do we really know?)
Social Indicators Research, 2007, Vol. 84, Issue 1
URL: http://www.springerlink.com/content/102994/

A mobiltechnológia – úgy tűnik – az információs társadalom kialakulásának legreálisabb, és talán egyetlen útja az afrikai kontinensen. Számos adat és cikk lát arról napvilágot, hogy a mobiltelefonok milyen mértékben csökkentik a digitális megosztottságot. A szerző az egymásnak ellentmondó adatok dzsungelében igyekszik rendet vágni, és mérvadó adatokat felsorakoztatni erről a területről.

Rob Kling: **Mi az a szociális informatika és miért fontos?**
(What Is Social Informatics and Why Does It Matter?)
Information Society, 2007, XXIII. évfolyam, 4. szám
URL: http://www.indiana.edu/~tisj/

A cikk a szerző 1999-ben készült tanulmányának újraközlése. Kling a szociális informatika fogalmának eredetéről és megközelítési lehetőségeiről értekezik, kitérve szerteágazó hatásaira is. A téma iránt érdeklődők számára megalapozó jellegű munka.

OLVASÓI LEVÉL

Balogh Gábor: Faragó Péter *Nagy Elmélet helyett* című recenziójára

(Információs Társadalom, 2006, VI. évf., 4. szám, 81–87. oldal)

Minden szerző és szerkesztő örömmel veszi, ha recenzió készül művéről. Más szemén keresztül szembesülni a pozitívumokkal, amelyek emelik a könyv értékét, és hibákkal vagy hiányosságokkal, *amelyeket* el kellett volna kerülni, rendszerint megfontolandó. Valami hasonlóra számítottam, amikor olvasni kezdtem Faragó Péter *Nagy Elmélet helyett* címet viselő recenzióját. Nem tudom, hogy megrendelésre írta-e, vagy önmagától. Mindenesetre a személyemet illetően az ún. tudományháború (*science war*) kellős közepébe kerültem. A recenzió ugyanis a cikkeimmel, tanulmányaimmal kapcsolatban megkérdőjelezi a „tudományos" jelleget, és kritikai helyett, inkább kíméletlenül ellenséges hangvétel érződik velem szemben. Nem kívánok a tudományháború egyik „szekértáborával" vagy „szellemi homokozójával" sem megütközni, de a szakmai tisztesség megkívánja, hogy személyemet illetően röviden reflektáljak.

***

Egy külső szemlélő számára sokszor érthetetlen vagy komoly fejtörést okoz, ha egy társadalomteoretikus új szempont- és viszonyrendszerben gondolkodva igyekszik „megkomponálni", értelmezni és megértetni a jelent, miközben utat mutat a lehetséges jövő felé. A jövő természetesen a társadalomteoretikus számára is enigmatikus.

A tudományos gondolkodás fő áramlata nem tud mit kezdeni az ilyen, jövőorientált látás- és gondolkodásmóddal: egyrészt mert annyira kreatív és innovatív, hogy nem skatulyázható be a hagyományos látásmódok közé, másrészt mert a kijelentések, amelyeket tesz, nem teljesen értelmezhetők a bevett fogalomkészlet alapján. Úgy vélem, ebben az esetben a társadalom-teoretikus lehetőségei rendkívül korlátozottak: megteheti, hogy a hagyományos fogalomkészlettel fejezi ki magát (ekkor az új, jövőbeli jelenséget hamisítja meg) vagy igyekszik olyan fogalmakat alkotni és definiálni, amelyek leginkább megközelítik a jövővíziót, ugyanakkor érthetően hatnak (legalábbis sejlik) a jelen embere számára. Abban azonban nem lehet teljesen bizonyos, hogy a jelen embere meg is érti mondandóját.[1]

[1] Éppen ezért mindegyik, a kötetben megjelent tanulmányomat csak azt követően jelentettem meg, miután témában illetékes országos vagy nemzetközi hírű szakemberek véleményezték. De teszteltem hallgatókon és laikusokon is.

Én az utóbbit választottam. A recenzor szerint sikertelenül. „Klasszikus" idézettként a következő mondatot említi: „az új társadalomtípus feltétele olyan szerkezet vagy intézményrendszer, amely nem következmény (»logikai hatás«) (sic!), hanem adott társadalomtípus, esetünkben az információs társadalom alkotóeleme vagy axiomatikus egysége" (vö. 85. oldal). Valószínűnek tartom, hogy a t. Recenzor elsiklott a fölött az előzmény fölött, amelyben hangsúlyoztam, hogy attól még nem beszélhetünk új társadalomtípusról, ha adott társadalom strukturáló erői úgy változnak meg, hogy a koordinációs mechanizmusokban hangsúlyeltolódás következik be. A régi koordinációs mechanizmusok következményeként nem keletkezik új társadalomtípus. Az új társadalomtípushoz olyan feltételrendszerre (=szerkezetre vagy intézményrendszerre) van szükség, amely nem tekinthető a régi társadalomtípus alkotóelemeinek vagy axiomatikus egységeinek. Egy mai példán megvilágítva: a szocialista társadalom attól még nem tőkés társadalom, ha alkotóelemei vagy axiomatikus egységei változatlanok, illetőleg a szocialista társadalmat alkotó szerkezet axiomatikus egységeinek következményeként nem jön létre tőkés társadalom, vagy ideológiai szempontból: logikai hatás nyomán nem keletkezik tőkés társadalom. (Vö. még a számos gondolatkísérletet, amely az ideológiai különbségek ellenére valamilyen formális logika végkövetkeztetéseként összeegyeztethetőnek és megvalósíthatónak vélte a két társadalomformát egy országon belül.) Egy új társadalomtípus esetében az alkotóelemeket (axiomatikus egységeket), amelyek az intézményrendszert vagy a szerkezetet alkotják, nem lehet levezetni a régiekéből. A mondottakat tévedés úgy interpretálni, hogy én azt állítom, hogy az új társadalom struktúra-, valamint intézményrendszerének alkotóelemei (axiomatikus egységei) csíráiban korábban nem léteztek, vagy nem létezhettek. Viszont állítom, hogy nem lehettek a korábbi társadalmi szerkezet vagy intézményrendszer alkotóelemei (axiomatikus egységei). A kijelentés számomra, mint társadalomteoretikus számára evidens, és alaptételnek számít.

Amikor az ember egy meglevő társadalomtípust egy korábbival egybevet, különösen, ha korszakolva igyekszik megnevezni a különbségeket, szükségszerűen azokat a főbb jellemzőket emeli ki, amelyek összehasonlíthatóvá teszik az egyes korszakokat. Így járok el a „korszakolással". Azokra a jellegzetességekre mutatok rá, amelyek megkülönböztethetővé teszik a három korszakot, miközben nem társadalmi evolúciót, hanem az egyes korszakokban érvényesülő dominanciaelveket vázolom fel. A recenzor ráérzett mondandóm lényegére, de félreértette, s ezért kifogásolja állításomat, miszerint az infokommunikációs korszakban az ember elveszíti hagyományos intim szféráját. Pedig ez az igazság. Nézzen csak körül, tapasztalati tény, hogy az általa említett on-line intimitás bármikor leállítható, visszakereshető, ellenőrizhető vagy letiltható, vagyis dologi jellege van.

Faragó Péter recenziójában többször értetlenségét hangsúlyozza. Szerintem ez információstársadalom-felfogásának tudható be. Az, hogy milyen információs társadalomkép él benne, csak sejthető. Mindenesetre meg van győződve arról, hogy az általam képviselt információstársadalom-paradigma sikertelen, csak külsődleges jegyeit tekintve tudományos (vö. 85. oldal). Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt mondom, hogy az általam képviselt nézetek tartalmával kapcsolatosan elutasító, másokéval szemben viszont, akikkel szellemi rokonságot mutat, illetőleg akikhez hasonló felfogást vall, túlnyomórészt pozitív. Ifjú recenzorom – e téren is – az óvatosságot, hadd ne mondjam:

a tárgyilagosságot meghaladóan elfogult. Bizonyíték: tudományos körökben mind több cikk és gondolat jelenik meg, amely közelebb áll az általam vallott nézetekhez és információs társadalomfelfogáshoz, mint a korábbi nyugati szerzőkéhez.[2]

Végül, de nem utolsósorban a recenzor *hozzáállás*áról, *stílus*áról néhány gondolatot. Faragó Péter vehemens, támadó jellegű, provokáló stílusban fogalmaz. Számos kijelentése normatív és magabiztos, megfellebbezhetetlen. Célja – vélhetően –, hogy már az elején letaglózza az embert, illetve eltántorítsa az olvasót a kötettől.

Ahogyan Faragó Péter a recenziót kezdi, majd folytatja a második bekezdésben, egyértelművé teszi negatív viszonyulását a kötethez, pontosabban: a kötet általam írott részeihez. Mondatfűzéseivel azt sugallja, hogy a többi szerzőre volt szükségem, hogy a könyv megjelenhessen; illetőleg hogy az általam írott cikkek (tanulmányok) tele vannak „nyelvtani kuszaságokkal"(81. oldal), futurológiai munkákba illő kijelentésekkel (82. oldal), értelmetlen mondatokkal (85. oldal), „nyelvileg és logikailag is erősen kifogásolható mondatokkal" (85. oldal), kusza magyarázatokkal.

Pedig pestiesen szólva: a hiba nem az én, hanem az ő feltételezésében, illetőleg vevőkészülékében van. Számomra például egy atomfizikus szakkönyve kevésbé érthető, de nem mondom rá, hogy értelmetlen, futurológiába illő kijelentéseket tartalmaz, tele van nyelvtani kuszaságokkal stb. Ha valamit nem értek, utánajárok. A lehetőség a recenzor számára is adva volt (vö. könyv 293. oldalát), de nem élt vele. Ezért tehetett olyan kijelentéseket, amiket tett. Egy viszonylag frissen diplomázottól, aki a kormányzati szektorban is művelni igyekszik az informatikát, ambivalens magatartás. Remélem, tanul az esetből, és a jövőben elkerüli az efféle hibákat.

[2] Ha figyelmesen olvassa egyes tanulmányaimat, akkor felfedezheti, hogy szinte sugallom: az információs társadalom egyrészt társadalom nélküli társadalom (vö. Bevezető), másrészt társadalomtalan állapot (vö. on-line vagy protokollidentitások, virtuális közösségek kérdését), harmadrészt pedig nem totális, nem kizárólagos „társadalom", hanem vele párhuzamosan más társadalomtípusok is léteznek (vö. a homo informaticus IT kommunikációs sémáját és folyamatmodelljét; mikor beszélhetünk homo informaticusról? – ha státusváltás következik be, egyébként nem).

Faragó Péter: Válasz Balogh Gábornak

33 éves vagyok. Évekig tanultam és dolgoztam a Műegyetemen, Ph.D. hallgatóként oktattam, azóta pedig már több államigazgatási intézmény informatikai és kommunikációs főosztályát megjártam. Minden mondat, amelyet recenziómban leírtam, saját nézeteimet tükrözi, senki nem inspirált azok megfogalmazására – ugyanakkor magát a recenziót szerkesztői felkérésre írtam. Bár vannak kedvenc szerzőim, nem tartozom egyetlen *science wars* osztaghoz sem, sokkal inkább szabadúszó vagyok: tudományos munkát évek óta kizárólag privát érdeklődésből, mindenfajta anyagi érdek nélkül folytatok.

Habár szokatlannak tartom, hogy valaki egy recenzióra reflektáljon, megértem Balogh Gábor haragját. Tudománypszichológiai jelenség, hogy szellemi munkájára mindenki saját gyermekeként tekint, így minden gondolatát ért kritikát személyes támadásként él meg. Pedig a tudományos munkavégzéshez elengedhetetlen a távolságtartó attitűd kialakítása, enélkül ugyanis elviselhetetlenek a tudományos kritikák – ezt magam is tapasztaltam.

Balogh Gábort nem ismerem, hozzá fűződő személyes érzéseim nincsenek. Intellektuális „ellenérzéseim" vannak viszont írásaival kapcsolatban, melyek nekem nem tetszettek, ahogy azt recenziómban meg is fogalmaztam. Írásom stílusa kissé provokatív, de valóban úgy gondolom, hogy lábjegyeztek, hivatkozások, ellenvélemények, kemény kritikák nélkül nincs komoly társadalomtudomány. A személyes sértés tehát nem volt szándékom, szakmai álláspontomat viszont fenntartom.

Azzal fejezem be, amivel a recenziót is lezártam: „szerkesztési és tartalmi hiányosságai ellenére is ajánlom e kötetet mindazoknak, akik áttekintést szeretnének kapni az elmúlt évtizedben megjelent információs társadalommal foglalkozó szakirodalom magyar nyelvű írásaiból".

A folyóirat ezzel a maga részéről lezártnak tekinti a vitát, nem áll módjában több írást ezzel kapcsolatban megjelentetni.

CONTENTS

Lectori salutem!

Frank Webster

Information and the idea of an information society

This paper is the second chapter of the author's book *Theories of the Information Society*, published in 1997 by Routledge, London. Here, the author's main message is that theorists, eager to make sense of changes in information, rush to interpret these changes in terms of different forms of economic production, new forms of social interaction, or innovative processes of production. However, they very often fail to set out clearly in what ways and why information is becoming more central today, so critical indeed that it is ushering in a new type of society. It is possible to distinguish analytically five definitions of an information society, each of which presents criteria for identifying the new. These are technological, economic, occupational, spatial, and cultural. In the second part of the chapter, Webster argues that for any genuine appreciation of what an information society is like, and how different or similar it is to other social systems, we must surely examine the meaning and quality of the information: What sort of information has increased? Who has generated what kind of information, and for what purposes and with what consequences has it been generated?

Keywords: information society, information, theories of information society

7

Zsuzsanna Kondor

Critical rationality in the era of secondary literacy

Critical rationality has far-reaching roots in Western philosophy. The author of this paper intends to reveal the origins of this kind of rationality, and to shed light on the reasons of its current tarnsformation. Doing so, she relies on the notion of literacy by István Hajnal and that of the Toronto Circle, some special manifestations of this kind of rationality in the history of philosophy, investigations in the field of the philosophy of language, and cognitive psychological research.

Keywords: philosophy, literacy, communication, representation

36

Maren Hartmann

The myth and its metaphors: the ideals of a media society

The pivotal starting point of the author is that theories of society ever more often appear in the guise of communication theories, and the supposedly changing society (or certain aspects of it) are described with the help of metaphors. The concept of the "information society" is one such metaphors, and so are the concepts of "network society" or "media society". The author analyses metaphors as special linguistic expressions and touches briefly on the concepts of paragons or ideals as well. She summarizes the history and the most widespread theoretical interpretations of the various concepts, focussing on "media society". The gist of her paper is an investigation of the nature of existing and future societies that are foreshadowed by these concepts, pointing out how communication science could handle them.

Keywords: media society, communication science, myth, metaphors

47

Péter Faragó
Democracy in the Information Society
The study investigates the status of democracy in the age of information societies. During the analysis, the author sheds light on the boundaries of the democratic institutions, how networks reinforce the excercising of democratic liberties, and what their future development still hold for us. He attempts to show how politics influence democratic rights. His paper also reviews how main ICT scholars think about democracy, detailing their visions and theories. Finally, he tries to reveal how and why politics fell behind the techno-cultural milieu of IT societies.
Keywords: democracy, democratic institutions, networks, democratic liberties, information society

68

Tibor Dessewffy – Bence Ságvári
Theory and praxis in the information age
In the last few years we witnessed the slow emptying of the theories related to information society. It is not that the world have run out of intellectual ammunition. Fresh and new approaches are still coming into existence, but as the concept of information society is used by too many people, in too many places, and for too many purposes, the notion itself started to deteriorate. It is also evident that sociology reacted slowly and dealt with the problem only after it had overcome its inherent reluctance and narrowness. The effects of this delay are apparent even today. The present article aims at demonstrating the transformations eventuating in the theories of information society and the changes taking place in the role of sociology itself. The authors profess themselves to be supporters of such a theory that doesn't claim the status of an independent discipline, but offers a common language, approach and attitude for researches working in diverse branches of science.
Keywords: information society, sociology, narratives

86

Tamás Demeter
The history of ideas and the history of communication: some lessons for researchers of a mobile information society
During the past 50 years, insights from the history of communication have been an inspiring force behind research in the history of ideas broadly understood, from the history of science to the history of philosophy. The lessons drawn from the studies published in this area support the conclusion that significant changes in communication technologies induce, both directly and by triggering social changes, certain cognitive consequences. This historically plausible influence of technology on cognition inspired some theoreticians to explore the influence mobile communication exerts on our cognitive capacities. The author of this paper argues that the history of communication, if treated properly, could not provide support for current research on the connection between mobile communication and cognition. The core of his argument is a distinction between two concepts of communication, i.e. *significant communication*, meaning the kind of communication that is relevant in the process of knowledge preservation and transmission, and *non-significant communication*, lacking the crucial role in these processes. According to his position, at the present stage of development mobile communication is far from being part of significant communication.
Keywords: history of ideas, history of communication, mobile communication, cognitive capacities, significant communication, non-significant communication

97

László Z. Karvalics
Reflections on the information society: about the vanity and anguish of meta-criticism
Before sketching a map of critical positions taken concerning various theories of the information society, the author of this paper examines in detail the "primaeval sins" that in many instances lead to the rejection of the very idea of an information society. Exemplifying such cardinal misdeeds, he primely points out that over-segmentation of the originally holistic theory of the information society leads to the disarticulation of its ultimate meaning, while artificially narrowing the concept results in a distorted image of an information society, characterized only by the dominance of information. Numerous text fragments, chiefly from the papers published in this issue of the journal, are quoted to illustrate the point.
Keywords: criticism of theories, Frank Webster, Maren Hartmann, information society (concept and discourse), depiction of realities, false consciousness, logical errors of argumentation

107

RESEARCH REPORTS

Pui-lam Law – Rodney Wai-chi Chu – Shanhua Yang and his research team
Mobile and ICTs in China: The Case of Migrant Workers in the Pearl River Delta
Migrant workers belong to the lowest income group in southern China, yet the number of them owning mobile phones has increased sharply in recent years. More interestingly, their mobile phones usually cost three to four times their monthly income. In view of this intriguing phenomenon, the authors have conducted research on the social consequences of the adoption of mobile phones among migrant workers in Dongguan City. Since 2003 onwards, they have conducted in-depth interviews with migrant workers on their use of mobile phones. In the paper, they present the background of mobile phone development in China, introduce the patterns of mobile phone consumption among the workers, then analyze the impact of mobile technology on the social relationship of the workers and shed light on how the expanded networks are helping migrant workers to empower themselves regarding their working conditions. Finally, they depict the situation of odd job workers in the ICT era, and try to project possible future impact of ICT in contemporary China.
Keywords: southern China, mobile telephones, migrant workers, networking

124

BOOK REVIEW

Levente Székely
Information economy 146

CONFERENCES

Mihály Csótó
EFITA 2007: The 5th biennial conference of the European federation of IT in Agriculture on Environmental and rural sustainability through ICT 155

CLUB

Fruzsina Gyenes
The information society of the future: Hungary in 50 years' time (a junction of science and imagination) 159

INFINIT NEWSLETTER

Iván Székely
False morels and knowledge management 169

REVIEW

English summaries of the original papers 173

„Amikor az emberek »információs társadalomról« beszélnek, vajon mit értenek ezen? Milyen kritériumokat nyújtanak ahhoz, hogy az »információs társadalmat« megkülönböztethessük más típusoktól? Amikor megvizsgálom az »információs társadalom« elméleteit, természetesen tekintetbe kell vennem azoknak a szempontjait is, akik elutasítják ezt a kifejezést, hiszen az »információs társadalom« eszméjének legtöbb kritikája magában foglalja a bírálók kételyeinek kifejezését."

(Frank Webster)

„Az információs társadalom fogalmának egyetlen »legáltalánosabban dekódolható jelentése« létezik, amely az »ipari korszakként« jellemzett világtörténelmi periódust követő, azt felváltó új korszakot nevezi meg, en general. Az egymással rivalizáló elméletek – teljes joggal – ennek az átmenetnek a részletkérdéseiben igyekeznek egymással szemben állást foglalni. Ez nem gyengíti, mint Webster állítja, hanem erősíti a diskurzust. A rivalizálás ugyanis az elméletnek nem a makroszintjét, hanem a modalitásait érinti, efféle kérdésekkel: A nemzeti és a globális szint hogyan viszonyul egymáshoz? Az átmenet nemzeti forgatókönyveinek van-e eltérő tipológiája? Az egyes átmenetek időbeli különbségei miatt megváltoznak-e a kulcs-indikátorok? Van-e az átalakulásnak teleológiája?"

(Z. Karvalics László)

„Az elmúlt években az információs társadalommal kapcsolatos elméletek lassú kiüresedésének lehettünk szemtanúi. Nem arról van szó, hogy elapadt az ezeket tápláló intellektuális muníció. Még ma is születnek friss és újszerű megközelítések, az információs társadalom fogalmát azonban túl sokan, túl sokfelé és túl sokféle célra kezdték el használni, ami menthetetlenül kikezdte korábbi szerepét. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a szociológia is csak jelentős fáziskéséssel, az eredendő idegenkedés és szűklátókörűség legyőzése után kezdett el behatóbban foglalkozni a témával."

(Dessewffy Tibor-Ságvári Bence)

„Dél-Kínában a vándormunkások a legalacsonyabb jövedelmű lakossági csoporthoz tartoznak, az utóbbi években mégis meredeken emelkedett közöttük azoknak a száma, akik mobiltelefont használnak. Még érdekesebb, hogy mobiltelefonjaik ára havi jövedelmük háromszorosát vagy négyszeresét is elérheti. Ennek az érdekes jelenségnek a nyomába szegődve, 2003-tól kezdve kutatásokat folytattunk a vándormunkások mobiltelefon-használatának társadalmi következményeiről Huangdong tartomány egyik legdinamikusabban fejlődő városában, Dongguanban."

(Pui-lam Law - Rodney Wai-chi Chu - Shanhua Yang és tsai.)

ISSN 1587-8694
9 771587 869007 07004

Ára: 800 Ft